

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Det er tilladt at dele PDF-filen med andre, da der ikke er ophavsret til titlen.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine flere tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

BLADE
AF
AARHUS BYS HISTORIE

AF
J. HOFFMEYER

(UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF CARLSBERGFONDET
OG AARHUS BYRAAD)

ANDET BIND

KØBENHAVN
H. HAGERUPS FORLAG
1911

INDHOLDSFORTEGNELSE TIL II. BIND

<i>Udviklingen af Byens Forhold indtil Midten af 18. Aarh.</i>	Side.
Borgmestre og Raadmænd.....	1
Byfogden	22
Byskriveren.....	34
Kæmneren, Rodemestrene og Takserborgerne	35
Overformynderne.....	39
Skarprefteren	40
Natmanden	41
Vagten, Væbningen, Vægterne	45
Forskellige Bestillinger.....	48
Fattigvæsenet	51
Skolevæsenet.....	53
Brandvæsenet	58
Gadebelysning.....	60
Brolægningsvæsen	61
Sundhedsvæsen	63
Byens Grunde og Bygninger	63
Ris Skov	81
Befordringsvæsen	85
Byens Indtægter.....	90
Kommunale Udgifter.....	97
Indkvarteringen	102
Statsskatter	110
Havnen og Handelen	125
Markederne.....	155
Haandværk og Industri	160
Aarhus i første Halvdel af 18. Aarh.....	167
Rettelser og Tilføjelser.....	184
Fag- og Stedregister	189

Udviklingen af Byens indre Forhold indtil Midten af 18. Aarhundrede.

Borgmestre og Raadmænd.

Af de i dette Værks første Bind fremsatte Undersøgelser mener jeg, at det fremgaar med største Rimelighed, at Aarhus By fra først af har været et Fiskerleje med et Torv, hvor der til visse Tider af Aaret holdtes Marked ligesom ved andre Fiskerlejer. Markedspladsen laa ved Aaens Munding, »ved Stranden«, paa den Plads, der senere kaldtes »Mindet N. for Aaen«, og som strakte sig ud over en Del af nuværende Skolegade. Mindet S. for Aaen er derimod en opfyldt Plads, der først senere er kommen til, hvilket kan ses deraf, at Mindeporten i ældre Tid laa paa nuv. Mindegade, saa at Dynkarken lige til 18. Aarh. laa udenfor Byen.¹⁾ Torvet ved Stranden og Fiskerlejet er udentvivil den ældste Del af Aarhus, og »ved Stranden« laa jo ogsaa en af de første Kirker. I meget tidlig Tid har der saa dannet sig paa den højere Del af Terrænet en befæstet By med tre Forstæder, tilsammen 4 Sogne. Denne Firdeling svarer ganske til det, som vi ved om adskillige andre danske Byer i tidligere Tid. Ogsaa Herrederne vare delte i Fjerdinger, som havde Betydning ved Valget af

¹⁾ Endnu 1761 hedder det i en Dom: »Den liden Forbygning Dynkercken kaldet, hvis Bygninger i alt er uden for Byen, men dog under Byens Jurisdiktion og under lige Rettigheder og Hævd med Byen er og har været inkorporeret.

visse kommunale Tillidsmænd og Deltagere i Retsplejen.¹⁾ Fjerdingerne i Byerne faldt ofte sammen med Sognene og har maaske ogsaa været Oprindelsen til »Roderne«, hvoraf der gerne var 4. Naar Aarhus saa langt tilbage, som vi kender Forholdet, kun har haft 3 Roder, er Grunden maaske den, at Nikolaj Sogn ophævedes i 13. Aarh., da Kirken gik over til at blive Klosterkirke. Dets Omraade lagdes dels ind under Vor Frue Kirkes Sogn paa Brobjærg, dels under Olai Kirkes Sogn. Ved Reformationstiden gjorde Biskop Ove Bilde Klosterkirken igen til Sognekirke, under hvilken saa Brobjærg henlagdes (I, 455). Muligvis er dette Grunden til, at den forrige Nikolajkirke nu antog Navnet »Vor Frue Kirke«. Der er ogsaa Spor af, at Sognepræsterne ved denne Kirke i 16.—17. Aarh. har henhørt under Ning Herreds Provsti.

Hr. Bering Liisberg har i en Fremstilling af Aarhus Bys ældste Historie (i Aarbøger for Historisk Samfund for Aarhus Stift) ment, at man af den Omstændighed, at Frue Kirke i sin Grund maaske gemmer Rester af Erik Ejegods gamle Nikolajkirke, kan slutte, at det ældste Aarhus har ligget omkring Frue Kirke mod Vest i Modsætning til det senere, det middelalderlige Aarhus, der er vokset op om Clemenskirken mod Øst. Fraset den Omstændighed, at Erik Ejegods Kirke jo ingenlunde er Byens ældste Kirke, og fraset de mange Oplysninger vi har om Torvet ved Stranden og om den ældgamle Befæstning af den østlige By, er denne Hypotese ganske uforenelig med Terrænforholdene, som kun tillod en yderst ringe Bebyggelse om Nikolajkirken, hvad Hr. B. L. forresten ogsaa selv indrømmer, naar han siger, at Nikolajkirken laa paa en Holm, der ved »en Tange« stod i Forbindelse med den øvrige By.²⁾ Hr. B. L. har forset sig altfor

¹⁾ Jydske Lov II, I, 51. Jvnfr. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, S. 34.

²⁾ Hele denne Tangeteori beror iøvrigt paa en Misforstaaelse. Ved »Tangen«, et Udtryk, som først træffes i Slutningen af 17. Aarh., forstod man oprindeligt ingenlunde en Gade, men den eller de Bygninger, der skød sig frem mellem to Gader, der stødte sammen under en spids Vinkel. Jeg har allerede i første Del af dette Værk paavist, at der i Aarhus var mere end een »Tange« af denne Slags. I Kloortertiden kaldtes baade Klostergade, Tangegaden og Frue Kirke-

meget paa, at »Biskoppen og Kapitlet« en Tid lang havde deres Sæde ved den nyopførte Nikolajkirke. Noget Kapitel havde Biskoppen nu ikke dengang, det indrettedes som bekendt først, da Clemenskirken skulde opføres, men i ethvert Tilfælde er det ganske urimeligt at tillægge ham og hans Gejstlighed en Kirkegaard paa adskillige Tønder Land, gaaende helt hen under Vestergade No. 3 og 5, helt nede ved Lilletorv. Ja, Hr. B. L. er endogsaa saa dristig at formene, at Vestergade først i 15.—16. Aarh. er ført hen over denne Kirkegaard. Hvor paa støttes da denne Formodning? Paa, at der efter Sigende skal være fundet nogle Skeletter paa No. 3 og No. 5's Grund! Hvis der paa ethvert Sted, hvor der findes et enkelt Menneskeskelet, skal antages at have været Kirkegaard, vil der ikke blive megen Plads til de Levende. Jeg tror ikke, at Hypotesen er levedygtig, og den er da heller ikke støttet af noget som helst historisk Vidnesbyrd. Den Omstændighed, at Erik Ejegod byggede den tredje Kirke i Aarhus af Sten Vest for Byen, og at Gejstligheden, da den vendte tilbage fra Lisbjerg, foreløbig slog sig ned her, kan næppe gælde for noget saadant. Begivenhederne ved Hellig Niels Begravelse, saaledes som de fortælles i Legendens, vidne da ogsaa om, at den østlige Del af Staden dengang var stærk nok til at sætte sin Vilje igennem lige over for Biskoppen, der synes at have begunstiget Vestbyen.

Aarhus har som »Strandkøbing« og Fiskerleje altid været Kongens eller rettere Kronens By og opregnes ogsaa i Kong Valdemars Jordebog blandt »Konunglev«. Som Følge deraf har den haft som Repræsentant for Kongen en »O m b u d s m a n d (Exactor, Advocatus regius)«, men om Grænserne for hans Myndighed ved vi intet, lige saa lidt som om den ældste Form for Borgernes Selvstyre. Ligeledes er vi ganske uvidende om, naar Aarhus er bleven Købstad, det vil sige en fra de omliggende Herreder udskilt Retskreds med Torv og egen Kommunalforfatning. Rimeligvis allerede

rist »Bag Klosteret«. Navnet »Klostergade« er næppe mere end 100 Aar gammelt.

rum Tid før Valdemarstiden. Den ældste kgl. Ombudsmand, jeg har fundet nævnt, er Svend Fynbo 1306. Muligvis er han den Svend Bonde, der omtales 1305 som forhandlende om en Gades Nedlæggelse (I, 216),

I flere danske Byer¹⁾ nævnes i 13. Aarh. Seniorer (Senatorer, Oldermænd), som en Slags kommunale Embedsmænd. I Ribe og Flensborg udstede de Forordninger i 13. Aarh. sammen med Konsuler og Byfoged. De nævnes i flere gamle jydsk Købstadssegl (Randers, Viborg, Lemvig). Deres Betydning er ikke klar.²⁾ For Aarhus Vedkommende findes de ikke nævnt nogen Steder, hvad der dog naturligvis ikke udelukker, at de kan have været her. De stode i et vist Forhold til Byens Fjerdinger. Fra Tyskland indførtes i det 13. Aarh. »Raadmænd«³⁾, som vi dog i Begyndelsen kun kende under Navnet »Consules«. De nævnes i Ribe allerede 1252, i Slesvig 1282, i Flensborg og i Aarhus første Gang paa Kong Erik Klippings Tid 1284: »Konsulerne og de øvrige Borgere i Staden Aarhus« (Script. VI, 415). 1299, Erik Menveds Tid, »Konsulerne og de øvrige Borgere boende i Aarhus«. 1304 nævnes »Advocatus, Konsuler og de øvrige Borgere i Aarhus«. Ligeledes 1305 og 1308, hvor Konsulerne forhandle om Torngades Nedlæggelse. — De ældste Konsuler i Aarhus, der nævnes ved Navn, forekomme 1404. De ere 5 i Tallet: Steffen Fadersøn, Anders Lyng, Peder Hefnesen, Andreas Pedersen og Peder Skytte.⁴⁾ Fra 1476 kendes fra gamle Skøder og andre Aktstykker Navnene paa 8 samtidige Raadmænd, hvilken Benævnelse nu bliver almindelig. Fra 1584, 1588 og 1608 kendes 9 samtidige Raadmænd. Fra Aaret 1660 har man en temmelig fuldstændig Liste over udnævnte Raadmænd, i 1670, 1672, 1680 var der samtidig 7 Raadmænd. If. Forordn.^{23/1} 1682 indskrænkes Tallet efterhaanden til 3, ved Reskr.

¹⁾ I Slesvigs Stadsret (o. 1200. Aarb. f. n. Oldk. 1872, 295. 1880. 34. Steenstrup, Studier, S. 230 Anm.).

²⁾ Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, S. 40.

³⁾ Nævnes i Tyskland første Gang 1120 i Byen Soest i Westfalen.

⁴⁾ Scriptores VI, 486.

^{17/10} 1766 til 2. ^{19/6} 1803 nedlægges endelig det ene af disse Raadmandsembeder.¹⁾

Naturligvis maatte Raadet ligesom enhver anden Korporation, Gilde eller Lav føle Trang til at have en ordførende Formand, og derved skabtes »B o r g m e s t r e n e (Proconsules«²⁾). Disse kendes allerede fra Midten af 14. Aarh. i endel danske Byer. I Aarhus nævnes de første Gang 1404: P e d e r V i n m a n d og J e s B r u u n.

Hermed har vi altsaa dette »Raad« færdigt, som i over 5 Aarhundreder skulde styre Byens Anliggender. Det er indført i Aarhus i 13. Aarh. omtrent samtidig med andre danske Byers Raad, men først udviklet med Formand (Borgmester), og Raadmænd i Aarhundredets Slutning. Man maa endelig ikke opfatte det som oprettet ved kgl. Privilegium, det har udviklet sig ganske af sig selv indenfor Byen og, som det synes, ikke saa lidt forskelligt i de forskellige Byer.

Af de 80 Raadmænd i Aarhus, som jeg kender fra 15.—16. Aarh., nævnes kun 5—6 tillige som Borgmestre. Dette kan nu ikke være et rent Tilfælde, men tyder paa, at det — i alt Fald ikke i Aarhus — har været sjældnere, at Borgmestrene toges blandt Raadmændene. Fra 1619 indførte Kristian IV's Købstadforordning et helt nyt Princip, idet hvert Aar ved Fastelavnstider³⁾ den ældste Raadmand rykkede op til at blive yngste Borgmester, medens den ældste Borgmester gik ned til at blive yngst Raadmand. De 10 Borgmestre, som jeg finder nævnet mel-

¹⁾ Flensborg havde i ældre Tid 12 Raadmænd, hvoraf dog kun de 8 gjorde Tjeneste; — Kong Hans' Stadsret indrømmer Købstæderne indtil 2 Borgmestre og 10 Raadmænd.

²⁾ Benævnelsen er vistnok tysk. Kommer formodentlig af »Buurmeister«. Borgmestre forekommer allerede 1256 i Lybæk. De nævnes første Gang i Slesvig 1342, i Ribe 1349, i Aalborg 1358.

³⁾ Paa denne Tid holdt Raadet i de ældste Tider vistnok et Fastelavnsgilde paa Byens Bekostning. Det hedder i alt Fald i Borgerskabsbogen, at 1486 fik Anders Kok Borgerskab, mod at betale 1 Mk. og dermed være fri for al Udgift. Dog skal han »udrede Fastelavnskost for Raad og Raadmænd, om de ham tilsige 24 Dage før Kosten« (o: Traktementet).

lem 1619 og 1649, da »Fastelavnsmestrene« atter afskaffedes, have derfor vistnok omtrent alle været Raadmænd først, men da Omskiftningen, som vel var indført for at hindre Slendrian, vakte stor Utilfredshed, blev den næppe strengt overholdt i Aarhus. Muligvis kun for Jens Lassen Bordings og Jens Christensens Vedkommende, der nævnes som Borgmestere 1641 og 1642. Jens Lassen Bording (han kalder sig selv Borum) hørte til en aarhusiansk Familje, som mellem sine Medlemmer talte en Mængde lærde og bekendte Mænd. Han var en Søn af Laurentius Petræus B., f. 1543, Rektor ved Aarhus Latin-skole 1574—78 og derpaa Lector theol. til sin Død ^{9/8} 1602. Jens Lassen synes allerede at have været Raadmand 1620 og døde 1668. Han var en af Byens rigeste Købmænd ¹⁾ (I, 497). — Jens Christensen, der nævnes som Raadmand mellem 1626 og 1646, var tillige Hospitalsforstander. Det var ham, der 1637 sammen med Anders Lydichsen opbyggede Kapellet paa St. Olufs Kirkegaard (I, 67). — Søren Jensen Frost derimod, som 1615 var yngste Raadmand af 9, nævnes som Borgmester baade 1629—32, 1637—38 og 1640—41. Dette tyder paa, at Omskiftningen ikke er overholdt for hans Vedkommende. Fra 1605 til 1609 var han Renteskriver i Kancelliet, derpaa var han Slotsskriver paa Kalundborg. Han ejede den gamle Gaard paa Hjørnet af Lilletorv og Badstuegade. Døde ^{30/11} 1642 barnløs. Det er muligvis Søren Frost eller ogsaa Peder Pedersen (Borgmester 1636—39), der har givet Anledning til, at Regeringen 1641 af Lensmanden Erik Grubbe forlanger Tiltale mod dem, der ere Skyld i, at Borgmestrene i nogle Aar skal have understaaet sig i at forblive ved deres Bestilling tvært imod den kgl. Forordning. (Hüb. A. II, 81). Om denne Tiltale høres ellers intet. 1649 fik Lensmanden Ordre til at afskaffe Fastelavnsmestrene

¹⁾ Hans Søn Laur. Jensen B. (^{10/9} 1610—^{30/4} 1677) var Lektor theol. i Aarhus, overtog derpaa Ryomgaard, som han 1671 fik Lov til at bruge med adelige Privilegier. Han var gift med Ingeborg Broberg (1638—1709). — Jens Lassens Brodersøn var den bekendte Digter Andr. Christensen Bording.

mestrene og forordne to vederhæftige (d. v. s. formuende og forstandige) Dannemænd til Borgmestre,« som kunne enhver Lov og Ret administrere, som de agter at forsvare og være bekendt«. Som det synes er Aarhus den sidste By i Landet, der har haft Fastelavnsborgmestre. Mellem 1649 og 1660 findes nu udnævnt 5 Borgmestre, der alle have været Raadmænd først. Efter 1660 bliver det igen sjældnere at se Raadmænd avancere til Borgmestre, jeg har kun fundet 6.

Efter al Rimelighed har i Slutningen af Middelalderen Raadet suppleret sig selv for Raadmændenes Vedkommende. Først efter 1660 bliver Forholdet noget anderledes. Hvad derimod Borgmestrene angaar, synes til alle Tider Kongerne, eller Lensmændene i visse Tilfælde, at have været raadende over Udnævnelser.¹⁾ Fra 1540 har man i Aarhus et Eksempel paa, at »Borgmestre, Raadmænd og menige Borgere og Almue« have valgt en Borgmester i afdøde Mogens Lauridsens Sted, nemlig Knud Galthen, og anmode nu Kongen om at bekræfte deres Valg. Brevet til Kongen er holdt i en ganske usædvanlig ærbødig, næsten servil Tone, men det hele er vist Bedemandsstil, ti andetsteds siges samme Mand udtrykkelig at være valgt efter »kgl. Majestæts Raad, Vilje og Samtykke«. 1661 bliver det udtrykkelig befaleet, at Borgmestre og Raadmænd skulle søge Udnævnelse hos Kongen, for hvem de personlig skulle aflægge deres Ed. Naar en Borgmester

¹⁾ Dette er værd at lægge Mærke til i vore Tider, hvor der søges rejst en Agitation for kommunalt Borgmestervalg, der søger at fremstille dette som en gammel Rettighed af samme Slags som Præstevalget. — I de Privilegier, som Købstæderne fik ²¹/₆ 1661 lover Kongen dem, at Borgmestre og Raad for Fremtiden ikke skal udnævnes af Lensmændene, men af Kongen selv, ligesom ogsaa de kongelige Befalinger umiddelbart skal tilstilles Borgm. o. R. og ikke Lensmændene (eller Amtmændene). Da imidlertid Kommunerne flere Steder forvaltedes yderst usselt, saa sattes de ved Instr. ⁵/₇ 1690 og ⁵/₁ 1722 under Stiftamtmandenes Inspektion. Forordn. ²¹/₆ 1794 overdrager Købstædernes Overbestyrelse til Amtmændene, en Øvrighed, hvormed Købstadøvrighederne hidtil havde staaet lige. Ved Forordn. ²⁵/₅ 1800 fik Amtmændene tillige den Raadet tidligere tilkommende Ret til at erklære sig om Ansøgninger og Bevillinger.

var død, skulde ældste Raadmand sendes til Kongen »at fornemme hans Naades Vilje«. 1664 lader Søren Uggelbølle og Jørgen Juel i Raadstueretten læse Kongens Brev og Bestalling paa Raadmandsembede, »efter at de nu nylig til Hove deres Ed gjort og aflagt haver«. I 18. Aarh. under det stigende Amtmandsvælde gik Ansøgningerne og Udnævnelserne gennem Stiftamtet. I 1708 ansøger en Hører ved Latinskolen, Anders Vendelbøe, med Biskoppens Anbefaling ad denne Vej om at blive Borgmester. Efter hans Død 1710 faar Amtmanden Ordre til at indstille en af de 7 Ansøgere om Borgmesterembedet, og en af de 2 til Raadmandsposten efter Niels Lauridsen.

Raadsmedlemmerne var ikke Embedsmænd i den Betydning, hvori man nu tager Ordet. De vare ikke særlig uddannede eller opdragne til deres Poster, og de levede heller ikke af dem, i alt Fald ikke før ind i forrige Aarhundrede. Der maatte en vis Grad af Velstand til, og denne maatte være erhvervet ved Landbrug eller Handel. Allerede Erik af Pommerns Forordning af 1422 bestemmer, at Raadsmedlemmer ikke maa tages af »Embedsmændene« (d. v. s. Haandværkerne), men blandt »andre Borgere og Købmænd«. Haandværkerne maatte derfor i alt Fald nedlægge deres Haandværk for at kvalificere sig til Raadsmedlemmer. Privilegerede Haandværkere, som Pøiter Jensen Farfver, bortforpagtede deres Privilegium. Jeg kender ikke med Bestemthed en eneste Haandværker, der har været i Raadet i Aarhus, uden Peder Pedersen Muremester.¹⁾ Han synes endogsaa at have udført Arbejder for Kommunen, mens han sad i Raadet. Det er sikkert, at vi derimod i Tidernes Løb i Aarhus finde adskillige af det store Landbrugs Mænd, hvilket ikke er saa underligt, naar man erindrer, hvilken stor Rolle Bymarkens Dyrkelse spillede i Aarhus, denne Bymark, som Aarhus klogere end adskillige andre Byer sikrede sig selv fri Raadighed over indtil for noget over Halvhundrede Aar siden. Da Viborg By var geraadet i stor Gæld og Besværing, tillader Kongen 1660, at der maa

¹⁾ Nævnes som Raadmand 1490—1511 (I, 307.)

sælges af Byens Tofter og Jorder til dem af Byens Indvå-
nere, der vil give mest derfor. — I Kong Hans Haandfæst-
ning forbydes det Fremmede at være Raadsmedlemmer.
Forbudet er dog ikke blevet overholdt, hvad Rigsraadet
ogsaa klagede over efter Kong Hans Død. I Aarhus har der
dog næppe været mange fremmede Raadsmedlemmer, ti der-
til kan vel egentlig ikke de faa (og ofte dygtige) Holstenere
eller Sydslesvigere regnes, som vi træffe til visse Tider. Læ-
ger og Barberer vare vistnok som oftest tyske, men af dem
træffes ingen i Raadet, derimod er jeg ikke sikker paa, om
ikke Raadmand og Apoteker J a c o b G e s i u s var en Vild-
tysker.

Udnævnelserne har vistnok næsten fra Begyndelsen af
været paa Livstid. I ældre Tider synes man jo at have haft
Tendens til at antage, at en Mand blev bedre som Styrer,
jo ældre han blev. Og dette var i Grunden let forstaaeligt.
Et Øvrighedsembede var lidet kompliceret, Forretningerne
stærkt fordelte, saa enhvers Virksomhed blev stærkt ensidig,
hvad der netop passede for senile Hjerner. Desuden betød
Erfaring saa meget, Teori saa lidt. Senere hen i Tiden føler
man sig aabenbart til enkelte Tider trykket heraf, som f.
Eks. da C h r i s t e n B a s b a l l e vil vedblive at regere,
uagtet han er aabenbart sindssyg; men det er vistnok yderst
sjældent, at noget Raadsmedlem er bleven tvunget til at gaa
af paa Grund af Alder. En af de ældste Borgmestre, der
nævnes i Aarhus, nemlig J e s B r u u n, Borgmester 1404,
nævnes som »Bymand« 1416, efter at han et eller to Aar
iforvejen havde været Anfører for de 30 Mand, der af Aar-
hus vare sendte som Udbud til Flensborg. Skulde vi her
muligvis have en Antydning af en »Raadsombytning«, saa-
ledes som den kendes fra Lybæk og Ribe, hvor en Del af
Raadet hvert Aar traadte fra enten for bestandig eller for at
have et eller flere Aars Hvile.¹⁾

At et Medlem af Raadet selv tog sin Afsked, var ikke
saa ganske sjældent. Saaledes flyttede Børgmester og Apo-
teker B e r n t H o l m s t e d i 1730 bort fra Aarhus og over-

¹⁾ Mackeprang l. c. S. 45.

tog et Borgmesterembede i Nyborg, som han utvivlsomt selv har søgt. H e n r i k W e g n e r (I, 427), den bekendte holbergske Skuespiller, blev 1730 Viceborgmester (d. v. s. fik Ekspektance paa det første ledige Borgmesterembede), men kom aldrig til at tiltræde det, idet han 1733 overtog et lille Embede i København. A n d r e a s S t æ h r, der var Forvalter paa Marselisborg, tog sin Afsked som Raadmand 1739 efter 9 Aars Virksomhed, rimeligvis fordi det daværende spændte Forhold mellem Magistrat og Stiftamtmand generede ham. En anden Forvalter paa Marselisborg, S ø r e n N i e l s e n (Møller), der 1682 selv havde ansøgt om den ved Søren Mallings Død ledige Raadmandsplads og faaet den, bliver 1688 Raadmand i København. Der er ogsaa flere Eksempler paa, at Øvrighedspersoner paa Grund af Fallit have trukket sig tilbage enten for en Tid eller for bestandig. P e d e r L a a s b y s Forhold i saa Henseende er omtalt (I, 441). J e n s S t i g s e n, der nævnes som Raadmand mellem 1620 og 1639¹⁾, var 1635 under Fallit og kaldes da kun »Borger«. J e n s C h r i s t e n s e n W e g e r s l e v gik Fallit 1688 og fik allerede ^{30/7} 1689 en Efterfølger som Raadmand, nemlig Peiter Jessen Farver. — Raadmand F r. B ø r c h a r d t (I, 390) pantsætter Aug. 1756 sin Gaard paa Brobjerg, sine faste Ejendomme og Effekter til Biskop Hygom for 1500 Rdl. og rejser saa samme Maaned bort med et ham tilhørende Fartøj med Ladning, hvoriblandt endel af hans bedste Møbler, baade pantsatte og ikke pantsatte. Han medtog ogsaa Raadstuesportlerne og nogle af Justitskassens Bøder, som han i sin Egenskab af »Raadskæmner« oppebar paa hele Magistratens Vegne, samt endel rede Penge. Han drog til Sverrig og senere til Norge. Fra Kristiania trøstede han i Breve nogle af sine Kreditorer med, at han nok skulde sende dem Afdrag, uden at dette dog skete. Da nu en af Kreditorerne, Enken efter en Skovrider M e g m e r k h a u s e n²⁾, gjorde Arrest i hans Ejendom næst efter Panthaveren,

1) 1626 Fastelavnsborgmester.

2) Jost Megmerkhausen nævnes 1745 som Skovrider paa Marselisborg. Han var gift med Margrethe Kirstine Mørche.

søgte Borchardt i København om at faa et Moratorium, og da dette afsloges, erklæredes han Fallit ^{3/4} 1757. Hans Efterfølger som Viceraadmand var forhenværende kongelig Lakaj Knud Schytte.¹⁾ Værre var det med Viceraadmand Mathias Nielsen Fellumb²⁾, der synes at have været en usædvanlig brutal og uhyggelig snedig Person. 1747 holdt Byens Rangspersoner et Gilde i Rektorboligen i Anledning af Kongeparrets Kroning. I Anledning af Illumination og Kanonade var der stationeret en Sprøjte med Brandvagt i den ved Siden af liggende Skolegaard. Da nu en Mængde Tilskuere trængte sig herind for at se paa Stadsen og generede Brandfolkene, rettede disse en Straale mod dem. Følgen heraf var Trængsel og nogle Uordener. Men 2 Dage efter lod Raadmand Fellumb en af Brandfolkene kalde op til sig og dygtigt afprygge med en Tyremide af en Politibetjent og en anden Mand. I den Anledning blev Raadmændene idømt Bøder, uagtet Brandmanden, formodentlig bestukket af Fellumb, gav ham Bevis for, at han grovelig havde forset sig og fortjent den kærlige Revselse (!), han havde faaet. Nogle Aar efter beskyldtes han for at have mishandlet en Pige for at faa hende til at tilstaa et Tyveri, som han mistænkte hende for. Da Apoteker Steuber gik Fallit 1756 synes en hel Del Møbler, ja endog »en Karosse«, at være bleven skaffet hen til Fellumb iforvejen. Den Karl, som havde besørget det, skaffede F. afvejen, og bagefter hed det, at han var rømt. 1759 havde F. ved en Skipper Heitmann ladet opkøbe store Mængder af Korn ude paa Djursland og ved dette »Forprang« forsyndet sig mod Grenaa og Ebeltofts Rettigheder. Da der blev rejst Sag imod ham, benægtede han frækt, at Heitmann havde handlet som hans Kommissionær, og slap derved for Straf, medens H. maatte undgælde derfor. Men 1764 gik det ham endelig galt. Der ankom fra Gøteborg et Skib med en Ladning Sild til Fellumb som Kommissionær. Denne beordrer Skibet ud paa

¹⁾ Død 1789. G. m. Mette Marie Vissing.

²⁾ Udn. t. Raadmand ^{5/11} 1734. Død 1771. Ejede Mejlgade, nuv. Nr. 43, og desuden andre Gaarde i Byen.

Reden efter at endel af Ladningen var ført i Land uden Toldangivelse. Da dette opdagedes, fragik han baade at være Kommissionær og at have givet Ordren og søgte at vælte hele Skylden over paa den ulykkelige Skipper. Men Dommen gik ham imod ogsaa ved Højesteret ^{2/11} 1769. Nu blev ogsaa Raadmandsembedet ham fradømt. Hans Efterfølger blev L. o. r. P e t e r R i s o m.¹⁾

Hvorledes Raadet har været lønnet i ældre Tid, eller om det overhovedet har været lønnet, ved vi naturligvis intet om for Aarhus Vedkommende. Det har dog vistnok tidligt haft visse Andele af Bøder og Borgerskabspenge. ^{28/1} 1575 faar Borgmestre og Raad indtil videre Lov til aarlig at udskibe 4 Græs- eller Staldøksne til Tyskland fra Aarhus. Dog skulde de svare Sisemesteren (d. v. s. Tolderen) samme Told af dem, som der skulde svares paa de almindelige Toldsteder. Vigtigere var dog den Embedsjord, de i 16. Aarh. opnaaede. Borgmestre og Raad²⁾ fik 1575 (I, 176) to Løkker paa Siderne af Skanderborgvejen. Disse havde tidligere hørt til Havreballegaard, men vare 1542 skænkede til Byen.³⁾ Af Skovvangen udlagdes der, — formodentlig da den 1578 indtoges til Dyrkning, — et Stykke Jord til Magistratsjord (Raadmandsjorden). Borgmesteren havde det endnu til Brug 1817. En Del af Magistratens Embedsjorder byttedes 1817 med et Stykke Jord (29 Td. Land) i Oldjorden og Gaasemaen (I, 184). Borgmestre, Raadmænd, Byfoged og Biskop havde ogsaa et Stykke Embedsjord paa Holmstrup Mark. Naar de har faaet det, ved jeg ikke, men det regnes paa Kortene stadig med til Aarhus Bymark (I, 196). Det brugtes baade til Pløjning og Engbjerring. I et Tingsvidne fra 1695 siges: »Græsset kunde de slaa med 2 Karle af Gaarden første Dag og 1 Karl af Gaarden 2. Dag, og disse havde god Tid til at hvile sig og holde sig lystig med Øl, som blev sendt ud fra Aarhus foruden Pibe og Tromme for dem og de Bønder,

1) Født 1757, Død 1803. G. m. Birgitte Marie Høstmarch.

2) De klage over, »at de ingen Fordel og Rente have som i andre Købstæder«.

3) Hüb. A. I, 135—36. Dsk. Mag. 3 R. VI, 332. Denne Bog I, 223.

der var i Rode og drev Avling. Denne Jord er senere frakommen Magistraten nogle Aar efter, at Marselis fik Godset¹⁾ De fik en lille Godtgørelse af Tolden i Stedet. Holmstrupgaard var Ladegaard til Baroniet Marselisborg.

Et Privilegium af Kong Hans fra 1504 befaler »de Kræmmere, der komme til Aarhus og staa paa Gaden med deres Krambod, at de en Tid om Aaret skulle give Borgmesteren 4 Sk. af hver Krambod²⁾ — Halvdelen af Hvid- eller Havnetolden af 1664 gav ogsaa Magistraten en mindre Indtægt; senere bestemtes, at Accisen af 1655 skulde deles lige mellem Magistraten, Havnen og de Fattige, hvilket dog ophørte ved et Reskr. af ^{28/12} 1792. — I et Kæmnerregnskab af 1640 anføres, at Kæmneren Juleaften har betalt Magistraten »Offerpenge« paa Raadstuen med 21 Dlr. I Aalborg betaltes der ogsaa et saadant Juleoffer, men her var det paa 40 Dlr. Formodentlig var det Højtidsofferet, som Byen betalte for Magistraten³⁾ — ^{10/12} 1651 bestemmes, at Magistraten skal have $\frac{1}{4}$ af de for Toldsvig konfiskerede Varer, »efterdi Borgmester og Raad skal dømmе upartisk i alle Konfiskationssager« (Húb. A. II, 147). — ^{20/10} 1740 bestemmer Frederik V, at Magistraten paa kongelig Ratifikation skulde antage Vejeren og Maaleren, der skulde staa under Magistratens Direktion. Han »maatte nyde saa meget Indkomme af sin Bestilling, som Toldrullen det maatte tillade«. Da disse Indtægter vare forholdsvis gode, udviklede der sig efterhaanden den Uskik, at en af Raadmændene beklædte Embedet og derved kom til at staa under sin egen Direktion. Ikke saa sjældent vare Magistratsmedlemmer tillige Sisemestere (Toldere) eller Hospitalsforstandere. 1680

¹⁾ Ny kgl. Saml. Fol. 413 u.

²⁾ Ny kgl. Saml. Fol. 413 u.

³⁾ Der synes foresten ogsaa ved den Lejlighed at være bleven afholdt et lille Gilde paa Byens Bekostning. I Aarhus skulde det ikke afholde Raadets Medlemmer fra Familiens Juletræ, thi en saadan Højtideligholdelse af Juleaften var dengang ganske ukendt. Traditionen siger, at det første Juletræ i Aarhus pyntedes for Officerernes Børn af Prinsesse Charlotte Frederikke (Frederik VII.s Moder) under et af hendes Ophold i Aarhus, formodentlig omkring 1828.

fik Magistraten sammen med nogle Borgere Tilladelse til at holde Vejerhus og nyde Indtægten deraf. Magistraten havde i Henhold til kgl. Forordning Tilladelse til at lade gøre, stemple, brænde og forhandle Maal- og Vægtredskaber, altsaa til at holde et Slags Justerkammer. Fra c. 1550 have Kongens og Rigets Raads Dom anlangende en Borger Ove Schötte, som havde solgt falske Varer, d. v. s. falsk maalet Malt. Han blev dømt til at erstatte Bonden, han solgte til, den lidte Skade, og dernæst Bøde 10 Mk. til Kongen og 10 Mk. til Byen samt betale Borgmestre og Raad Kost og Tæring. I 1715 ejede Borgmester Hans Vinther Justerkammerets Beholdnings fire Femtedele, Jens Christensen Basballe Resten. Vinther vil imidlertid mod Erstatning overlade hele Beholdningen enten til Borgmester Christen Basballe eller til Magistraten, hvis de alle vil participere. — Om Magistratens Forlening 1713 med Ning Herreds Brohavre imod at betale Halvdelen af Omkostningerne ved Vedligeholdelsen af Frederiksbroen er tidligere talt (I, 411). Brohavren betales af alle Beboere, der holdt Heste og Vogne, 1 Skp. aarlig. Raadmand Bjørn indkasserede fra 1813 til 1820 579 Rbd. 5 Mk. 14 Sk., men hans Udgifter var over 300 Rbd. Endnu i 1818 erkendte Magistraten, at Vedligeholdelsen af Basballebroen paahviler den tildels. If. et Udsagn af den ikke altid lige paalidelige Peder Laasby skal Brohavren for Lisbjerg Herred til Lisbjerg Bros Vedligeholdelse i 1712 eller 1713 ogsaa være bleven overdraget Magistraten. Herom forlyder ellers ikke noget.

En maaske ikke ganske ringe Indtægt havde Magistraten af sin Vinkælder i Raadhuset. En Raads-Vinkælder var almindelig her i Landet, formodentlig efter tysk Skik. København har haft den fra tidlig Tid, Odense fik den 1540, Nakskov 1551, Helsingør 1581, Aarhus 1582, Aalborg 1655. Det var Kong Frederik II, der var en Ven af god Vin, som tillod Magistraten at holde Vinkælder, fordi fremmede Folk ikke hidtil havde kunnet faa god uforfalsket Vin tilkøbs der i Byen. Ingen andre end Magistraten maatte udtappe Vin i Kander, Krus og Pottemaal ud af Huset. Derimod maatte

Borgerne nok udtappe Vin i deres egne Huse til deres egne og Gæsters Behov, samt sælge Vin i hele eller halve Amer. I Aaret 1651 udlejes Kælderen, der nu siges »forhen« at være kaldet Stads-Vinkælder, til Jens Jensen Basballe. Han skal aarlig give i Leje 10 Sldr. og holde den vedlige med Indbygning og Skillerum. Men hvis der falder adelige Begravelser eller Bryllupper for paa Raadstuen, forbeholder Magistraten sig ved den Lejlighed at raade for samme Vinkælder og Stue i de Dage, Festen varer, og selv at oppebære Lejen derfor. — Peder Poulsen Hjort faar Raadhus-Vinkælderen tilleje 1727—31 for 20 Rdl., men maa tage alle Vine, Brændevin, Akvaviter, Øl m. m. hos Borgmester Peder Laasbye, som saa til Gengæld monterer Kælderen for ham.

Meget betydningsfuld for Magistraten har i de ældre Tider Friheden for at betale aarlig kgl. Byskat været. Da der var mange Medlemmer i Raadet, og da disse hørte til Byens rigeste Mænd, har denne Frihed sikkert været af Betydning for de øvrige Borgere, der jo maatte betale saa meget mere. Senere søgte Raadene mange Steder ogsaa at unddrage sig Betaling af deres Andel i kommunale Skatter overhovedet, hvad der bestredes af Borgerne. Her i Aarhus synes, efter alt hvad jeg har fundet, Raadet kun sjældent at have gjort Brug af slig Frihed. Naar resterende Skatter skulde inddrives ved militærisk Eksekution, lagdes ofte Eksékverrytterne ind i Magistratsmedlemmernes Huse, idet disse Medlemmer betragtedes som ansvarlige for Skattens Udredeelse. Stundom gjorde Borgerne Modstand mod, at en eller anden ekstraordinær Skat paalignedes ved at vægre sig ved at vælge Takserborgere hertil; det kunde da hænde, at Magistraten (særlig Borgmestrene) fik Eksekutionen i Huset, inden Skatten endnu var paalignet, hvilket maa have været ubehageligt. Man søgte at hjælpe sig ved saadanne Lejligheder ved at leje Eksékverrytterne ind i private Huse og saa betale Lejen ved at paaligne saa meget større Skat. Dette blev vel forbudt 1666 (Hüb. A. II, 165), men sikkert uden Frugt.

If. et Privilegium af Kong Hans ^{19/11} 1505 skulde

Borgmestrene have 4 Sk. i Stادهpenge af hver Krambod, som fremmede Købmænd opstillede i Gaderne under de aarlige Markeder. (Hüb. A. I, 91).

Der er adskillige Smaaindtægter, som Magistraterne har haft andetsteds og vistnok ogsaa her i Aarhus, saasom Skøde- og Seglpenge (for Udstedelsen af Pas og Søbreve, d. v. s. Certifikater, eller Forlovspege (Afgift af Gods, der tilfaldt udenlandske Arvinger). Da Raadmændene altid klage over deres ringe Indtægter, har de naturligvis omtalt saa lidt som muligt de Indtægter, de virkelig havde, og det er meget vanskeligt at vurdere, hvor store de kunde være.¹⁾ Ved Fordelingen fik Borgmestrene dobbelt mod Raadmændene. I ethvert Tilfælde var det vanskeligt at faa alle Smaaindtægterne samlede og fordelte. Dette Hverv overtoges i mange Byer af den saakaldte »Raadskræmmer«, som mange Steder regelmæssigt mødte paa Tinget for her at varetage Raadets finansielle Interesser. Her i Aarhus finder jeg ham kun omtalt en eneste Gang, nemlig i det ovenfor omtalte Tilfælde, da Viceraadmand Fr. Borchardt løb bort med Kassen.

Magistraterne i Købstæderne beskyldes ofte for jævnlige at have benyttet deres Stilling til egen Fordel. At dette stundom er sket, er utvivlsomt, men i det Store og Hele synes Styrelsen her i Aarhus at have været redelig. Chr. Basballe har vist ikke haft rent Mel i Posen, da han overlod Hans Jensens Gyde til en Konsumtionsbetjent (I, 391), og formodentlig har Raadmand Hans Josten (Raadmand 1646—52) heller ikke haft det, da han 1650 fik Gyden mellem Storetorv og Rosensgade overladt for — 13 Rdl.! Talrige andre lignende Smaating kan anføres, som naar Hertel beskylder Brødrene Malling²⁾, der samtidig sad i Raadet i Slutningen af 17. Aarh., for vel meget at

¹⁾ 1739 opgiver dog Magistraten at den Del af Accisen, som den faar til sin Løn beløber sig til 100—120 Rbd. aarlig, men at det i forrige Tider var 4—500.

²⁾ Borgmester Michel Michelsen M. døde ¹⁶/₁₀ 1701. Søren Michelsen M. var Raadmand 1681—82.

have tilsidesat Byens Bedste for deres eget. 1702 forlanger Borgerne de sidste 4 Aars Kæmnerregnskab samt Takserborgernes Takster fremlagt til Eftersyn. Byen havde nemlig tabt paa sin Forpagtning af Konsumtionen for 1699 og 1700 og maattet betale efter militær Eksekution, uden at de havde kunnet faa Regnskab for Indtægt og Udgift. Stiftamtmanden giver dem Ret, og Regnskaberne fremlægges, uden at dog noget uregelmæssigt findes deri efter at en Kommission havde undersøgt Sagen (Hüb. A. III, 7). Under den store Havneproces midt i 18. Aarh. rejste 70 »Bedsteborgere« svære Beskyldninger mod Raadet for Uregelmæssigheder i Forvaltningen. Ved Undersøgelsen opløses det Hele i Ube-tydeligheder. Det var dengang de vilde Rygters Tid, og en igennem mange Aar tilbagetrængt Opposition søgte at give sig Luft. Værst var det, at Indkomster, som skulde anvendes til Byens Bedste, blev liggende utilbørlig længe i Raadsmedlemmernes Kasser. 1722 beklager Borgmester Chr. Basballe sig i et Brev til det øvrige Raad over, at han stadig sættes for højt i Skat til »Byens Bekostning«. »Jeg kunde have fulgt, — skriver han, — andres Eksempler og betalt Aar efter andet, hvad jeg vilde, men foruden, at jeg hverken vil eller kan ved Mundklammeri forfægte mig mod dem, saa er det en uordentlig Maade, og jeg agter mig allerhelst frem paa den rette og bedste Maner, understaar mig derfor langt mindre at følge Borgmester Vinthers Eksempel i at bemægtige mig af Byens Bekostnings Overskud, uvitterligt for mine Kolleger, og naar det er bleven vitterligt, sidde inde dermed og beholde det i mange Aar, medens Byens aarlige Bekostning paalægges dens Indvaanere og inddrives hos dem ved Eksekution«. Heraf kan i alt Fald ses, at Chr. Basballe ikke har gjort Fordring paa Skattefrihed.

Klage sig over det ringe Vederlag for al deres Møje gjorde Magistraten dog til Stadighed, og dette har utvivlsomt været medvirkende til Indskrænkningen i Raadsmedlemmernes Antal. Hertil kom endvidere, at Udviklingen henimod 19. Aarh. førte med sig, at Borgmestre og Raadmænd trængte til at have særlig Uddannelse og stilles saaledes, at de kunde leve

alene af deres Embeder. I 1812 havde Borgmester Hvid af By- og Herredsfogedembedet ca. 2000 Rdl. d. C. Af Vejmestertjenesten ca. 100 Rdl. d. C. Hans Indtægter af Embedsjord, Retssportler, Borgerskabspenge, Passer o. s. v. var næppe 2000 Rdl., hvoraf Størstedelen gik til Kontorhold. — Overauditor Pedersen havde som Byskriver 54 Rdl., som Raadmand af Vejmestertjenesten 50 Rdl. og i Erstatning for Accisen 30 Rdl.

Der kan være Grund til at spørge om, hvad Raadet egentlig havde at gøre i hine Tider, da der var indtil 9 Medlemmer? Da Raadet kun opstod i Købstæderne, er der en vis Rimelighed for, at det oprindeligt har været bestemt til at være en Myndighed i Handelssager, som den kongelige Ombudsmænd ikke kunde ventes at kunne decidere¹⁾, og at det derfor ogsaa fra først af har bestaaet af Købmænd. Efterhaanden har det saa mere og mere udvidet sin Myndighed paa Selvstyrets Bekostning til at omfatte hele den kommunale Styrelse. Vi se, at i 1305 ved Forhandlingerne om Torngadens Nedlæggelse optræde i Aarhus Konsulerne allerede som Repræsentanter for de kommunale Interesser. I Kristoffer af Bayerns Privilegier af 1441 siges, at de skulle regere alle Embeder, d. v. s. styre Lavene, udstede Lavskraaerne, indsætte Oldermænd o. s. v. Dette skete paa den Maade, at en eller flere af Raadmændene tog Sæde i Lavsforsamlingerne som Bisiddere, ligesom ogsaa Raadet bekræftede Lavsskraaene. — Af en Kvittering ¹⁴/₅ 1499 (Hüb. A. l. 88) ses, at Borgmestre og Raad sammen med Oldermænden for Sct. Gertruds Lav og Gilde betale en Borger Købesummen for en Gaard, Gildet har købt. Nu er Gertruds Gildet vel næppe et Haandværkerlav, men Kvitteringen giver Oplysning om, i hvor nært Forhold Raadet ogsaa stod til Gilderne. — Kæmnerne optræde allerede i Aarhus midt i 15. Aarh. og overtage endel af Raadets Forretninger. Jeg anser det for rimeligt, at nogle af Borgmestrene og Raadet jævnligt har været beskæftigede med at anføre de Krigskarle, som Byen maatte

¹⁾ Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse S. 43.

stille. Borgmester J e s B r u u n er c. 1415 i Spidsen for et 30 Mands Udbud til Flensborg. Biskop Niels Clausen raader 1510 Kong Christian II til at forlange, at en Borgmester og Raadmand skal anføre Udbudet, saa vil det nok blive sammensat af gode Karle. 1588 er en Borgmester Hovedsmand for Borgervæbningen, og den anden Borgmester samt 9 Raadmænd Menige i samme, »rustede med Harnisk, lange Spyd og Slagsværd«. — Borgmestrene synes særlig at sørge for Forsendelsen af Proviant til Krigsskuepladsen, i alt Fald er det dem alene, der modtager Kvitteringerne derfor (Hüb. A. 1459, 1517, 1518). Ogsaa den aarlige Byskat leveres til Kongens Fuldmægtige af Borgmestre og Raad lige fra 1415 til 1556, hvilket kan ses af de talrige opbevarede Kvitteringer for disse Aar. Hertil kommer efter 1490 Leveringer af Sisen, som dog c. 1495 en enkelt af Raadmændene faar Ordre til at oppebære. I det 15. Aarh. synes Raadet i Aarhus at sidde tildoms paa Bytinget med Byfogden (se Hüb. A. I, Aar 1438, 1445, 1479, 1484, 1507, 1511), men samtidig optræder f. Eks. 1479 en Domstol, hvori Biskoppens Official, 2 Borgmestere og 1 Raadmand optræder. 1565 haves et Tingsvidne »fra Raadstuen« udstedt af 2 Borgmestre, 7 Raadmænd og Byfogden. Her sættes denne sidst, medens han ellers paa Bytinget altid nævnes først. 1552 er der allerede udviklet en særlig Raadstueret, hvis Domme if. kgl. Tilladelse s. A. ikke skulle indstævnes for Landsretten i Viborg, men direkte for Rigens Ret. Det er den saakaldte »Landstingsret«, som forresten allerede synes at have været udøvet 1551 (Hüb. A. I, 147). Raadstuerettens Forhold til Bytinget er i Aarhus ligesaa uklar som i andre Byer. Landstingsretten mistede Aarhus i 1586. Et Forsøg paa at faa den tilbage 1643 mislykkedes, da Byen ikke kunde fremvise et af Christian IV fornyet Privilegium derpaa, men Raadstueretten vedblev dog at bestaa indtil Begyndelsen af 19. Aarh.

Skifter hørte ind under Raadet. Af Skifteprotokollerne ses, at ved Registreringen af store Boer mødte ofte næsten hele Raadet; var Boet derimod lille, stundom kun

en eller to Raadmænd. Efterhaanden kom der megen Slaphed ind i Skiftebestyrelsen. Skifterne trak ofte utilbørlig længe ud, rimeligvis fordi det ogsaa her spillede en Rolle at kunne ligge inde med rede Penge. Langsomhed med Hensyn til Ordningen af Pengesager synes i det hele taget at have været en Hovedfejl ved Administrationen i det 17.—18., ja vel endogsaa ind i 19. Aarh.

Vistnok fra meget gammel Tid har Raadet haft at gøre med Reglerne for *T o r v e h a n d e l e n* og almindeligt Købmandsskab, samt Tilsynet med Levnetsmidlernes og andre Varers Pris, hvilken sidste Raadet ofte fastsatte. Naar Raadet — hvad der vist jævnlig er sket, — ikke kunde tvinge Haandværkerne til at sælge deres Varer til billige eller i alt Fald rimelige Priser, greb Kongen ind. I 1609, da Skomagerne fordristede sig til »stor Uskikkelighed ved for en meget ulidelig og ubillig Pris at sælge deres Sko og Støvler«, tillod Kong Christian IV alle baade indenlandske og udenlandske Skomagere 2 Dage om Ugen, Onsdag og Lørdag, at falholde deres Varer paa Torvet i Aarhus. Raadet skal bestemme en Plads paa Torvet til de fremmede Skomagere og bekendtgøre den samtidig med, at denne Kongens Forordning bliver oplæst paa Raadhuset. Hvor var Christian IV dog ikke en praktisk Mand! Faa Aar iforvejen, 1605, har det vist staaet daarligt til med Beskaffenheden af de Varer, der solgtes i Aarhus. Der klages over, at Vin og Rostokkerøl, som sælges der, er daarlig og forfalsket og holdes i høj Prisen saa Korn- og Vinhøsten har været daarlig eller ej. Med saltet Kød, skaanske, norske og flamske Sild sker der store Bedragerier. Kongen mener, at Magistraten ikke har tilbørlig Opsigt dermed, og befaler, at den skal indsætte edsvorne Borgere som *V r a g e r e*, der skal undersøge Varernes Beskaffenhed. Vin- og Ølvragerne skal have 8 Sk. af hver Læst. Kød- og Fiskevragerne skal sætte Mærker paa det gode Købmandsgods og paa de Tønder, der have den tilbørlige Størrelse. De skal have 12 Sk. for hver Læst. De, der handler med Rhinskvin, maa ikke udtappe spansk eller fransk Vin og omvendt. For at paase dette, skal en

Raadmand til visse Tider af Aaret inspicere alle Vinkælderne. Derfor skal han have en Pot Vin af hvert Fad Vin, der udtappes. Raadet skal desuden sætte Prisen paa Vinen og opslaa den paa Raadhuset. — Et endnu skrapere Forsøg paa at drive Priserne paa Haandværksvarerne ned gør forresten Christian IV 1613 ved at ophæve alle Skraaer og al Lavret, da disse benyttedes til at opkrue Priserne paa Arbejdet. Allerede 1621 træffes dog igen et Bagerlav i Aarhus og senere ogsaa andre Lav.

Medens Regeringen fra oven paa forskellige Maader greb ind i Raadets Myndighed, ja især efter 1660 endogsaa jævnligen skarpt irettesatte det, var Raadet ved mange Lejligheder nødt til at søge Støtte hos Borgerne. I det 15.—16. Aarhundrede stille Kongerne næsten altid deres Breve til »Borgmestre, Raadmænd og menige Borgere«. I Virkeligheden har Borgerne ogsaa oprindelig haft ikke ringe Indflydelse paa Raadets Beslutninger. Enhver vigtig Sag, hvori Raadet skulde tage Beslutning, forhandlede først paa et Raadhusmøde, hvortil Borgerne sammenkaldtes.¹⁾ Stundom tilkaldte Raadet ogsaa Udvalg. Udvalg paa 24 Mand — vistnok en jysk Institution — en Slags Borgerrepræsentation nævnes i Aarhus allerede 1542²⁾ og 1550, men var vistnok ældre, fra Overgangen mellem 15. og 16. Aarh. I Slutningen af 17. Aarh. efter Indførelsen af Enevælden synes imidlertid hos Borgerne Interessen for de offentlige Anliggender at tabe sig. Dels laa dette vel i Byens elendige Forhold og dels i Embedsvældens Vækst. Saa optræder fra 1740 paa Stiftamtmand Benzons Foranledning et andet Udvalg »De eligerede Borgere« eller »De seks Mænd«. Oprindelig synes de her i Aarhus at være dannede saaledes, at Borgerne foreslog tolv, hvoraf Magi-

¹⁾ 1551 siges en ny Vedtægt, der indsendes til Kongens Approbation, udtrykkelig at være vedtaget efter et »Borgermøde paa Raadhuset«.

²⁾ Nechem. Om Kommunevæsnet S. 25. Hüb. A. I, 248. P. Munch tager Fejl, naar han i »Købstadstyrelsen« I, 45 siger, at det først var 1619.

straten saa valgte de seks. For dem skulde alle Sager, der havde økonomisk Betydning forelægges, idet de opkaldtes paa Raadstuen. De skulde ogsaa kunne proponere, hvad de til Byens Gavn og Bedste kunde udfinde. Disse eligerede Mænd, der i Slutningen af 18. Aarh. findes i omtrent alle Købstæderne¹⁾, og som holdt sig til langt ind i 19. Aarh., fik efterhaanden større og større Indflydelse. Her i Aarhus synes dog Interessen for dem efterhaanden at have tabt sig, i alt Fald efter Valgene at dømme. 1797 afgaves der kun 23 Stemmer ved Valget, medens Randers samme Aar afgiver 120, Fredericia 189, Ringkøbing 74 og Skive 35. Rimeligvis staar Antallet af afgivne Stemmer i omvendt Forhold til den Tilfredshed, der var hos Borgerne med deres Raad. Medens Øvrighederne i mange andre Byer, efterat deres Medlemmer var bleven Embedsmænd, som alene havde deres Øvrighedsposter at bestyre, men som hvad Uddannelse og Dygtighed angik ofte stod langt under Byens store Købmænd, søgte ved bureaukratisk Vigtighed at hævde sig, saa synes Aarhus i hine Tider (d. v. s. Slutningen af 18. og Begyndelsen af 19. Aarh.) at have haft en, paa faa Undtagelser nær, dygtig og vel anset Magistrat.

Byfogden.

Den slesvigske Stadsret fra c. 1200, der formodentlig har tjent som Mønster for Aarhusianernes Vedtægter, viser, at paa Valdemarernes Tid varetoges Kongens Interesser i Byerne allerede af en *O m b u d s m a n d*, den eneste underordnede kongelige Embedsmand, som hin Tid kendte. Han kaldtes »*Exactor*«, senere »*Advocatus regius*« og endelig »*K o n*-

¹⁾ Antallet var meget forskelligt saa vel som Valgmaaden. I Viborg var det f. Eks. først 1747 8, senere 6. I Førstningen supplerede de sig selv, senere valgtes de af Borgerne paa 3 Aar, saaledes at to skiftede aarlig. I Kolding indførtes de 1727. Der var 16, som antoges af Magistraten. I Ribe bevaredes »de 24 Mænd«, 1719 valgtes de af Magistraten. — Aarhus var en af første Byer i Danmark, hvor Eligerede indførtes.

gens Foged«. Før Raadenes Fremkomst maa han vel betragtes som den, der efter Samraad med Borgerne og maaske en Tid lang med Seniorerne eller Konsulerne styrede Byens Anliggender. Han nævnes nogle Steder endnu langt ned i 15. Aarh.¹⁾ Men ved Siden af ham eller som hans Efterfølger optræder i enkelte Byer allerede omkring Aar 1400 en anden Embedsmand, nemlig Byfogden. I Aarhus nævnes allerede 1305 Svend Fynbo som Advocatus regius. I et Tingsvidne af 1416 Osted Tygesen. »Kongens Foged« (Hüb. A I, 18). I et Skøde fra 1445 (R. A. T. S. Perg. No. 15) Niels Samsing, Borgmester og Byfoged. Mellem 1458 og 1490 nævnes Peder Nielsen (Niclesen) som Byfoged (Hüb. A. I, 24). Denne Mand optræder 1445 som Tinghører. 1459 nævnes Stig Swort, vistnok som Byfogdens Stedfortræder. Fra 1473—85 forekommer Jes Madsen, Skriver, som Byfoged. 1465 er han Tinghører.²⁾ Fra det 16. Aarh. har jeg noteret en temmelig fuldstændig Række af 9 Byfogder. Jens Andersen 1500—1501, Søren Jensen 1504—1505, Peder Krabbe 1521—1537, Peder Torkildsen 1541—1553, Jens Nielsen Svenske 1557—1565, Torkild Pedersen 1565—67, Laurids Fog, (?) 1567—1574 (Kanc. Brevb.), Jens Haurum 1574—1588, Svend Bendsen 1588—1594. De egentlige Højhedsrettigheder som Kongens Stedfortræder er vistnok i disse Aarhundreder gaaede over til Lensmanden, men de særlige Hverv, navnlig som Rettens Haandhæver i Byen, er forblevne hos Byfogden. Købstaden Aarhus laa oprindeligt »til det kongelige Fadeburc«, d. v. s. Indtægterne gik direkte til den kongelige Kasse (for saavidt de ikke vare pantsatte). Endnu fra 1556 findes der Kvittering i Byens Arkiv fra den kgl. Rentemester Søren Svendsen i Ribe til Raadet for modtagen Byskat (Hüb. A. I, 161). Men 1548 var Aarhusgaards Len gaaet over til at blive

¹⁾ Mackeprang, Dansk Købstadsstyrelse, S. 204.

²⁾ Samtidig med ham var der mellem 1476 og 1490 en Borgmester Jes Madsen, som dog udtrykkelig betegnes som »Kræmmer«. Endelig en Jes Mathisen, der var Raadmand 1465—1486.

et Regnskabslen, og Lensmanden havde Ordre til at passe paa, at Byskatten indbetaltes, og at Byfogden aflagde rigtigt Regnskab (I, 124 f.). Dette har rimeligvis været Regnskab over det Kongen tilfaldende Sagefald.¹⁾

Der er i alt dette ikke Spor af, at Byfogden har været en Slags Underfoged under Lensmanden som kgl. Foged. Alt tyder paa, at i Aarhus har Byfogden ligefrem været den kongelige Fogeds Efterfølger, som af en eller anden Grund midt i 15. Aarh. har skiftet Navn. At hans Stilling — ligesom ogsaa Raadets — er bleven noget mindre uafhængig og noget mere kontrolleret efter Byens Henlæggelse under Lenet, er en anden Sag. Hyppig Vekslen af Byfogder er der ikke. Om nogle enkelte vides, at de ere gaaede af før deres Død, f. Eks. Peder Torkildsen, der 1553 var Byfoged, men 1562 nævnes som »Borger«. Jens Madsen Skriver tager 1484 Borgerskab og »skal betale hvert Aar 1 Mk. for alle Tynger saa længe han Foged er, men siden gøre efter hans Mue som anden Borger«. Christen Ibsen (Byfoged 1611—17) skriver i sit Regnskab for 1616—17: »der jeg blev Byfogderiet kvit og Peder Stum det bekom«. I Lensregnskabet for 1619—20 kaldes han ogsaa »forrige Byfoged«. Mærkeligt er det, at vi 1445 træffer en Foged, Niels Samsing, der er Borgmester tillige. Man kommer herved til at tænke paa den Begunstigelse, Dronning Margrete lod blive Ribe tildel — rigtignok 68 Aar tidligere — idet hun overlod Byen Fogediet for et mindre Tidsrum med alle Fogedindtægter. (Repert. II, 197. 1377). I 1636 forbydes det Byfogden at have Sæde i Raadet. Meget tyder paa, at Byfogden ogsaa har haft egne Forretninger at passe (f. Eks. Jes Madsens ovennævnte Borgerskab), men et borgerligt Ombud har det næppe været, dertil er Funktionstiden for lang. Vi har ingen Oplysninger fra Aarhus om, hvem der har udnævnt Byfogden, men rimeligvis har det oprindeligt været Kongen, senere maaske efter Indstilling af Lensmanden.

¹⁾ Byfoged Jens Haurum fik 1575 for sin Tid Lov til at nyde $\frac{1}{10}$ deraf.

Kongelige Fogder som Svend Bonde og Osterd Thygesen har vist været adelige. Men Byfogderne synes i 15.—17. Aarh. ogsaa i Reglen her i Aarhus at have været ansete Mænd. Peder Krabbe (Hüb. A. I, 120) har da i alt Fald et adeligt Navn. Peder Terkildsen og hans Søn Terkild Pedersen hørte uden Tvivl til Abildgaardernes ansete Familie, den sidste tog Borgerskab 1540. Peder var 1535 Borger og fik betroet det Æreshverv at drage til Viborg og »hylde hans Naade« (Chr. III). Ogsaa af det 17. Aarh. Byfogder høre flere til Byens Storborgere. Peder Pedersen (1606—9), Rasmus Pedersen Gius (1610—11) og Hans Andersen Grønbæk (1642—43) optræde senere som Raadmænd eller Borgmestre. Christen Ibsen (1611—17) hørte til en rig og anset Borgerslægt. Peder Christoffersen (1625—38) havde 1609 været Kæmner og Oldemand i Købmandslavet, samt 1626 en af de 24«. Ogsaa efter 1660 finde vi adskillige Byfogder, der sikkert ikke have hørt til andet Lag end det, hvoraf Raadsmedlemmerne toges. f. Eks. Oluf Andersen (1699—1732) og Claus Trane (1774—1784). Under den fjendtlige Okkupation 1628—29 flygtede Byfoged Peder Christoffersen fra Byen, og Fjenden indsatte saa den bekendte rige Købmand Rasmus Thestrup til Byfoged. Efter Okkupationen vendte P. Christoffersen hjem igen og overtog sit Embede, indtil han døde 1638. En ret mærkelig Karriere gjorde Wulff Baltzersen. Han var først Barber, blev senere Købmand, og 1636 Kæmner. Dernæst blev han Byfoged 1637—42. Dette er saa meget mærkeligere, som han i 1630 var under Tiltale for at have »handlet med Fjenden«, d. v. s. under Okkupationen afkøbt de fjendtlige Soldater røvede Sager (Hüb. A. II, 58). Han erhvervede sig forskellige Grunde i Byen og handlede som Købmand særlig med »Specerier«, d. v. s. Sukker og Krydderier, hvilket dog forbydes ham 1638 som stridende mod Apotekerens Privilegium. 1637 faar han Bevilling til at opsætte en Krudtmølle (Hüb. A. II, 13), hvorfra han endnu 1643 sælger Krudt og Lunter (Hüb. A. II, 108). Medens han

var Byfoged kom han ¹⁰/₃ 1638 op at slaas med Rasmus Bager paa Kannikegade. »Mester Wulffs Krave blev sønderreven, og et Stykke deraf laa paa Jorden, og Mester Wulffs Hattebaand havde Rasmus Bager i sin Haand«. Trods alt dette træffes han dog 1646—48 som Raadmand og Faste-lavnsborgmester. 1656 begravedes han i Frue Kirke. — Byfoged Jørgen Danielsen, der blev ansat i 1685, blev suspenderet en Tid lang, men et kgl. Reskript af ¹⁶/₇ 1689 befaler, at han skal indsættes igen. Under Suspensionen var Købmand Jens Lauridsen Bierre konstitueret som Byfoged, men han døde 1686. Hans Enke, Maren Christensdatter, anklagede nu Karen Madsdatter for at have for-gjort Byfogden. Som sædvanlig ved Hekseprocesserne tilstod Karen Madsdatter alt, hvad man beskyldte hende for og udlagde 5—6 andre Kvinder som værende hende behjæl-pelig med at forhekse Bierre. »Hun smurte sig med Tjære, som hun havde faaet af Fanden, og blev til en Kat ligesom de andre. Saa snakkede og bad de for Jens Lauridsen og gjorde, at han skulde dø knap«. Paa Bytinget blev hun dømt til levende at kastes paa Ilden og opbrændes. Der var stærk Mistanke om, at hun var bleven underkastet Tortur. Bierres Enke frafaldt dog Sagen, da hun »ikke havde Raad til at stævne den til Højesteret«. Kancelliet, der paa den Tid var bleven betænkelig ved de mange Trolddomssager, resolverede 1687, at Karen Madsdatter skulde være pardonneret paa Livet imod at udstaa Kirkens Disciplin og formanens af Gejstlig-heden. Dette var vist den sidste Hekseproces i Aarhus (Hüb. A. II, 250) og formodentlig i Danmark.

1522 gav Christiern II sin mærkelige Købstadlov, der vendte op og ned paa Købstædernes nedarvede Institutioner. Ifølge den skulde »en Skult« eller Foged i Købstaden staa over Borgmestre og Raad samt med forøget Myndighed og kongelig Udnævnelse træde i Byfogdens Sted. Denne Lov er sikkert aldrig traadt i Kraft i Aarhus, hvor Peder Krabbe var Byfoged fra 1521 til 1537. I en Skrivelse fra Rigsraadet til Aarhus Borgere tales dog om »Kongens Embedsmænd, Borgmestere, Skult eller Byfoged«. (Hüb. A. I, 122),

Vi har i Rigsarkivet bevaret en Række Byfogedregnskaber fra Aarhus fra 1610 til 1655. Vi ser heraf, at det har været Byfogdens Hverv at oppebære forskellige kongelige Afgifter foruden Sagefaldet. En af disse er »Rortolden«, en Afgift, der blev betalt af selve Skibene og ikke af Ladingen.¹⁾ 4 Sk. af dem, der var ladet med Rostocker Øl og andet fremmed Øl, og 2 Sk. af dem, der ikke indførte fremmed Øl og kun vare Baade og smaa Skuder. Rortolden indbragte 1610—11 kun 2 Dlr. 6 Sk. Den er ophørt c. 1653. — En Hestetold betaltes af Heste, der udførtes til Lybæk. 1629 betalte Mester Oluf Badsker for 3 Heste 4 Sldl. og Laur. Pedersen for 4 Heste 6 Dlr. — Lejermaløb betales opkrævedes af Byfogden. — Mere vigtigt var »Færgeløbet«, en Afgift af Fodgængere, Vogne og Kvæg, der benyttede Færgerne til og fra Sjælland. I 1610—11 beløb det sig til 15 Dlr. og 14 Sk. Af Regnskaberne synes at fremgaa, at en Fodgænger har betalt 1 Sk., en Hest, Vogn eller Ko 2 Sk. Denne Indtægt er indtil 1698 i Stigen. Da var der 225 Passagerer i Aarets Løb og betaltes over 120 Rdl. I 1715, under de mange Krigsuroligheder tilvands sank Passagerantallet til 86 og Indtægten af Færgeløbet til 32 Rdl. 2 Mk. 6 Sk. Det ses ikke, at Byfogden har faaet nogen Betaling for Opkrævningen af disse Afgifter, derimod har han beholdt den Tiendedel af Sagefaldet, som Kongen i sin Tid havde tilstaaet Jens Haurum (se ovenfor). Denne Tiendedel beløb sig dog i 1611—12 for Byfoged Christen Ibsens Vedkommende kun til 4 Dlr. 2 Mk. 5 Sk.. »Fogedsvenden« fik paa Regnskabet 20 Dlr. aarlig.

If. Instruktioner og Forordninger fra Slutningen af 17. Aarh. skulde Byfogden vaage over Politiforordningernes Overholdelse; deriblandt Helligdagsordningens og Luksusforordningernes Efterlevelse. Han bliver altsaa nu Politimester. I 1720 opgiver Oluf Andersen, at han har følgende Indtægter (Hüb. A. III. 97): 1. Indtægterne af »det Uvisse« (d. v. s. Sagefaldet), ikke over 50 Sldl., i Reglen langt under.

¹⁾ W. Christensen. Om Statsforvaltningen i 15. Aarh.

2. Et Auktionssalarium, som han skal dele lige med Byskriveren.¹⁾ I 1719 ca. 55 Rdl. 3. Dom- og Forseglingsspenge ved Bytinget. Hver Sag à 3 Mk. 12 Sk. Gav i 1719 35 Rdl. 3 Mk. 12 Sk. 4. Af Skifteforvaltningen sammen med Magistraten. Her tog dog denne Løvens Part, ti Byfogden fik kun Part som en Raadmand $\frac{1}{8}$. 5. Ligesom Byskriveren fik han $\frac{1}{2}$ Rdl. af hvert Borgerskab, der løstes. 6. Endelig 2 Sk. af hver Vogn, der kom til Torvs med Fisk, Urter eller Gryder. 1694 havde Borgmester Peder Laasbye gjort et Attentat paa denne Indtægt, som han mente burde tilfalde Byens Tjenere. Men Stiftamtet erklærer 1688, at Byfogden skal beholde denne Afgift, som er en Del af hans Løn. Saa bestemte Magistraten, at Vognene skulde erlægge 2 Sk. baade til Byfogden og Byens Tjenere. Herover er Oluf Andersen meget fornærmet, ikke saa meget, fordi de 4 Sk. var en meget haard Afgift for Vognene, men mere, fordi det krænkede hans Værdighed at sættes i Klasse med Byens Tjenere.

Som man ser, var det kun smaa Indtægter, Byfogden havde, men det maa vel erindres, at han i alt Fald til omtrent 1700 altid synes at have anden privat Forretning ved Siden af, ganske som Raadsmedlemmerne. Da det efterhaanden blev forlangt, at Byfogden alene skulde være Embedsmand, søgte man at forbedre Indtægterne ved at samle flere Embeder paa hans Haand. En Tid lang var Herredsfogdiet for Hasle m. fl. Herreder forbunden med Byfogedembedet. Tre Borgmestre: Niels Rohde (1783—1800), Niels Hviid (udn. 1798) og Jens Schumacher 1813—1818) samt Raadmand Christopher Petersen (udn. 1801) vare tillige Byfogder.²⁾

Byfogdens væsentligste Bestilling var dog Dommervirk-somheden i Bytinget, formodentlig Arv fra »Kongens Foged«.

¹⁾ Ved Forordn. $\frac{4}{3}$ 1690 og $\frac{19}{12}$ 1693 overdrages Auktioners Holdelse til Byfogden med Hjælp af Byskriveren. De skulde have Procentbeløb som Betaling.

²⁾ Ved disse Sammenlægninger er formodentlig Byfogden bleven delagtig i Embedsjorder baade udenfor Brobjerg og i Skovvangen og Oldjorden.

Bytinget var oprindelig Købstadborgerens Værneting, det eneste Ting, han kunde stævnes for. Her sad Byfogden som Dommer med flere Borgere. De kaldtes »Sigillantes«, d. v. s. dem, der beseglede eller bekræftede Dommen ved deres Underskrift. I det 16.—17. Aarh. optræder hyppigst som Sigillantes Byfogden, Byskriveren og »en Tinghører¹⁾), der i fornødent Tilfælde kan træde i Dommers Sted. I andre Byer var denne tredje hyppigt Kæmneren, somme Steder Raadskæmneren, deraf har jeg i Aarhus dog kun fundet faa Spor.²⁾ Naar Byfogden, som det ofte skete f. Eks. i Politisager, optræder som Anklager eller naar han er Part i Sagen, indtager »Tinghøreren« i Almindelighed hans Plads. Har Byfogden derimod Forfald, indsætter Lensmanden³⁾ eller Stiftamtmanden en anden i hans Plads. At være Sættedommer var et borgerligt Ombud, som ingen kunde undslaa sig for. — Foruden disse Sigillantes skulde der altid være til Stede paa Tinget 8 Tinghørere, der kaldtes »Testantes«, fordi deres Virksomhed nærmest bestod i at være⁴⁾ Vidner til, hvad der foregik paa Tinget. Disse 8 Tinghørere (eller Støkkemænd), der optræder i Førstningen af 16. Aarh., udnævntes i Aarhus (Hüb. A. III, 71) af Byfogden for et halvt Aar ad Gangen. Det var et tvungent Ombud, og en stor Del af de udnævnte lejede vistnok fattige Folk til at møde for sig. Ved at gennemgaa

¹⁾ Ved Tinghører forstaaes Støkkemændene, men Udtrykket kan ogsaa bruges om alle dem, der søge Tinget. I jyske Lov bruges det om den, der af Retten er udmeldt til at vidne eller befordre Dommens Efterlevelse. Dernæst kan det bruges om Fogden selv eller den, der den Dag sad Ret i Fogdens Sted. Anker (Lovhist. II, 438) siger, at der ogsaa kan forstaaes derved nogle Rettens Bisiddere, som stedse maatte være nærværende.

²⁾ F. Eks. B. Prot. 1668. I Neckelmann, »Om Kommunevæsenet« udtales S. 27, at denne tredje af Sigillantes har været til Stede for at kontrollere Retshandlingen og været en af de 24. I Randers synes han heller ikke at have været Kæmner.

³⁾ F. Eks. B. Prot. 1639.

⁴⁾ I Raadstueretten var der ogsaa stundom, men kun sjældent 8 Testantes f. Eks. ^{18, 2} 1641. Det var af Byens mere betydende Mænd som Søren Vinter, Jacob Abel, Peder Kedelfører osv.

Tingprotokollen. viser det sig i alt Fald, at Navnene stadig veksler, ofte fra det ene Møde til det andet.

Bytinget har oprindeligt været holdt under aaben Himmel, imellem 4 Stene, over hvilke der var lagt Stokke til at sidde paa. I Aarhus har Tingstedet vistnok været foran Raadhuset paa Store Torv. Senere byggedes der et Skur over, og tilsidst flyttedes det ind i Raadstuesalen. Dette vil jeg komme nærmere ind paa senere.

Hvorledes egentlig Raadstuerettens og Bytingets indbyrdes Forhold var, bringer Retsprotokollerne i Aarhus ingen Klarhed over. If. Koldingrecessen af 1551 skulde i alle Livssager Byfogden sidde til Doms med Raadet i Raadstueretten. I 1666 blev Edel Nielsdatter, som havde stjaalet Klæder, da hun angrede og bad om Naade, af B o r g m e s t r e, R a a d og k g l. M a j. B y f o g e d forskaanet for videre Straf »end at hun de 3 næstfølgende Dage skulde staa 3 Timer i Gabe-stokken, derpaa udføres af Byen ved Byens Tjenere med Betydning, at hun ikke under Trusel om Kagstrygning turde vende tilbage«. ^{19/} 1646 behandledes i Raadstueretten en Sag om Barnefødsel i Dølgemaal, altsaa en Livssag. Pigen blev paa Rettens Foranledning malket af en Jordemoder. — 1648 har Byfogden paa Kgl. Maj. Vegne anklaget Laur. Sørensen Fogs Datter Katrine, som var beskyldt for Barnefødsel i Dølgemaal. Hun stævnes for Raadet. Dette lader Pigens Forældre hente op i Retten, og Moderen forlanger, at hendes Datter skal besigtiges ved ærlige Dannekvinder. B o r g m e s t r e og R a a d udnævnte da 3 gifte Kvinder og 2 Jordemødre til at skønne. De gik straks hen i Katrine Laursdatters Hus og undersøgte hende nøje og beedigede derpaa i Retten, at de ikke kunde finde andet paa hende end som paa en ærlig Pige. Denne Kathrine blev senere gift med Byfoged Peder Christophersen. Men i Aarhus Bytings Protokol træffes dog ogsaa afsagte Dødsdomme. F. Eks. ^{25/} 1650 Dom over Rasmus Nielsen, som beskyldtes for Indbrud og Tyveri. Han blev dømt »til Galge og Gren« og henrettet 9. Maj s. A. Samme Dag Dom over Profossen Chr. Andersen, som havde ihjelslaet Bysvenden Rasmus, der vilde arrestere ham.

Dømtes til at »rettes med Sværd«. Det er jo muligt, at disse Dødsdomme ere afsagte af Raad og Byfoged i Forening og saa indførte i Bytingsprotokollen, fordi Sagerne er rejst for dette Ting, men den sidste Sag ses dog at have været for Raadstueretten allerede 1648 (Hüb. A. II, 241).

^{27/10} 1541 gør Byfogden, Borgmesteren og 2 Raadmænd vitterligt, at Niels Bygh har faaet et Tingsvidne paa Bytinget. 1555 forkynder 2 Borgmestre, 2 Raadmænd og Byfogden, at en Mand paa Raadstuen har solgt en Grund paa Graven til en anden. ^{23/5} 1476 vidne Byfogden, en Kannik, en Vicar og to Raadmænd, at Aars By har en Jord uden for Munkeport i Hæft og Værg.¹⁾ ^{28/8} 1466 vidner Byfogden, Borgmesteren og 4 Raadmænd, at en Grund ved Bent Rolpis Port (Studsgades Port) er Byens rette Jord. 1493 er der Strid mellem Borgmestre og Raad paa den ene Side og Oluf Guldsmed og hans Broder (I, 412). I den Anledning sluttet Forlig for en Kommission, bestaaende af Oluf Friis, Slotsfoged paa Kalø, Tyge Kalv af Tvenstrup samt nogle Borgere. ^{28/1} 1557 skødes en Gaard paa Vestergade paa Bytinget for Byfogden, en Raadmand og fire Borgere. Da derimod ^{29/7} 1567 Kongens Rentemester skøder²⁾ en Gaard paa Skolegade til Borgmester Laur. Fog, sker det paa Raadstuen i Overværelse af en Borgmester, 4 Raadmænd og Byfogden. 1591 skødes derimod en Gaard paa Hjørnet af Sturisgade og Graven paa Bytinget for Byfogden og 3 Borgere. Lignende Skødninger sker 1594 og 1609.³⁾ Som man ser, er det hele temmelig vilkaarligt, men allevegne synes dog Raadstueretten

¹⁾ Paa den Tid var Aarhus i Pant til Biskoppen.

²⁾ Formodentlig paa Kronens Vegne, da det er en gammel Kannikegaard.

³⁾ Disse Tilfælde er udvalgte blandt den store Samling af gamle Skøder og andre Retsdokumenter, som findes i Rigsarkivets topografiske Saml. (Perg.) Aarhus. De kunne forøges med flere fra Hübertz Aktstykker. 1445 sidder i Bytinget Niels Samsing Kongens Foged, 2 Borgmestre, 4 Raadmænd og Peder Nielsen »hos Tinget hører«. Det er en Livssag, det drejer sig om.

at indtage en højere Stilling end Bytinget, hvilket hang sammen med, at saalænge Aarhus havde Landstingsret, var Raadstueretten højere Instans end Bytinget. Men efter Landstingsrettens Ophør vedblev Raadet — dog ganske uden Grund — at betragte sig som en højere Domstol. 1720 skriver Byfogden O l u f A n d e r s e n: »Naar Borgmester Basballe og Raadmand Wærn ikke have faaet saadan Kendelse til Tinge, som de havde ønsket, saa er de bleven grumme vrede, synderlig ved den Eftertanke, at de ere mine Overdommere, og udbredes det kgl. Privilegium, som dertil have, mere end jeg ved at tilstaa, ti de gode Mænd ere ligesaa vel pligtige til at forsvare deres Domme, som jeg mine, mere vides ikke, at de er anbefalet med mig eller mine Førretninger sig at befatte o. s. v. Der er ikke Tvivl om, at i mange Aar har der været smaa Rivninger mellem Indehaverne af de to Domstole, og at hver har søgt at skrabe saa mange Sager til sig som mulig (ogsaa for Dompengenes Skyld.) Naturligvis var der endel Sager, som særlig angik den kommunale Styrelse, og som maatte føres paa Raadstuen, uden at der skulde fældes Dom i dem. Raadstuerettens og Magistratens Forhandlinger gik over i hinanden, og Forhandlingerne indførtes i samme Protokol som Rettens. Jeg skal nævne Borgerskabers Opsigelse, Formynderes Indsættelse, Udvisninger af Byen¹⁾, Nedsættelse af Skøn, Udnævnelse af Takseringsmænd, Indkvarteringssager o. lign. Ifølge Forordn. af ²⁴/₁₂ 1700 skulde Raadstueretten være første Instans i alle Told- og Smuglerisager.²⁾ Sæ r d e l e s h y p p i g t s ø g t e d e n a t f o r l i g e S a g e r n e, og stundom optraadte den ogsaa som benaadende. Handelssager hen-

¹⁾ ¹⁸/₃ 1641 udvises to Kvinder af Byen, ¹/₄ s. A. udvises en Kvinde for Letfærdigheds Skyld.

²⁾ 1651 havde Accisebetjent, Iver Gertsen, Tiltale til en Mand paa Broberg, som havde ført Malt til Mølle uden at angive det, til Møllerenken Anne Nielsdatter, sal. Bernt Klodts, fordi hun havde modtaget Maltet uden Acciseseddel og til Vognmanden, som havde ført det til Mølle. Borgmestre og Raad dømte Kornet at være forbrudt. — 1651 er en Skipper flere Gange løbet ud uden Angivelse og Toldseddel. Byfogden tager hans Ror fra ham og stævner ham for Raadet.

vistes efter 1619 til Overkøbmanden, i hvis Hus de afgjordes ved Voldgift (hver af Parterne valgte to Mænd, f. Eks. R. Pr. 1641.¹⁾) Medens 1646 en Gældssag henvises til Bytinget, bliver 1671 en lignende Sag henvist til den af Borgerne hvert Aar valgte Overkøbmand. (Forordn. $\frac{7}{4}$ 1619). Alle Sager, i hvilke der kunde tilfalde Kongen nogen Rettighed (d. v. s. Bøder) saasom Slagsmaal, Lejermaal, Injurier, Lavssager, skulde egentlig afgøres paa Raadstuen, men det ses i Virkeligheden, at de ligesaa ofte ere afgjorte paa Bytinget. Tingen er jo, at Byfogden, naar Sagen anlagdes og Stævningerne udstedtes, ikke kunde vide, om det blev en »stor« Sag, og om den skulde henvises til den ene eller anden Ret. Og naar det saa var en »stor« Sag, kunde Magistraten nok i Følelsen af bristende Kendskab til Lov og Ret søge at faa den skubbet over paa Bytinget.

Bytinget var Politiret. Byfogden, der fra 18. Aarh. Begyndelse tillige var Politimester, skulde paagribe Forbryderne og holde dem i Arrest, kontrollere Bageres og Slagteres Varer, passe paa, at der ikke brugtes falsk Vægt, kontrollere at Vognmandslavene gjorde deres Pligt, paatale Gadeurde-ner o. s. v.

Alle Sager, der rejste sig heraf, maatte naturligt gaa til Bytinget, hvor Byfogden saa optraadte som Anklager. I ældre Tid stod Bytjenerne ikke under ham, men under Magistraten. Saa mødte engang i 1726 en af Bytjenerne i drukken Tilstand hos Byfogden, og denne forlangte nu af Magistraten, at han skulde afskediges. Derover rejste der sig en stor Strid, som tilsidst maatte afgøres af Stiftamtmanden derhen, at vedkommende Bytjener skulde afskediges, og at

³⁾ $\frac{1}{2}$ 1641. Peder Hansen, Kedelfører, tog paa sin Side Rasmus Wærn og Peder Jacobsen, Rasmus Læssø tog Gregers Nielsen og Michel Terkelsen at skulle forlige dem imellem om 4 Læster Humle, Rasmus Læssø sejlet fra udi Travemünde ved Lybeck, og at møde udi Overkøbmandens Hus nu paa Mandag førstkommende. — $\frac{14}{11}$ 1650 har en Mand først slaet en anden med en Lysesaks, dernæst med en stor Bog og saa med et spansk Rør. Sagen sluttes med Forlig ved fire Lovgivningsmænd.

Byfogden for Fremtiden skulde befale over den anden af Bytjenerne. Dette synes dog ikke endnu at være bragt ret i Orden 1728, ti i dette Aar klager Byfogden over, at Byens Tjenere ikke ville hjælpe ham med at paase Søndagens Heligholdelse, idet de sige, »at de ere i Magistratens Ærinde«. Vægterne vilde heller ikke tage Affære her, fordi sligt Hverv ansaa de for at være dem »uanstaaeligt«. Da i 1735 Bysvendene ved en vis Lejlighed skulde ud at holde Orden paa Gaderne, »laa de begge saa fulde, at de ikke vidste, hvad de selv svarede«.

Byskriveren.

Byskriveren nævnes i Aarhus allerede i 1479.¹⁾ Det maa antages, at han i ældre Tid udnævntes af Magistraten; han sad som Dommer sammen med Byfogden paa Bytinget. Efter 1660 er han bleven udnævnt af Kongen (d. v. s. Stiftamtmanden). Hans Forretning var at føre Retsprotokollerne paa begge Ting samt udfærdige Skøder og alle andre retslige Dokumenter. Formodentlig har han ogsaa ført Pantebøgerne. I 17. Aarh. havde han en lille fast Løn af Byen, 24 Dlr., Indtægter fik han mest gennem Sportler, især de Penge, som maatte betales af Folk, der skulde have retslige Dokumenter udfærdigede. Han skrev ogsaa ved Registreringen af Boer. Som ovenfor nævnt delte han med Byfogden Auktionsgebyrerne. I en lille By var det vistnok kun en ussel Bestilling, men i en større By som Aarhus kunde den nok føde sin Mand, og Byskriverne er ofte sat ret højt i Skat. En vis Dannelse maatte han naturligvis have, men naar man ser paa de sørgeligt forvanskede Titler af latinske Bøger, som forefindes i Skifteprotokollernes Registreringer, kan man næppe antage, at han har haft akademisk Dannelse. *C h r i s t e n H e m b* var Byskriver mindst fra 1670 til 1724. Han var en ret formuende Mand, ejede en Gaard i Kannikegades vestlige Ende med en Frugthave lige over for paa Gadens anden Side. Han betaler jævnlig ret høj Skat og har et

¹⁾ Han hed Gunde Madsen. (Hüb. A. I, 32, 34, 35, 37.)

Gaardsavl i Byens Mark (Søren Rytters Eje paa Medelgade). — 1731 er Forvalter Peter Møller paa Boller tillige Byskriver i Aarhus. Han er en Mand med gode Familjeforbindelser og Protegé af Stiftamtmanden. Af denne Grund faar han Lov til i Aarhus at holde en Fuldmægtig Jacob Drejer. I 19. Aarhundrede er Byskriverembedet jævnligen forbundet med Raadmandsembedet.

Kæmneren. Rodemestrene og Takserborgerne.

Vi er nu færdige med de af Kongen udnævnte Embedsmænd og gaa over til »Byens Tjenere«, d. v. s. de kommunale Tjenestemænd, som udnævnes af Borgmestre og Raad. De lønnes paa forskellig Maade og gaar paa mange Maader over i de »kommunale Ombudsmænd«, hvoraf der i ældre Tider var en stor Mængde. I det følgende vil jeg komme til at nævne begge Slags Bestillinger mellem hinanden.

Vi møder først som en af de allervigtigste K æ m n e r e n. Der nævnes en Kæmner i Aarhus allerede 1469 og 1502, men Embedet har dog vist allerede været indført her i 14. Aarh., ligesom i omtrent alle andre danske Byer. Omtr. 1430 indhegnedes den saakaldte Markvard Skernovs Løkke (I, 170), og i et 1484 optaget Tingsvidne af Aarhus Byting siges, at s i d e n L ø k k e n b l e v i n d h e g n e t, har Byens Kæmner og menige Almue givet Last og Kære paa denne Løkke hvert aarligt Aar til nu«. (Hüb. A. I, 40). Kæmneren optraadte altsaa tidligt som Byens eller maaske rettere Raadets Fuldmægtig i Retssager. Jeg tror derfor ogsaa, at den C h r i s t i e r n P e d e r s e n, Borger, der 1484 krævede ovennævnte Tingsvidne paa Bytinget, har været Kæmner, uagtet han kaldes Borger. 1485 kræver han paany et Tingsvidne af Bytinget i samme Sag, og da kaldes han udtrykkelig Kæmner (Hüb. A. I, 45). 1491 faar Chr. P. en Mark af H a n s M a d s e n, der tager Borgerskab; da er han altsaa endnu Kæmner (Hüb. A. I, 240). 1507 er han Raadmand (Hüb. A. I, 96). At han 1484 kaldes Borger,

tyder maaske blot paa, at han ikke dengang som Kæmner har været Medlem af Raadet. 1490 optræder N i s M i c h e l s e n, Borger, m e d F u l d m a g t fra Borgmester, Raad og menige Indbyggere paa Kongens Retterting i Viborg. En saadan Fuldmagt synes Chr. Pedersen ikke at have behøvet i 1484, da han optræder paa Byens Vegne. (Hüb. A. I. 73). 1511 faar J e n s P e d e r s e n, »som var Byens Kæmner«, et Tingsvidne paa Bytinget af et »Stokkenævn« paa 24 Daa-nemænd, der havde taget et Syn over Marken. (Hüb. A. I. 102). Der sad dengang 5 Raadmænd paa Tinget. P e d e r S n e d k e r optræder 1513 og Jan. 1514 som Byens Kæmner og J e n s P e d e r s e n sidder nu paa Bytinget som Borger. Paa den anden Side ses af en Mønstringsrulle over Borgervæbningen 1588: P e d e r R a s m u s s e n, K æ m n e r, o p f ø r t b l a n d t d e 9 R a a d m æ n d. Nogen fuld Oplysning om, hvorvidt Kæmneren i Aarhus i 15.—16. Aarh. altid har været Medlem af Raadet, kan vi altsaa ikke faa. I det 17. Aarh. er Kæmneriet dog i alt Fald sikkert her i Aarhus som i andre Byer gaaet over til at blive et b ø r g e r l i g t O m b u d. Det skete muligvis, fordi Borgerne paa den Maade følte sig sikrere paa, at Magistraten ikke kunde begaa Underslæb med Byens Penge.

Kæmneren modtog af Rodemestrene de opkrævede By-skatte, han udbetalte Byens Regninger efter Magistratens Anvisning, han vaagede over alle Reparationers og Bygningsarbejders Udførelse, optraadte i Retten paa Byens Vegne og aflagde endelig til Magistraten et aarligt Regnskab, som revideredes af nogle af Magistraten udnævnte Mænd, hvortil i senere Tider som oftest Takserborgerne anvendtes. Regnskabets Aflæggelse skulde egentlig overværes af Lensmanden. Efter 1773 skulde Regnskaberne derimod indsendes til Rentekammeret til Revision.¹⁾ De kongelige og ekstraordinære Skatte optræder vel en Tid lang ogsaa paa Kæmnerregnskaberne, men forsvinde senere derfra og ere altsaa opkrævede af andre end Kæmneren. I en Ansøgning fra Magi-

¹⁾ P. Munch. Købstadstyrelsen II, 4.

straten af 1793 siges der, at den før 1762 intet havde haft med Regnskaberne at gøre uden at beordre Udgifterne og decidere Kæmnerregnskaberne, men siden 1762 har den maattet hæve og gøre Regnskab for alle Ekstrapaabud, og siden 1772 for alle Byskatter, det vil sige, den har altsaa først nu ført et egentligt Byregnskab. — Naar de nye Borgere skulde indskrives i Borgerskabsbogen, gøre deres Borgered og betale Borgerskabspenge, var Kæmneren til Stede for at modtage disse. Selve Borgerskabsbogen førtes dog vistnok af Byskriveren, som 1520 udtrykkelig siges at være til Stede.

Jeg er i Besiddelse af en fuldstændig Fortegnelse over alle Byens Kæmnere fra 1584 til 1776. Heraf ses, at der næppe i Aarhus i den Tid har været mere end een Kæmner ad Gangen.¹⁾ I Reglen fungerede han kun eet Aar²⁾, indtil efter 1754, da han ses at have besørget Embedet 4—5 Aar i Træk, f. Eks. Rasmus E. Müller 1754—57, Peder J. Skriver 1758—61, Friedrich Raae 1761—63, Niels Vormstrup 1764—68, Jens N. Hasle 1769—75. Efterhaanden blev Regnskabsvæsenet saa betydeligt, at det krævede Ansættelse af en kommunal lønnet Tjenestemand. Dette gennemførtes efterhaanden i Byerne trods megen Modstand.³⁾

Flere Steder havde Byerne en stundom ikke ganske lille Indtægt af, at det tillodes Kæmneren at løskøbe sig fra det besværlige Ombud. Til denne Uskik har jeg ikke fundet Spor i Aarhus. Han valgtes af Magistraten hvert Aar i Slutningen af Februar, naturligvis blandt de mere formuende Borgere. Naar det i 1606 hedder, at Johan Andersen blev den 22. Febr. af Borgmester, Raad og menige Al-

¹⁾ I Aalborg var der i 15.—17. Aarh. 2 Kæmnere, der kaldtes Bøgmestere (=: Byggemestre).

²⁾ Undtagelser Peder Basballe (1610—11), Jens Nielsen Mørche (1614—15), Søren Winther (1621—22), Jens Andersen Karlby (1631—32), Hans Nielsen Kandestøber (1674—78) o. fl, a, — I København bliver Kæmneriet fra 1581 toaarigt.

³⁾ P. Munch, Købstadstyrelsen, II, 18.

mu e udkaaret paa Aarhus Raadhus til at være Byens Kæmner, er dette vel kun den sædvanlige Formular, der vil sige, at nogle ganske enkelte Borgere har indfundet sig for at give Samtykke til den af Magistraten foreslaaede. Senere i 17. Aarh., valgtes han i Begyndelsen af Januar. — Løn modtog han ikke for sit Arbejde, kun undtagelsesvis »forventer« han i sit Regnskab »i Anledning af hans store hafte Umage at maatte blive befriet for« en eller anden Skat. Jeg mener at have fundet Spor til, at der er betalt noget for Opkrævning af Ekstraskatter, og dette er vel sagtens Grunden til, at denne Forretning er gaaet over til Magistraten eller Byfogden. Naar man gennemgaar de mange Kæmnerregnskaber, der findes bevarede i Byens Arkiv fra Tiden efter 1639, vil de i Reglen findes ordentlig udarbejdede, som det ogsaa kunde ventes af de Købmænd, der havde dette Hverv. Hyppigt viser Regnskabet en Underbalance, som dækkes ved et Laan hos Kæmneren. Hyppigt er der ogsaa en lille Beholdning, som gaar over til den næste Kæmner. Men Regnskabsaflæggelsen finder yderst sjældent Sted straks efter Kæmneraarets Slutning, der gaar endogsaa stundom 2—3 Aar hen. Det er ikke alene Tidens Langsomhed med slige Sager, som her spiller en Rolle, men vistnok ogsaa den Omstændighed, at Kæmneren kom i Besiddelse af rede Penge, hvormed han som Købmand kunde arbejde. Det maa jo vel erindres, hvor lidt Kreditvæsenet i hine Tider, hvor der ingen Banker var, var udviklet. Trangen til rede Penge gaar alle vegne igen, og Panteprotokollerne vrimle af Pantsætninger. Selv de fineste Navne blandt Købmændene genere sig ikke for at laane Penge ud mod Pant i Løsøre eller mod haandfaaet Pant bestaaende i Sølvtøj eller desl.

Jeg skal ikke komme ind paa at omtale nøjere de mange andre ulønnede Ombud, da deres Forhold her i Aarhus ikke frembyder noget særligt. Til Skatternes Opkrævning benyttes *R o d e m e s t e r e*. Rasmus Thestrup skriver i sin Dagbog (Hüb. A. II, 320), at han 1626 har været *O v e r r o d e m e s t e r*, d. v. s. Oldemand for alle Rodemestrene (Rodemesterlavet) i Byen. *Niels Michelsen paa Bro-*

b j æ r g, der har indsamlet Skatten i 1619, anfører som sin Udgift: 1. Hvad Borgmester, Raad og Byskriver aarlig plejer at oppebære. 2. Hvad der er udgivet for Øl, som han selv, Kæmneren og de, der optage Byggen (d. v. s. Kobyggen) har fortæret, mens de optage Skatten og Byggen. No. 1 er det tidligere omtalte Juleoffer (21 Rdl.) og Byskriverens Løn (24 Dlr.). — I Kæmner P o u l S v e i g a a r d s Regnskab for 1623 figurerer blandt Udgifterne: $\frac{1}{2}$ Td. Øl 4 Dlr., Kort og Glas 4 Mk. 3 Sk., Lys brændt baade paa Kvisten og Raadstuen $3\frac{1}{2}$ Mk. Et andet Sted angiver Thestrup, at der var 26 Rodemestre (uagtet der kun var 3 Roder i Byen). Rodemestrene valgtes 3. Jan. af alle Borgerne, dog vist efter Magistratens Forslag. 1736 bestemmer Magistraten, at der aarlig skal vælges 2 Mand af hver Rode.

T a k s e r b o r g e r n e, der hvert Aar valgtes af Magistraten og Borgerne, havde samme Hverv som Nutidens Skatteligningskommission. Man sørgede for at vælge Borgere af alle Stænder til dette kildne Hverv. I 1619 finder jeg nævnt 24 Takserborgere, senere indskrænkes deres Antal til 6. I Regelen udnævntes der særegne Takserborgere for enhver ekstraordinær Skat.

Overformynderne.

H. Forordn. $\frac{7}{8}$ 1619 skulde der i Byen være to O v e r f o r m y n d e r e valgte af Lensmand og Raad for 4 Aar. De skulde ikke alene have Kontrol med umyndige Arvingers Pengevæsen, men i det hele taget Opsigt med, hvorledes Ungdommen opdroges, og hvorledes Forældrene behandlede Børnene. Man havde i 17.—18. Aarh. intet Overformynderi, hvori Umyndiges Penge kunde anbringes. Saadanne Kapitaler (»Børnepenget») anbragtes dengang under Raadets Opsigt hos nære Slægtninge (f. Eks. Stiffædre) eller hos private, der ansøgte Skifteretten derom. Naturligvis medførte en saadan Anbringelse jævnlig Tab. Overformynderne skulde være »fine og fornemme Borgere, som temmelig ere til Alders og vel ved Formue«, deres Stilling var vel nok næst

efter Øvrighedens den mest ansete i Byen. If. Forordningen skulde Overformynderne kun fungere 4 Aar ad Gangen og være fri for alle andre Byens Bestillinger, hvad dog ingenlunde overholdtes.

Skarpretteren.

En af de højst lønnede af Stadens Tjenere var — Skarpretteren eller Mestermanden. Han boede her i Byen indtil 1684. Saa kom der en Periode, hvor man benyttede Skarpretteren i Fredericia Chr. Seyler.¹⁾ Om trent fra Aaret 1705 fik Hans Henrich Høcker Privilegium paa at være Skarpretter for Aarhus Stift. Af Aarhus By skulde han have fast 12—20 Dlr. aarlig. Hans Fader Herman havde vist ogsaa været Skarpretter, han blev ^{20/5} 1690 begravet paa Frue Kirkegaard. Sønnen beraaber sig i en Ansøgning paa, at Aarhus Skarpretter tidligere foruden sin faste Løn fik 2 Sk. af hvert Læs Trækul, Træsko, Fisk, Sild og Frugt, der førtes paa Torvet, og desuden et Stykke Brænde af hvert Læs. Dernæst 15 Sk. hver Gang nogen tog Borgerskab. Naar fornemme Folk gjorde Bryllup fik han en Flaske Øl og to Retter Mad. 1716 faar Jokum Brøckner Embedet efter »Mester« Hans' Død. Han skal have fri Bolig og 20 Sldr. aarlig og skal uden videre Betaling forrette Straf for ringere Forseelser. Men det forbydes ham udtrykkeligt at »overløbe Byens Indvaanere om Helligaftener eller ved andre Tider samt at begære noget til Mestermanden af Bønderne, der kommer paa Torvet«. Skarpretteren havde en Embedsbolig der laa »Bag Klosteret« (d. v. s. Klostergade). Hvor meget der var at bestille for en Skarpretter i Stiftet dengang, kan ses deraf, at Høcker roser sig af i 4 Aar »til allees Tilfredshed at have henrettet: 1. En Kvinde paa Samsø. 2. To Dragoner, hvoraf en blev stejlet og en brændt. 3. Tre Misdædere paa Marselisborg Gods, hvoraf en blev halshugget, en brændt og en hængt. 4. To hængte paa Ru-

¹⁾ I Aaret 1703 maa Magistraten skrive til ham, at han ikke kan faa sin Løn, fordi der for Tiden ingen Penge er i Kassen hos Kæmneren.

gaards Gods. 5. To risede ved Skanderborg og en Tyv samstedts hængt. 6. To i Horsens, hvoraf en halshugget og en strøget til Kagen. 7. En i Viborg. Desuden havde han pisket flere Tyve og brændt dem i Panden og endelig vist sin Dygtighed paa mange Syndere og Misdædere udenlands: i Brandenburg, Polen, Sachsen og Schlesien«. Intet Under, at en saadan Mand kaldes »Mester«, det er tydelig nok, at hans Forretning betragtedes som et Haandværk. Hans »Embede« betragtedes næppe som uærligt, saaledes som Natmandens.

Natmanden.

Denne sidste betroedes alle mulige skidne Forretninger, som ingen anden kunde udføre uden at blive uren. Han var ganske som en indisk Paria. Ingen kunde spise med ham, ingen kunde gaa ind i hans Hus, ingen kunde nærme sig hans Familje uden selv at blive uren. Saa langt op i Tiden som 1727 se vi en Jordemoder nægte at betjene Natmandens Kone, følge med den anden Jordemoder med Barnet til og fra Daaben samt besøge Moderen og hendes Barselseng. Da slig Nægtelse skete imod den kgl. Forordning blev hun berøvet Retten til at praktisere. Faa Aar efter nægte Forældrene at lade deres Børn gaa i Skole sammen med Natmandens Børn og opmuntres hertil endogsaa af Byens Gejstlighed. De danske Skoleholdere nægte derfor Natmandsbørnene Adgang til deres Skoler. Lector theol. Oluf Worm, Sognepræst C. Wechman, Kapellan Laur. Bartholin bestyrke ved en Paaskrift paa et af Skoleholderne omsendt Skrift disse i deres »Desordre«. Ligesaa Kapellanen Hans Toxwærd ved en særlig afgiven Erklæring. I den Anledning blive de alvorligt reprimanderede i Stiftamtmanden v. PlesSENS Nærværelse. Forordn. ^{21/3} 1685 befaler nemlig, at ingen med Ord, Skrift eller Gerning maa forekaste Natmanden eller hans Børn noget under deres Æres Fortabelse eller Straf paa Bremerholm. For Natmændene var denne Forordning i visse Maader til Skade, ti naar Bortførelsen af Renovationen ikke

var en ærlig Bestilling, saa kunde Folk lade deres Tjenestefolk udføre den. — Aarhus Bys Natmand boede paa højre Side uden for Munkeport i et Byen tilhørende lerklinet Hus. Nogle Gange om Aaret rensede han »Hemmeligheden i Raadhusets Kælder og forøvrigt ogsaa i private Huse. »Privetet«, ogsaa kaldet »Pilatus«, bestod i Almindelighed af en stor og dyb Grube i Jorden. Denne behøvede naturligvis kun sjældent at renses, og da dette desuden var meget dyrt, brugte man ofte at kaste den gamle Grube til, naar den var fyldt, og saa lade grave en ny ved Siden af (Mejborg, Borgerlige Huse S. 47). 1764 viste det sig i København, at der fandtes 291 Priveter, der vare indrettede saaledes, at Spildevandet fra Vandpumperne løb igennem dem og udskyllede Indholdet i Rendestenen. Andre Steder udtappede man uden videre Priveterne ved Nattetide i Rendestene, og i Nyboder fandtes der endog slet ingen Priveter, man smed simpelthen Skarnet paa Gaderne. I Aarhus har Forholdet sikkert ikke været bedre. Her kom der det til, at Skarnet om Natten bragtes ud i »Bækken« ved Studsgade eller i en af de mange smaa Gyder, der dengang fandtes i Mængde rundt om i Byen. — Natmanden havde ogsaa den Forretning at feje Skorstenene og rense Byens »Render« op. Fandtes der døde Dyr i Gaderne, og det var ikke sjældent, søgte man først at faa at vide, hvem Ejermanen var. Lykkedes dette ikke i Løbet af nogle Uger, og Stanken af en Ko eller Hest blev altfor gal, maatte man lade Natmanden slæbe den bort, og paa Grund af hans Monopol forlangte han ingen ringe Pris derfor. Han begravede Selvmordere og Henrettede paa Galgebakken. For hver slig Forretning fik han særlig Betaling. Til visse Tider holdt han flere Karle og Dreng, men klager idelig over Embedsholigens Brøstfældighed. Han og hans Familie kan ikke ligge tør om Natten. — Nogle gamle Kvinder tjente en Daler aarlig for at holde Torvene rene. Men naar Kongen kom til Byen, eller naar Olufsmarkedet nærmede sig, maatte der ganske anderledes Anstrængelser til, saa sattes større Korps i Gang for at skaffe Møget bort fra disse Steder, og det kostede mange Penge, idet Vogn-

mændene da kunde bortkøre flere Hundrede Læs. Iøvrigt tilkom det efter Stiftamtmandens Befaling af ^{19/12} 1728 Beboerne i Aarhus hver Lørdag at gøre Gaderne rene ud for deres Ejendomme til Gadens Midte.¹⁾ De, der havde Heste og Vogne, lode Urenligheden udføre paa Marken, eller hvor de ellers kunde blive af med den. De, der ikke havde Hest og Vogn, lagde den ind i deres Gaarde, for at den kunde blive bortført med den øvrige Gødning. Endnu i det 17. Aarh. løb Svinene frit rundt i Gaderne, saa at Magistraten i 1637 maatte true med, at de Svin, der fandtes paa Gaderne, skulde ihjelskydes. Man maa heller ikke glemme, at Køerne fra Kostaldene rundt i Gaardene flere Gange om Dagen drevs gennem Gaderne, naar de skulde græsse paa Byens Mark. Hvad Vognmændene bortkørte fra Torvene, kørtes i Reglen til »Mindet«, hvor navnlig Syd paa betydelige Arealer ere indvundne ved Opfyldning. Allerede 1548 var der iøvrigt udgaaet Brev til alle Købstæder, at de skulde holde deres By ren og hver Lørdag lade alle Stræder og Gader feje og gøre rene, hver saa vidt hans Hus og Gaard rækker, og straks udføre samme Urenlighed uden for Byen paa en bekvem Plads og desligeste lade lægge gode Broer og Gader med Sten, baade inden og uden Byen, saa vidt som Byens Ejendom rækker. — Naturligvis er dette aldrig overholdt, hvem skulde paase det? 1735 hedder det dog, at »siden Grunden ved Mindet nu er vorden sløjfet« advares Vognmænd og andre fra at føre Urenlighed og Gadeskarn ned til Mindet, men det skal henføres paa de Steder, som Havnefogden anviser. I 1751 maatte Kæmneren under Olufsmarkedet lade grave en Grøft paa Lilletorv for at lede Vandet bort fra en »stor Pus« (d. v. s. et vandfyldt Hul) midt paa Torvet. — Mange Steder holdtes der endnu til Midten af forrige Aarh. Værksted paa Gaderne, f. Eks. af Kobbhersmede, Grovsmede og Hjulmagere. Det bidrog ikke til at formindske Urenligheden. Opsynsmænd med Gadernes Renliggørelse og For-

¹⁾ I Flensborg Stadsret hed det, at »den, der lægger sit Møg paa Stenbroen og ikke fører det bort inden Maanedsdagen derefter, skal bøde 3 Øre i Penge«.

højelse har jeg ikke fundet Spor af i Aarhus, lige saa lidt som Opsynsmænd med Værtshuse og Haandkværne, som i andre Byer.

Til Tjeneste i Byen var der 2—3 Bysvende maaske een for hver af de 3 Roder, de gjorde tillige Tjeneste som Fangevogtere. Omtr. 1720, hvor i alt Fald en af dem var stillet direkte under Byfogden (II, 33), begynder man at kalde dem for »Politibetjente« eller »Politier«. Deres Bestilling var meget lidt anset og holdtes ligesom Natmandens for »skammelig«. Ifølge gammel Skik var det nemlig ligesaa uærlig en Gerning at lægge Haand paa en Forbryder som at flaa et selvdødt Dyr. I »Studsgades Liglavs« Love staar der udtrykkelig, at hvis nogen Lavsbroder gaar hen og bliver Bytjener, betragtes han som udtraadt af Lavet. 1727 forstaas ved en »Byens Tjener« en Mand, som Byen lønner, hvis Bestilling er at forkynde Ordres fra Borgmester og Raad til Borgerskabet, kalde dem til Raadstuen, naar en eller anden kgl. Befaling eller anden Ordre ankommer, slutte en Person i Bolt og Jærn, som Arrest er undergivet; bruges og til at give Kald og Varsel m. m. — At Bysvendene som alle andre ordentlige Mennesker i 17. Aarh. gik med Kaar ses deraf, at der blandt Byens Udgifter 1673 opføres »En ny Degen med Balg til den ny antagne Byens Tjener 1 Rdl. 1 Mk.«.

I 1739 vilde Byfogden gerne have sat igennem, at Politibetjentene skulde holdes for ærlige Mænd og havde faaet 2 skikkelige Mennesker fra København herover som Betjente. Da den ene af dem, Hans Juel, var død og skulde begraves, nægtede Skræddernes Liglav, som havde faaet Ordre dertil, at møde personligt for at bære ham til Graven. De lejede derimod Folk, som de paastod vare »skikkelige ærlige Mænd, forsynede med passable sorte Klæder og Kapper, Parykker (!) eller Haaret pudret«. Byfogden derimod paastod, at de havde lejet noget Rips-Raps, som under Grin og Latter løb afsted med Kisten, før Følget, 6 Par af de anseteste Borgere og Provsten, kunde blive samlet. Skræderlavets Oldermænd mulkteredes i den Anledning med 30

Rdl. Det var nemlig paa en Tid, hvor Regeringen for frem med stor Strænghed for at bekæmpe Fordommene mod de saakaldte »uærlige Haandteringer«. Vi have foran hørt mere derom. Bysvendenes Løn var kun 20 Dlr. aarlig, hvilket kunde synes meget lidt, men det maa vel erindres, at der i hine Dage var Sportler ved enhver Bestilling, Biindtægter, der ofte vare højere end Lønningerne. Bysvendene havde f. Eks. »Stævningsspenge« og »Drikkepenge«. De havde ogsaa i 18. Aarh. Stadepenge ved Markederne. 4 Sk. af hver Fiske- og Aalevogn paa Torvet samt 4 Sk. af hver Bod (se ovenfor S. 28). De havde en vistnok ussel Bolig nede ved Aaen ved Siden af Vejerhuset. Saadanne smaa Boder havde i 16.—17. Aarh. i Reglen kun et Rum. Først i 1767 skred man efter at have modtaget mange Ansøgninger derom til at opsætte Skillerum i Betjenterboderne for at »Beboerne kunde faa mere Nytte af deres Ildebrændsel«. Her var de langt borte fra de Fanger i Raadhusarresterne, som de skulde passe paa, og for hvis Undvigelse de vare ansvarlige, og 1741 nødedes man da ogsaa til at ansætte en Slut-ter med Bolig paa Raadstuen. Hans Kone holdt til-lige Raadstuen ren og forplejede Fangerne.

I 1728 bliver den myndige Stiftamtmand Holck, der boede i Byen, fornærmet over at faa Breve fra Magistraten overbragte ved en »halvfuld smudsig Byens Tjener«, og man maatte da gaa til Ansættelse af en fin »Raadstuetjener« til 36 Dlr. om Aaret. Da dette skete, uden at Borgerskabet først var raadspurgt, maatte Magistraten høre meget ilde for denne Ansættelse, som Borgerne ansaa for en uanstændig Luksus. Paa den anden Side gjorde Stiftamtmanden Indvendinger mod Slut-terens Ansættelse, men da der straks efter kom en anden Stiftamtmand, reddede Magistraten baade sin Raadstuetjener og sin Slut-ter.

Vagten, Væbningen, Vægterne.

Allerede i meget gammel Tid havde Byen den natlige B o r g e r v a g t, det vil sige Borgere, der i fuld Bevæbning

patrouillerede om Natten og vist nok ogsaa om Dagen i Byen. At være Vagt gik paa Omgang mellem alle Borgerne og var vistnok et meget besværligt Ombud, som enhver, der kunde, søgte at blive fri for. Man ser ogsaa, at jævnlig en og anden, der tager Borgerskab i 16. Aarh. fritages for Vagt. Borgervagten var Datidens eneste Politi. Den skulde overholde Freden paa Torvet og i Gaderne, den skulde i fornødent Fald fængsle Forbrydere, og den skulde bevogte Stranden og Indgangene til Byen. Kommandoen førtes af en V a g t m e s t e r, og Tjenesten udførtes vistnok ved Patrouillering. Naar Nattevagten drog ud, tilkendegaves det ved Ringning, formodentlig med Klokkeren i Borgporten. Hvorledes Borgervagtens Forhold har været til B o r g e r v æ b n i n g e n, er ikke klart. De fleste Købstæder havde nemlig et indøvet Borgerkorps, som til visse Tider i Slutn. af 16. Aarh. mønstredes. Fra Aarhus er bevaret en Mønstringsrulle fra 1588, der giver et helt Billede af dette Korps.¹⁾ Den kaldes »Mandtals-Register over Borgere og Menigheden i Aarhus, som er takseret for Rustning, Vaaben og Værge at holde og herefter være færdig og nær, naar Behov gøres og tilsiges«. Det er altsaa ikke Borgerne alene, men alle Indvaanerne²⁾, der høre ind under Borgervæbningen, og Mønstringsrullen er nærmest kun en Fortegnelse over, hvilke Vaaben enhver skal være forsynet med. Mange af de i Registeret anførte ere meget gamle Folk. Paa to Steder, ved Raadmand Johan Worm og Tønnes Worm er tilføjet »2 Mand«, disse rige Folk skulde altsaa foruden sig selv ruste en Mand til. Borgmester Niels Pedersen (B o r d i n g) er Høvidsmand og Knud Olufsen Næstkommanderende. To Barberer, M e s t e r N i c k e l og M e s t e r O l u f, er Fænnikedrager og Fører. De vare formodentlig oprindelig Feltbarberer fra Tyskland og ansaas som saadanne for særlig militærkyndige. Væbningen er nu ordnet efter Vaabnene, som enhver er takseret for. Først

¹⁾ Ved Mønstringen 1588 talte Københavns Borgervæbning 1641 Mand i 8 Afdelinger. Hver to Afdelinger udgjorde en Fane eller Fænnike.

²⁾ I Køge anfører Mønstringsrullen af 1588 to Borgersker!

kommer de, der skal være rustede med Harnisk, lange Spyd og Slagsværd.¹⁾ Heriblandt findes den anden Borgmester, Jørgen Sommerfeld, og 9 Raadmænd. I alt er der 70 Mand. Dernæst kommer de, der skulle være rustede med »lange Rør«. De kaldtes ogsaa Hageskytter og havde en Gaffel, som de stak i Jorden og hvori de anbragte deres lange Luntebøsser. 221 Mand. Derpaa de, der skulde være rustede med Federspyd, Hellebarder og stakkede Rør (d. v. s. korte Geværer). 71 Mand. Endelig anføres en Del Folk (navnlig Tømmermænd), som kunne nøjes med Bindeøkser og Kaarder, hvis de ikke kunde bekomme andet. 21 Mand. I alt var det 383 Mand. Odense By stillede et lignende Antal, rustet paa samme Maade, men her nævnes Raadsmedlemmerne ikke i Listen. Bevæbningen er iøvrigt den samme, som i 1564 forlanges for de 50 Mand, der udskrives til Flaaden fra Aarhus, og som skal anføres af en Borgmester og en Raadmand. Endnu 1634 indmeldes, at der i Aarhus By findes 250, som formaa at holde Musketter og 59 med Hellebarder. Til »Borgervagten« og »Borgerkaptajnen« indrettes endnu 1676 en Protokol og 1710 udsteder Magistraten nogle Artikler om Vagten, hvori der tales om Stadsmajoren, Kaptajner og Underofficerer. Det hedder i disse Artikler, at Borgerskabet i mere end 20 Aar ikke har været under nogen Eksercitie, og at de maa lære denne for at kunne forrette tilbørlig Honnør, om nogen af de høje Herskaber skulde passere herigennem, og for at de kan bruges i Ildebrands- eller anden nødvendig Tjeneste. Artiklerne søgtes genoplivede 1748 og 1784, men først 1801 organiseredes de frivillige Jæger- og Artillerikorps'er som Dele af Borgervæbningen. Jægerne uniformeredes med grønne Trøjer, graa Pantalons, korte Støvler og rund Hat samt væbnedes med Kuglebøsser og Sabel.

¹⁾ Slagsværd er et Sværd, der skal føres med begge Hænder. — Et Harnisk bestod af 2 Laarskinner, et For- og et Bagstykke, en Stormhue og to Handsker. — Af nogle Kæmnerregnskaber fra Tiden mellem 1620 og 1630 synes at fremgaa, at Byen paa Raadhuset har haft større Oplag af Vaaben, som den solgte til Borgerne.

I Slutningen af 17. Aarh. gik man over til at holde fast ansatte lønnede Vægttere, og man begyndte med 6 Vægttere med en Kvartermester som Kommanderende. Antallet indskrænkedes dog i de daarlige Tider til 3—4, som fik 18 Rdl. aarlig. Jeg tænker mig, at Konsumtionens Indførelse har gjort det unødvendigt at holde Vagt ved Byens Porte, det maatte Konsumtionsbetjentene udføre. Efter at man 1706 havde faaet indført en særlig Vægterskat, ansattes der tillige en Taarnvægter. Gadevægterne fik Tilhold om at gaa rundt i alle Byens Gader og synge eller raabe hver Time, om Vinteren Kl. 9—4, om Sommeren Kl. 10—2. Lønningen var dog saa ringe, »at ingen vilde være Vægter uden nogle gamle, elendige Mennesker, som snarere burde søge Hospitalsbrød«. Hvert tredje Aar fik de en Klædning, bestaaende af en Klædeskjortel foret med blaat Baj, en Kabuse med Kongens Navn af Metal paa Klappen, et Par Skindbukser og et Par Støvler. I Aaret 1705 blev der tillige tildelt dem en »Morgenstjerne«. De 4 Vægteres Klædedragt kostede i alt Byen 50 Rdl. 5 Mk., hvilket i hine fattige Tider ansaas for en stor Udgift. Taarnvægteren skulde raabe ud af Taarngluggerne paa Domkirkens Taarn, hvad Klokken og hvad Vinden var, dog ikke ud imod Havet, hvor ingen boede. For at han bedre kunde høres, fik han en Raaber. Han afskaffedes dog snart som unødvendig, men 1733 ansattes paany en Taarnvægter med 50 Rdl. aarlig. Magistraten havde længe ønsket en saadan ansat for Brandvæsenets Skyld, men havde mødt Modstand hos Borgerskabet, »der holdt ved det gode Gamle« (Hüb. A. III, 187). I 1741 fik de 4 Gadevægttere for Nat-Raab og Slamkisternes Renholdelse 96 Rdl. i aarlig Løn.

Forskellige Bestillinger.

Der var jo en Tid, hvor Magistraten havde Kirkerne under sig og Kaldsret til dem indtil 1660.¹⁾ Fra 1696 fik

¹⁾ Ogsaa Latinskolens Rektorer indsattes en Tid lang af Magistraten sammen med Provst og Præst. — Naar Præster valgtes af Raadet skulde deres Kundskaber dog først være prøvede af Superintendenten (Biskoppen)

Magistraten Tilsynet med Kirkerne og indsatte Kirkeinspektører (Kirkeværger), Degne, Underdegne, Organister o. s. v. At være Underdegn ved Frue Kirke var ikke noget fedt Embede. Laur. Jensen Brandt, der døde ^{19/6} 1720, havde ikke anden Indtægt, end hvad Sognefolkene vilde give ham paa de 4 Helligaftener: Mortens-, Jule-, Nytaar- og Helligtrekongers-Aften. 1726 anordner Magistraten ligeledes hvert halve Aar, hvem der skal gaa med Tavlerne i Kirkerne.

Mærkeligt er det, at der kun var en Organist til begge Kirker hele 18. Aarh. igennem. Hvorledes han har kunnet besørge dette Arbejde, er en Gaade.

Efter den Vide og Vedtægt, der skriver sig fra 1760 (I, 187), bestyredes alt Markvæsenet af en Markdirektion, bestaaende af 5 Personer, en Borgmester eller Raadmand, to af Byens seks Mænd og to andre »gode« Borgere: de sidste beskikkedes af Magistraten.¹⁾ Før 1761 var det 2 »Vangherre«, der traf Bestemmelserne. Det var et Ombud, der naturligvis medførte megen Ulejlighed, især ved at skulle gøre Regnskab for de saakaldte »Græspenge«, d. v. s. de Penge, der betaltes af Borgere der ekstraordinært fik Lov til at græsse Kvæg paa Bymarken samt af Kvæg eller Heste²⁾, som Fremmede i alt Fald fra 1762 til 1785 fik Lov til for en Dags Tid at græsse i »Kongens Forte«. Markdirektionen var naturligvis ganske ulønnet. Derimod var der paa Bymarken ansat 2 lønede Vangvogtere, som ogsaa gjorde Tjeneste som Skovfogder i Ris Skov. Det var et stort Omraade, som de skulde have Tilsyn med, og ganske fredeligt gik det ikke altid til. I den ene Ende af Marken brød Aaby Bønder ind paa Oldjorden og kørte Digerne ned. I Gaasemaalen var der »Bedested«, d. v. s. der satte Bønderne, som kom til Byen, Heste og Vogne hen. Kunde de komme over det, stjal de af Gødningsbunkerne, der var hen-

¹⁾ De første 5 Markdirektører vare Borgm. R. E. Müller, Jens Laasbye, Gøde Gødesen, Niels Sjelle og Søren Mogenssen.

²⁾ Navnlig Kreaturer, der skulde med Smakkerne.

lagt paa Markerne. I den anden Ende kørte Borgere og Vejlbj Bønder baade ved Dag og Nat ind i Ris Skov og bortførte hele Træstammer. I ældre Tid maatte der passes paa, at Skelstenene ikke flyttedes og i senere Tider, at Digerne og Renene eller Grøfterne, der dannede Skel mellem Agrene, ikke udviskedes. Ligesom Havnefogden tog Roret fra de Skibe, som han vilde hindre i at løbe ud, saaledes tog Vangvogterne Koblerne fra de Vogne, der blev antrufne i Uordener paa Marken. Faar, Geder, Svin eller Gæs, der blev antrufne paa Markerne, skulde Vangvogterne optage, de skulde være forbrudte og leveres til Aarhus Hospitals Lemmer. — Foruden Vangvogterne var der jo ogsaa de to Hyrder (»Hjorrer«), der tudende i Horn gik gennem Byens Gader for at samle eller bringe Mejlgedes eller Vestergades Hjord. De lønnedes ikke af Byens Kasse, men af de Borgere, der havde Kvæg paa Græs. Iøvrigt havde de ofte en Embedsbolig.

En Bedemand, der dog maatte leve af sin Forretning, indsattes af Magistraten. Dertil valgtes gerne en eller anden Købmand, for hvem det var gaaet tilbage, og som var bleven fattig.

I hver Retskreds skulde der if. Jydske Lov være 8 Sandemænd, som vare beskikkede af Kongen for Livstid, og som ved Ed kunde afgøre Bevismaterialet i større Straffesager og enkelte borgerlige Sager, saasom Strid om Markeskel, Kirkens Jord og Sjølegaver. Stundom fik Raadet Ret til at udnævne Sandemænd i enkelte Sager, men Fogden skulde tage dem i Ed. Sandemændenes Forretning kaldtes »Tog«, og de modtog en vis Betaling derfor. Hvis det kendtes for Ret, at deres Ed var urigtig aflagt, kunde det koste dem deres Boslod. I dette Værks første Del (S. 169) har jeg i Anledning af Striden mellem Byen og Gejstligheden angaaende Bymarkens Grænser vist Sandemændstogets Betydning. Under den berygtede Proces mod Biskop Madsens Enke blev Sandemændenes Tog kendt uefterretteligt. Dengang hørte de ingenlunde til Byens ansete Borgere. Henimod Slutningen af 18. Aarh. gik de efterhaanden af Brug.

Ligesom Dommerne, baade paa Bytinget og Raadstuen, vare ganske uden juridisk Uddannelse, saaledes ogsaa Prokuratorerne, der gik Parterne til Haande. I Aarhus var der i Almindelighed 2—3¹⁾, gamle Folk, for hvem det var gaaet tilbage, og som nu greb den Levevej for at fortjene lidt. Saavidt jeg kan se beskikkedes de i 18. Aarh. af Magistraten og maatte aflægge Ed. En af dem kaldte sig derfor »beediget Stadsprokurator«. Deres skriftlige Procedure maa nærmest kaldes Humbug. De vare ikke bundne til at optræde i visse Retskredse.

Fattigvæsenet.

Fattigforsørgelsen var oprindelig helt og holdent baseret paa frivillige Gaver, som forresten ogsaa indløb ret rigeligt. Hver Onsdag uddeltes disse paa Raadhuset ved de Fattiges Kasseimester i en eller flere Inspektørers Nær-værelse. De Fattige vare efter deres Trang inddelte i flere Klasser, som hver modtog en bestemt Understøttelse. Forøvrigt florerede Tiggeriet i en utrolig Grad, navnlig klages der over de mange betlende Børn, der saas paa Gaderne. At betle ansaas ikke for nogen Skam, Middelalderens Tiggermunke havde jo vænnet Befolkningen dertil. Senere fik Hospitalslemmerne — maaske som en Arv efter Munkene — visse Rettigheder dertil. Betleriet blev ligefrem en lovbeskyttet Institution, der dreves af Fattige, som beviste deres Ret dertil ved Blytegn, som uddeltes til dem af Øvrigheden. Børnene i den latinske Skole eksisterede ofte alene ved Betleri.²⁾ Der var Haandværkere, som særlig antog forældreløse eller yderst fattige Børn, de saakaldte »Hyttebørn (Hittébørn)« i Lære og forsynede dem med en afstikkende Dragt i to Farver for at vise deres Ret til at forlange Almisser af Folk. Især ved Nytaarstider dreves Tiggeriet af en Mængde Mennesker,

¹⁾ I 1720 var der kun to Prokuratorer i Aarhus. Magistraten siger, at den ene var en fattig Kandestøber, den anden en fattig Student.

²⁾ I Randers gik f. Eks. en af Underdegnene (Mesterlektianerne) og Præstens to Sønner rundt og betlede ved at synge Latin for Godtfolks Døre.

der forlangte Dusører. Det var ofte Folk, der vare ansatte i Byens Tjeneste, saasom Bytjenere, Vægtere, ja endog Degne.

Som et Eksempel paa, hvilket T i g g e r i der dreves, skal jeg anføre følgende. Nytaarsaften 1750 gik 11 Søfolk rundt i Husene med en »Stjerne« (et Instrument af Papir med et Lys indeni, det kunde drejes rundt). Tre af dem forestillede de hellige tre Konger med hvide Skjorter udenpaa deres Klæder og udklippede Papirskraver paa Hovedet. Den ene af dem var svættet sort i Ansigtet og paa Hænderne. De, der bar Stjernen og Lygten for dem, havde ogsaa hvide Skjorter. Dernæst var der en hollandsk Sømand, som var iført Fruentimmerklæder og forestillede Jomfru Maria. Chr. Nielsen Blegmand havde en graa Vadmelkjole, et langt forlørent Skæg og en sort Hue. Han havde en Vugge med sig, hvori der laa en Trædukke udklædt med Baand, og forestillede Josef med Barnet. Endelig var der tre, der spillede paa »Violer og Bas«. Nogle af dem sang, mens Stjernen blev snurret rundt. Det var ikke faa Penge, de fik ind, nemlig 2 Mk. 2 Sk. til hver. Et Overskud paa 1 Mk. 10 Sk. drak de saa op efter Aftensang i et Værtshus ved Mindet. Saa fik de den Idé i Optog at gaa hen til Peder Kaarsberg. Her molesterede de en tilfældig forbigaaende, David Vognmand, i Ansigtet. Nytaarsdag blev i Anledning af disse Spektakler 2 af Deltagerne sat i Arrest paa Raadhuset, men saa kom deres Kammerater og erklærede, at de ogsaa vilde i Arrest, gik ind til dem og »holdt sig Natten over lystig i Arresten med Musik og Drik til Livets Ophold«. Kl. 1 om Natten var der stimlet en stor Masse Søfolk sammen baade i Arresten og udenfor den. Saa gik Bytjenere hjem (!). Dagen efter, den 2. Januar, forhørtes de to Arresterede i Byfogdens Hjem. De vilde imidlertid tilbage igen i Arresten, som de ikke vilde forlade, og udenfor hvilken der igen blev stort Opløb. Saa kom Byfogden selv og holdt Tale til dem, men de »brugte Mund imod ham«, og Ryttervagten nægtede at assistere ved disse civile Optøjer. Det lykkedes ham dog efter megen Møje at faa Arrestdøren lukket, hvorpaa han forlod Valpladsen og gik hjem, hvorefter Mængden skiltes. Desværre melder Historien

intet om, hvad Straf de Arresterede fik, men de synes ikke at være bleven anklagede for at have givet Anledning til Op-løb, men for gudsbespottelig Adfærd ved deres Optog.

For at Tiggerne ikke skulde begaa Uordener og for at holde Styr paa dem var der ansat nogle Fattigfogder eller »Stodderkonger«. Disse lønnes af Byen, men formodentlig af Fattigkassen. Engang imellem fik de dog af Byen »en Kjole«, en Slags Uniform, hvorpaa de let kunde kendes. — Der var Folk, som med given Tilladelse rejste Landet rundt og samlede Penge ind til et eller andet Formaal og som til Tider fik Almisser af Byen. I 1656 gaves saaledes if. Kæmmerens Regnskab efter Borgmesterens Ordre 3 Dlr. til »en fordreven Herremand«, 1 Dlr. 2 Mk. til en fordreven polsk Adelsmand, 8 Dlr. til at løskøbe en Fange i Tyrkiet, 3 Dlr. til Nysted Raadhus, 3 Dlr. til »den lutherske Kirkes Opbyggelse i Polen«. Saadanne Almisser synes dog at være hørte op, efter at Byens egne Vilkaar i 17. Aarhundrede vare blevne saa yderst usle. Alle de Maader, hvorpaa Nutidens Mennesker søge at sikre sig mod Uheld og Ulykker, saasom Pensions-, Understøttelses-, Syge- og Hjælpekasser, saa vel som Assurancer af enhver Art vare jo i det 17. Aarh. ukendte. Lavene støttede vel hinanden til en vis Grad¹⁾, men det forslog kun lidt.

Skolevæsenet.

Om det danske Skolevæsen i Aarhus er kun at sige, at det først meget sent har faaet med Kommunen at gøre. Man træffer danske Skoler her i Byen omtalt allerede i 17. Aarh., men det var kun daarligt bevendt med Undervisningen i dem. Navnlig var Lærerne uvidende Personer, som ikke duede til andet Erhverv og greb Skoleundervisningen som et Nødanker. I 1640 befaler Christian IV, at da de som holde danske Skoler i Aarhus, ofte selv hverken kan

¹⁾ Præsterne i hvert Stift vare f. Eks. pligtige til at understøtte brandlidte Præster med en vis Sum.

skrive eller regne og give Forargelse ved Drik og Horeri, saa skal Domkirkens Organist, Hr. Johan Utrecht, være den eneste, som maa holde dansk-tysk Regne- og Skriver Skole i Aarhus, især da han af Biskop Morten Madsen er befundet dygtig dertil. — I Rasmus Thestrups Dagbøger finder vi interessante Angivelser om, hvor og hvornaar han satte sine Børn i Skole. Thestrup hørte til den velhavende Del af Købmandsstanden i Aarhus. Sønnen Peder sendtes i Skole, da han var 4 Aar og 9 Uger, og blev færdig med Mesterlektien i Latinskolen, da han var 22 Aar; 2 Aar efter fik han Attestats, d. v. s. theologisk Embedseksamen. Sønnen Oluf kom i Skole, da han var 3½ Aar, blev Student, da han var 21, fik Attestats da han var 23 Aar. Ingeborg Thestrup kom i Skole i hendes 6. Aar, »og lærte saa at læse, skrive og regne i 6 Aar«. Derefter kom hun til en »Sømmekvinde«, hvor hun lærte at sy og kniple i 2 Aar. Saa kommer Sønnen Niels, der blev sat i dansk Skole, da han var 6 og i latinsk Skole, da han var 8 Aar. Men da han var 14 Aar, blev han sat i Regne- og Skriveskole, og 2 Aar efter sendtes han til København for ogsaa der at gaa ½ Aar i Skrive- og Regneskole. Det var altsaa en Slags Realuddannelse. En Datter Mette kom »først« i Skole i sit 8. Aar. Peder kom i Skole med 6 Aar, Student med 20. En Søn Vilhelm kom først i latinsk Skole i 7. Aar, kom over i den danske Skole, da han var 17; han lader efter Faderens Udsagn til at have været meget doven.

I 1722 er der fire danske Skoleholdere i Byen, nemlig Rasmus Juel, Hans Hansen, Peder Madsen og And. Falch. If. Fordn. ²/₇ 1708 fik de 10 Mk. fjerdingaarlig for gratis at undervise fattige Folks Børn, men 1722 nægtede de at undervise Natmandens, Rasmus Madsens, Børn i deres Skoler i Børne-Lærdom og Kristendoms-Kundskab, og Gejstligheden gav dem Medhold (jvnfr. S. 41). Skolerne bleve en Tid lang helt ophævede og Indvaanerne beholdt deres Børn hjemme, hvilket vel vil sige: lode dem undervise i Hjemmet. Som tidligere udviklet maatte Regeringen gribe ind.

Fra 1728, altsaa efter den nordiske Krigs Tid, har vi fra to Skolelærere, H. H a n s e n og C. H. C r a m e r, et Bønskrift ¹⁾, der skildrer deres Tilstand i de sorteste Farver. I Skoler, hvor der før var 130 Børn, er der nu kun 30—50, som betale fra 2—4 Sk. ugentlig, hvilket altsaa næppe kan blive 1 Dlr. om Ugen. Forældrene havde før ladet se megen Godhed mod Skolelærerne, men det er nu gaaet i Glemmebogen, og naar undtages Borgmester Basballe og enkelte andre ere Nytaarsgaver rent afskaffede. Medens der nu kræves mere Lærdom af Børnene end før, er Betalingen ringere. De to Lærere ansøge om, at de maa faa frit Hus, de tre andre Skolelærere i Byen ere dels bedre aflagte, dels »kun lidet nyttige uden for Piger-Børn«. Raadmand Bernt Holmsted mener, at der ikke kan være Tale om at give dem noget paa Byens Bekostning, derimod kunde Domkirken maaske komme lidt til Hjælp, ligesom de jo kunde befries for Byens Skat og Tyngde, ja maaske Byen kunde købe dem et Hus engang for alle. — Saa langt var man dengang fra at tænke sig Undervisningsvæsenet som en kommunal Opgave. — Da Aaret efter en af Skoleholderne, R a s m u s J u e l, var død, ansøger Cramer om, at der ikke maa blive antaget nogen i Stedet for ham, da 4 Skoleholdere vare nok. Hertil sluttede Præsterne sig.

Længere hen i det 18. Aarhundrede var der 4 danske Regne- og Skriveskoler tilligemed 1 Læse- og Skriveskole (d. v. s. Pogeskole). Skolemestrene havde tidligere if. Forordn. ^{24/7} 1708 faaet 10 Mk. kvartaliter for at undervise fattige Folks Børn, men dette var efter en Snes Aars Forløb igen ophørt. Saa fik 1728 den ene af Skolemestrene lidt af de Fattiges Kasse for at undervise Fattige, men herover bleve de andre Pædagoger grulig misfornøjede, »især da den, der nød det, flere Gange havde forladt Byen, men var kommen igen paa

1) Hüb A. III, 141. Chr. Hanson Cramer var forøvrigt en meget dygtig Mand, der — medens han var Klokker til Domkirken — stiftede den første Navigationsskole i Aarhus. Af Aarhus Historie har han Fortjeneste, idet han fortsatte Klokker Schives Fortegnelse over Domkirkens Indskrifter.

flere Borgeres Forlangende«. Magistraten udtaler ved den Lejlighed, at det vilde være meget heldigt, om i alt Fald den ene Skolemester var det tyske Sprog mægtigt og kunde undervise i Bogholderi.

Man maa ikke tro, at Byens Borgere altid valgte et af de to Alternativer, den danske eller den latinske Skole. Begge Steder var Tonen saa raa og lidet tiltalende, at de mere velhavende og dannede Forældre foretrak at holde Privatlærere. Stundom slog flere sig sammen om en Lærer.

1727 klager Skoleholder A n d r. F a l c h over, at en Student Laur. Schmidt gør ham Indpas i hans Forretning ved at holde dansk Skole. Schmidt har nemlig en Privatundervisning for Regimentskvartermester Langballes, Chr. Schaarups og Tøger Kiersgaards Børn, Drengene og Piger, der undervises i Dansk. Langballe erklærer nu, at han har haft 2 af sine Børn i 2 Aar hos Falch, men at de intet har lært, og flere andre Forældre, f. Eks. Peder Laasbye, Niels Lund og Andr. Nygaard, havde ogsaa været utilfreds med dennes Undervisning. Magistraten vil have Sagen undersøgt, da den har Mistanke om, at Børnene vare tagne bort, fordi de ikke maatte gaa sammen med Natmandens Børn, men Stiftamtmanden resolverer, at man ikke kan berøve Langballe Retten til at holde privat Informator og at lade sine to Svogres Børn være under Tilsyn af samme.

I 1735 klagede atter 3 Skoleholdere over en anden Student Søren Farre, som i Mad. Blochs Hus holdt Skole for Drengene og Piger. »Det er ubilligt — skriver de — at vi som bærer alle Byrderne med de Fattiges, mindre Formuendes og Natmandens Børns Katechisation og Information, skal se paa, hvorledes han samler de Riges Børn sammen, af hvilke fornemlig vi skulde subsistere, og hvoraf han nyder mere af 10 end vi af 50 fattige Børn, medens han foragter disse, svarende dem, at han holder ingen gemeen Skole«. Man maa dog endelig ikke tro, at denne Klage udspringer af en demokratisk Aand, som næppe ellers fandtes i hine Tider, Spørgsmaalet drejer sig tydelig nok kun om det

økonomiske. Uden Privilegier og Monopoler mentes dengang ligesaa lidt Skoler som andre Forretninger at kunne bestaa. Søren Farre svarer ogsaa ganske roligt, at han ikke kan begribe, at de »publique Skoler« kan tage Skade af, at han underviser nogle Dreng og Piger, især da han har Biskoppens Tilladelse til endog at informere i det latinske Sprog. Skoleholdernes Klage »maa nærmest skrive sig af Misundelse .

Det var forbeholdt en langt senere Tid at gøre Begyndelsen med k o m m u n a l e Sk o l e r. I 1783 kræver Regeringen Oplysninger til Grundlag for en Kommission, der skulde overveje Byernes Skoleforhold, og da O v e H ø e g h G u l d b e r g blev Stiftamtmand her i Byen 1784, begyndte han straks med Iver at tage sig af Skolevæsenet. Der var jo næsten ikke den Ting af Betydning for Samfundet, som denne mærkelige Mand ikke tog sig af. Jeg tvivler ikke om, at det er hans Aand, der kommer frem i en Indstilling fra Magistrat og Sognepræster i Aarhus angaaende det danske Skolevæsens slette Tilstand, hvori det hedder: »En retskaffen Skoleholder er en af de nyttigste Arbejdere i Staten, og dette almennyttige Arbejde er forbunden med Møje og Besværligheder«. Høegh Guldberg og Biskop Hector Jansen fik saa indrettet 5 Skoler, hver under Inspektion af en af Byens 5 Præster. For at Skoleholderne kunde faa en passende Lejlighed til at undervise i, bestemtes det, at der skulde erlægges 1 Sk. af hver Rigsdaler Grundtakst i Byen, og at denne Afgift skulde inddrages under Vægter- og Sprøjteskatten. Dette anordnes ved kgl. Reskr. af ^{22/11} 1793. Allerede 1786 havde Høegh Guldberg og Biskop Jørgen Hee gjort et Forslag om, hvorledes en dansk Skole, til hvis Skoleholders Løn der var henlagt 200 Rdl. af Frue Kirkes Midler, bedst kunde indrettes. Skolen skulde være for Børn af skikkelige Forældre, være sig i Embeds- eller Handelsstanden eller den agtbare Del af Haandværkerstanden. Børneantallet maatte ikke overstige 50, Skolelønnen skulde være 4 Rdl. aarlig for hvert Barn under 10 Aar. Piger over 10 Aar, som tillige lærte at sy i Skolen og »andre Fruen-

timmernetheder³, skulde give 8 Rdl., Drengene kun 6 Rdl. Disse skulde lære Vekselregning og de højere Dele af Aritmetikken (d. v. s. Regnekunsten) samt Geografien og et lille kort Udtog af Historien. Hvis nogen vilde have sine Børn undervist i det Tyske eller andet Sprog i Skolelærerens ledige Timer maatte dette særlig betales. Børnene burde alle lære at læse rigtigt, skrive smukt og regne med Vished. Kort før Paaske skulde der afholdes Eksamen. Til Lærer skal Provsten til Frue Kirke og Magistraten ansætte en duelig Student. Med dette Forslag til en »Frue Kirkes Skole«, som — hvad vi se af Reskr. ^{20/11} 1793 — virkelig blev ført ud i Livet, fik Aarhus By et Grundlag for en Folkeskoleundervisning, som mangen anden By maatte misunde den. Høegh Guldberg udvikler allerede hele Planen dertil i et af sine Breve til Johan v. Bülow.¹⁾ Den i mange Retninger højt begavede Biskop Jørg. Hee har dog sikkert ogsaa haft megen Indflydelse paa Planen.

Til Ove Høegh Guldbergs Planer hørte ogsaa Indretningen af »Spindeskoler«. I Hospitalets hvælvede Rum indrettedes der 1790 en saadan Skole. Den havde 2 Afdelinger og skulde rumme 40—50 Børn, der undervistes i at spinde af en Læremoder. Den ene Afdeling var for betlende Børn, den anden for skikkelige Borgeres og Haandværksfolks Børn. Med Spindeskolen var forbunden en Læseskole.

Brandvæsenet.

Brandvæsenet blev efterhaanden en dyr Institution for Byen. Begyndelse til en Brandordning findes i en Raadstue-Plakat af ^{9/6} 1672, at alle Murmestre og Tømmere skulle være Brandmestre i et bestemt Distrikt, hvor de skulle visiterer Skorstene, Kakkellovnsrør, Bagerovne, besørge Skillevægge af Træ, der sidde for nær ved Ildsteder, fjernede o. s. v. I Ildebrandstilfælde skal de møde med deres Svende for at redde. Til Gengæld for det Arbejde, de

¹⁾ Hist. Tidsskr. 4 R. I, 177.

herved faar, skal de have Lov til at danne et Lav for at holde udenbys Mestere fra at gaa dem i Næringen. — Man maa dog ikke tænke sig, at man før 1672 ikke har gjort noget for at afværge Ildebrande. Brandspande, Stiger, Tønder og Sluffer har man sikkert haft i Gaardene. Borgervæbningen med sine mange med Økser væbnede Tømmer-svende har rimeligvis ogsaa skullet gøre Tjeneste ved Ildebrande. Den Omhu, hvormed Magistraten vaager over de smaa Gyder, der førte ned til Havet eller Aaen, og som den lagde Vægt paa i Ildebrandstilfælde for Vandforsynings Skyld, vidner om, at der dog har været en vis Metode i Ordningen. Forbudene mod Straatage¹⁾, Bræddegavle, daarligt indrettede Skorstene, blev vel aldrig gennemførte i ældre Tid, men vare dog et Led i Foranstaltningerne mod Ildebrand. Men Slukningen naaedes i ældre Tid hovedsagelig ved at bryde ned, isolere Ilden. Den Smule Vand, der kunde hentes med Brandspandene, kunde aldrig komme til at spille Hovedrollen. Men saa begyndte i sidste Halvdel af 17. Aarh. Sprøjten, eller som den sædvanlig dengang kaldtes »Spøjten«, at spille en Rolle. I Viborg omtales allerede i en Brandordning af 1672 en »stor Kobber-Speute«.²⁾ Her i Aarhus var man vistnok i Begyndelsen ret tilfreds med Brandordn. af 1672. I Kæmnerregnskabet anføres med en vis Triumf, at det er lykkedes at slukke en »ulykkelig« Ildebrand i J e n s S k i v h o l m e s Gaard paa Brøbjærg. Men Tømmerlavet, som hjalp med til Slukningen, drak rigtignok ogsaa 2 Tdr. Øl paa Byens Bekostning, saa den Slags vaade Varer sparede der ikke paa. — Saa bestemte man sig til i 1689 at bestille en »Slangesprøjte« i København for 160 Dlr., som tildels tilvejebragtes ved privat Hjælp. H a n s D r e j e r og nogle andre Haandværksfolk sattes til at »beobagte« Sprøjten mod en aarlig Løn af 13 Dlr. Denne »Speute«, der var

1) Straatage forbydes 1587 af Frederik II i Anledning af en stor Ildebrand i Horsens, men 1728 var der dog endnu 19 Huse med Straatage i Byen. — Samtidig var der i 54 Huse og Gaarde Svaler eller aabne Gange under Tagene.

2) Jydske Saml. 3 R., 1 B., S. 514.

Byens Stolthed¹⁾, blev engang imellem med Højtidelighed prøvet i Øvrighedens Nærværelse. I Kæmnerregnskabet 1712 hedder det »Betalt Sprøjtemesteren Morten Hjulmand for Sprøjterne at prøve 1 Rdl.«. I 1728 havde Aarhus 2 Kobberslangesprøjter i temmelig god Stand, og en større til 230 Dlr. er bestilt i København. Den sidste, der var bestilt af Raadmand Apoteker Bernt Holmsted, var man dog uheldig med. Slangen fandtes efter Besigtigelse af 4 dertil udnævnte Skomagere brøstfældig, og Sprøjten virkede daarligt. Man fik tillige 6 nye Læderspande. Omtr. 1737 byggede Kirken et Sprøjtehus N. for Domkirken og forbandt det med Raadhuset ved en Mur, hvori der var en stor Portal. Sprøjtehuset og Muren kostede 560 Rdl. (Hertel I, Afd. 30). Der trængtes dog endnu til Forbedringer, men det var ikke let at faa sat igennem, fordi Borgerne mente, at de ikke kunde taale flere Paalæg lige efter den store nordiske Krig. Brandmandskabet bestod dengang af 24 Mand, som lønnes med Frihed for at betale kommunale Skatter. 1750 er man naaet op til 4 Sprøjter, 6 Sluffer med Vandtønder, Vagt i et Sprøjtehus og Mandskab paa 48 Mand med »doblelte Halte« med kgl. Navnetræk paa. Trods dette synes Brandvæsenet i 1751 at være i Forfald. Korpset havde en Brandkaptajn (Jens Betzer), 2 Løjtnanter, en Korporal og 3 Brandmestre. Ikke desto mindre savnedes ganske Ledelse under Brandene. Mursvend Knud Henrichsen havde f. Eks. maattet staa 36 Timer paa Post ved en Ildebrand 25. Jan. Borgerskabet var forsømmeligt med at fremsende deres Tjenestefolk med Brandspande til at bære Vand, med at sætte Kar udenfor deres Døre og fylde dem med Vand eller med at sætte Lys i deres Vinduer særdeles i den Gade, hvor Ildebranden er. Om *B y g n i n g s a s s u r a n c e* er der først Tale efter 1761.

Gadebelysning.

G a d e b e l y s n i n g e n forårsagede kun meget lidt

¹⁾ Odense fik først en Slangesprøjte i 1706.

Udgift. I 1750 anbragtes to Tranlamper paa Raadhuset, — de kostede 17 Rdl. 3 Mk. 8 Sk. — og disse vare længe ene om at repræsentere den kommunale Oplysning.¹⁾ Først i 1811 fik man flere Lygter i Gaderne, og i 1819 omdøbes Vægter- og Sprøjteskatten til »Vægter-, Sprøjte- og Lygteskat«. Blikkenslager Dændler leverede 40 Gadelygter for 400 Rdl. En lille Indtægt fik Lygtevæsenet ved nogle Stadenpenge, som Indenbys maatte betale for at holde Boder paa Torvet under Kvægmarkederne. I 1833 var man dog ikke endnu kommen videre, end at Lygterne kun tændtes om Vinteren, naar Kalenderen ikke angav Maaneskin.

Brolægningsvæsenet.

Hvad Brolægningsvæsenet angaar, har jeg, naar undtages de enkelte Gange, hvor »den store Stenbro« udenfor Vesterport eller Stenbroen ved Munkeport findes anført, ikke i de af mig gennemgaaede Kæmnerregnskaber fra 17.—18. Aarh. fundet en eneste Daler anført paa den. »Pikning« af Gader og Gaarde er sikkert gammel hertillands. Den omtales i Stadsretter for Slesvig, Flensborg og Roskilde, som skriver sig fra 13.—14. Aarhundrede, ja, Saxo nævner den. Om denne »Pikning« imidlertid betyder Brolægning i moderne Forstand, er jeg meget i Tvivl, den betyder i det højeste Nedlægning af enkelte spredte Sten, men næppe et sammenhængende Dække af Sten. I Randers Bys Vedtægter af 1609²⁾ nævnes slet ikke Pikning eller Brolægning, men kun, at »hvo der haver ufærdige eller ujævne Gader, skal optage eller nedersynke (d. v. s. sænke) dem efter Borgmestre og Raads Anvisning«. En Pikning med spredte Sten findes ofte i en vis Dybde i Jorden i Aarhus, f. Eks. i Latinskolens gamle Gaard, hvor den laa 1—2 Alen under Overfladen og muligvis skrev sig fra Tiden før Reformationen. Fortovet foran Husene, d. v. s. Stykket mellem

¹⁾ København fik Gadebelysning allerede 1680 og 1681.

²⁾ Neckelmann. Om Kommunevæsenet. S. 159.

Huset og Rendestenen eller ud til Gadens Midte, betragtedes i ældre Tid som hørende til Husets Grund og brolagdes eller pikkedes af Ejeren. I Aalborg vedtoges det 1575, at Gaderne allevegne skulde være godt brolagte og gøres rene hver ottende Dag. Fra 1466 har vi i Aarhus et Tingsvidne om, at en Grund ved Bent Rolpis Port (d. v. s. Studsgades Port) er Byens rette Jord, og da der var »Stenbro forelagt for samme«, skal Niels Michelsen ikke lægge Stenbro for den i nogen Maade. I København synes Grundejerne at have brolagt til Gadens Midte. Her i Aarhus har Byen sikkert ikke brolagt hverken Gadens Midte eller Torvene¹⁾ før i 18. Aarh. Man har maaske indskrænket sig til midt hen ad Gaden at lægge en »Række større Sten, de saakaldte »Borgmestersten« eller Kindsten«.²⁾ Naar nu Grundejerne brolagde deres Fortove eller Gaarde, gjaldt det om at lægge sin Brolægning saa meget højere end Naboens, at Vandet derved fik bedre Afløb. Fortovene kom ogsaa til at ligge meget højere end Kørebanen. At der herved kunde opstaa store Ulemper, fulgte af sig selv, og man søgte ved Forordninger at forbyde det. Jeg er overbevist om, at vi her har et medvirkende Moment til den Terrænforhøjelse, som forekommer saa ofte i vore Købstæder. Den almindelige Forklaring, at den skulde hidrøre fra, at Gruset af nedrevne eller nedbrændte Bygninger spredtes paa Stedet, forekommer mig ikke tilstrækkelig. Den Jord, som ligger øverst i det forhøjede Terræn, bestaar i Almindelighed ikke af Murgrus, og desuden var Murbrokker og Murgrus et søgt Vejmateriale, ligesom de større Sten med Omhu udsøgte for at benyttes paa ny. Urenlighed kan vel nok have haft nogen Indflydelse paa Terrænforhøjelsen, men dog næppe nogen meget stor, ellers maatte jo alle Veje efterhaanden blive forhøjede. At Vinden, idet den svøber om større fritstaaende Bygninger, i Tidens Løb kan ophobe endel Materiale om deres Fod, er

¹⁾ Troels Lund, Dagl. Liv i Nord. 2 B., S. 63.

²⁾ Moths Ordbog. — 1664 befales det i København, at der skulde lægges »Rygstene« hen ad Gadens Midte, saa at Vandet kunde have Fald til begge Sider til Rendestenen.

derimod ikke umuligt. Men Hovedaarsagen, mener jeg dog, maa søges i Grundejernes Bestræbelser for ved Terrænforhøjelse at skaffe Afløb for Vandet.

Sundhedsvæsen.

Til et offentligt S u n d h e d s v æ s e n træffes kun yderst svage Spor. 1721 har Magistraten i Anledning af, at nogle har tilforhandlet sig syge og svage Kreaturer til at slagte og afhænde til Indbyggerne, bragt det dertil, at der for faa Aar siden er bleven indrettet et Slagterlav »til bedre Sikkerhed for deslige befrygtende Lejligheder og deraf flydende Skade«.

Byens Grunde og Bygninger.

Navnet »Storetorv« er af temmelig ny Oprindelse. I 16.—18. Aarhundrede kaldes det altid »Torvegade«. Benævnelsen »Lilletorv« er naturligvis ogsaa nyere, i ældre Tid regnedes det til Immervad og Vestergade, men kaldtes ogsaa stundom blot T o r v e t. Det var vistnok Byens Akseltorv; kun Anna- og Olufsmarkedet er holdt paa Torvegaden. I Begyndelsen af 14. Aarh. nævnes i flere af Aarhusbogens Dokumenter fremdeles et andet »Torv« (Forum). I Aaret 1300 sælger saaledes Dominikanerne en Bod til Provst Magnus. Overskriften (Scriptores VI, 416), der er tilsat maaske 100 Aar efter, nævner den som liggende »paa Torvet«. Rimeligvis er det en af de fire Boder, som i 1302 Magnus, der nu er bleven Erkedeg, skøder til Kannikernes Bord, og som i Teksten udtrykkelig siges at ligge paa »Aarhus Torv«. Det tør maaske ogsaa antages, at den Gaard og hosliggende Bod, som Magnus køber 1299, har ligget paa Torvet. Jeg har tidligere søgt at vise, at dette gamle Torv har været et Strandtorv ved Mindets nordlige Side. Ved Opfyldning er det maaske allerede i 13. Aarh. bleven stærkt indskrænket og en Del af det bebygget. Formodentlig maa vi henede søge den

»Torngade«, hvor Præsten i Gosmer, Andreas, 1302 sælger en Gaard, som han længe har ejet, til Kannikernes Bord.¹⁾

I Aaret 1191 dør Biskop Svend (I, 54) og hans Efterfølger, Peder Vagnsen, stifter 1198 Domkapitlet og begynder 1201 paa Opførelsen af Domkirken, og vistnok samtidig hermed bygges Bispegaarden Nord for denne.²⁾ Domkirken laa rimeligvis omtr. paa samme Sted som den tidligere Trækirke, paa hvis Kirkegaard den lokale Helgen, Prins Niels, var begravet, og som foreløbig gøres til Domkirke. Her »plejede Folk at begraves«, som det hedder i Legenden om Hellig Niels. Imidlertid gik det kun langsomt med Opførelsen af St. Clemens Stenkirke og først omtr. 1290 kan Hellig Niels' Relikvier flyttes ind i den fra Kirkegaarden. Da det maa antages, at Trækirken har ligget omtr. paa samme Plads, som Biskop Ulkelds »ved Stranden« 1102 byggede Kirke (I, 57) og sandsynligvis ogsaa som Kong Frodes i første Halvdel af 10. Aarhundrede »ved Arusa (Aamundingen) opførte Kirke (I, 16) har vi altsaa paa Domkirkens Plads en Grund, der har været i gejstlig Besiddelse i 1000 Aar og rimeligvis er skænket af Kong Frode. Hvorvidt denne Grund har indbefattet de gamle Bispegaardes Plads eller om denne er skænket af Peder Vagnsen, forlyder der intet om, men alt det her udviklede tillader ikke at tro andet, end at her »ved Stranden« har det ældste Aarhus ligget og ikke ved den tidligst i Slutningen af 11. Aarh. opførte Nikolaj- nuv. Fruekirke. Medens man i det 13. Aarh. byggede paa Domkirken, har Kapitlet ogsaa begyndt at kaste sine Øjne paa Terrænet S. for Kirken.

Allerede 1286 hører vi, at der længe her har ligget 2 Stenhuse, hvoraf det ene, der laa paa Hjørnet af Skolegade og Domkirkegaarden, var opført af Provsten i Himmersyssel, den senere Biskop Johannes, det andet af Kannikerne. (Scriptores VI, 359 og 415.) Dette sidste siges at ligge

¹⁾ Skødningen finder Sted i Domkirken for Alle Helgenes Alteret, men bekendtgøres paa Bytinget. (Scriptores VI, 417).

²⁾ Bisperne maa i alt Fald være flyttede bort fra Nikolajkirken, inden denne i Midten af 12. Aarh. gøres til Klosterkirke.

»in curia nostra«, d. v. s. i Kapitlets Gaard.¹⁾ Rimeligvis har nogle af Kannikerne her haft en fælles Bolig, men efterhaanden som Præbendernes Antal steg og Godset, der var henlagt til Kannikebordet, forøgedes, har man følt Trang til yderligere at udskifte Præbenderne og skaffe flere Kannikeboliger tilveje (Helweg, De Danske Domkapitler, S. 39). Derfor er Kapitlet i de første Aar af 14. Aarh. travlt beskæftiget med at erhverve Grunde, der helst maatte være samlede.

For bedre at ordne Forholdene om Domkirken maatte man søge at faa nedlagt en Gade, der gik langs med Kirkegaarden tæt Syd for Domkirken, fra Torvet mod Nordvest, og hvis Navn ikke nævnes i de derhen hørende Dokumenter (Scriptores VI, 400, 418).

Jeg har før tænkt mig, at denne Gade gik hen over nuv. Bispetorv, men jeg er kommen til den Overbevisning, at Udtrykkene »*quaedam platea ecclesiae beati Clementis Arusii contigua, quae a foro Arusiensi juxta cimeterium ipsius ecclesiae ad occidentem tendit versus aquilonem*« ikke kan forstaas paa anden Maade end at Gaden gik hen over Domkirkegaardens sydlige Del. Biskoppen og Kapitlet ønskede 1304 denne Gade nedlagt for at kunne udvide Kirkegaarden og tilbød at magelægge den mod en af deres Grunde et andet Sted. Kongen overdrog da sin Ombudsmand i Aarhus Svend Bonde, i Forening med Johan Staverskov (I, 217), paa Stedet at undersøge, om de kongelige Rettigheder kunde lide Skade ved et saadant Magelæg, og ligeledes affordrede han af Raadmændene (consules) og Borgerskabet en Erklæring om, hvorvidt de vilde være tilfredse med Magelæget. Da begge Parter afgav en gunstig Erklæring, stadfæstede Kongen Magelæget 1305. Vor Viden om denne Sag er mangelfuld, idet vi ikke har Antydning af, hvor Kirken gav Byen Erstatning. En Adgang til Mindet og Havnen havde man i Kannikegaden, der i 5 Aarhundreder var den vigtigste Vejderned. Muligvis har Kirken aabnet Mejlgade mod Nord? Men en Ting er vis: Gaden har ligget paa Byens Grund lige-

¹⁾ Allerede 1206 tales der i Kapitlets Statuter om »*curiae*«, »: Kannikegarde (Pont. I, 619—21).

saa vel som den ovenfor nævnte »Torngade«, hvor et Gaard-salg maa tinglæses paa Bytinget.

Vi maa nu gaa c. 180 Aar frem i Tiden, nemlig til Aaret 1484. Dengang var Kapitlets Grundbesiddelse i Byen vokset ganske betydeligt. Denne sidste havde længe været pantsat til Biskoppen, der ifølge Borgernes Sigende benyttede dette Forhold til at fortrænge dem fra deres Ejendom. Kapitlet og Gejstligheden synes dengang at have udstrakt sine Ejendomme Syd for Domkirken omtrent lige ned til Aaen. Dernæst ejede det hele Østsiden af daværende Skolegade og ligeledes af Mejlgade indtil lidt paa den anden Side af St. Olafskirken. Endelig talrige Ejendomme spredte rundt i den gamle Del af Byen. Naturligvis gav baade Gejstlighedens Overgreb paa Bymarken og dens Grunderhvervelser inde i Byen Anledning til Strid, men Borgerne synes ikke at have haft Lyst til at bringe Sagen for Kristiern I's Domstol. Først efter Kong Hans' Tronbestigelse vender man sig med Tillid til Kongen. Striden om Bymarkens Grænser, der afgøres til Byens Fordel ved Kong Hans' Dombrev, er vidtløftig omtalt I. 170, og Striden om Afgiften af Raadhuset og af Kapitlets Ejendomme S. for Kirken I. 218. Af de sidste er der nemlig fra Arilds Tid betalt Jordskyld og Forskud til Byen. Jordskyld er sikkert aldrig betalt hverken til Kongen eller Byen af alle Stadens Grunde. De ere i Almindelighed betragtede som fri Ejendom. Derimod vide vi, at der af Kaalgaarde og Abildhaver udenfor Byen betaltes Jordskyld (se Hüb. A. I, 47) og ligeledes af de Grunde, som vare skænkede eller hjemfaldne til Byen, navnlig de tidligere Fæstningsværkers Plads (I, 297). Naar nu Kapitlet eller Præster købte eller som Pant erhvervede saadanne Grunde eller Borgergaarde, vægrede de sig i Henhold til deres Skatteprivilegier ved at betale Jordskylden eller Forskud. Ved et Forlig 1461 mellem Biskop og Kapitel paa den ene Side og Borgmestre og Raad paa den anden, bestemtes det imidlertid, at en hel Række af 12 Gaarde, som vare erhvervede af Gejstlige, skulde vedblive at betale Forskud til Byen. Gaardene nævnes i Forliget (Hüb. A. I, 22), og det ses, at nogle har tilhørt Borgere som Jes Stigsen, Peter

Brok o. a., samt at flere med Sikkerhed vides at have ligget S. for Domkirken, saasom Peter Sluders og Thundbos Gaarde. Ved Forliget bestemmes, at Gejstlige for Fremtiden ikke maa købe eller pante Gaarde uden Borgmestre og Raads Samtykke, altsaa noget lignende som vi ovenfor har set var Tilfældet med Præsten Andreas i Gosmer, der 1302 solgte sin Gaard paa Tørngade til Kapitlet. Medens Forliget af 1461 gjaldt visse Gaarde, og deres Jordskyld til Byen, tager en Rigens Raads Dom af 1488 (Hüb. A. I, 64) mere bestemt Øjemærke paa, at slige Gaarde ikke maa unddrages »Kronens Skat, Redsel og Tyngsel«. Den giver Borgmestre og Raad Ret til i fornødent Fald at udpante for saadan Skat og Tyngse. 1496 træffe vi atter 8 Stykker Jord og Gaarde¹⁾, alle S. for Domkirken, som alle betale Jordskyld og Forskud til Byen. Der er den største Rimelighed for, at disse ligge paa Grunde, hvor der før have været Fæstningsværker.

I Aaret 1484, da Kong Hans dømmer den Lavhævd, som Bisp og Kapitel har gjort paa Hr. Markvards Løkke død og magtesløs (I, 170 og Hüb. A. I, 41), ses Borgerne ogsaa at have klaget over at være fortrængt fra Byens Skove, Forte og Fægang, samt over at de maa betale seks Mark Afgift af deres Raadhús. Angaaende denne sidste Sag sluttes et Forlig 1496, hvorved bestemmes, at de 8 ovennævnte Gaarde skal betale deres Jordskyld til Domkirkens Bygning, til Gengæld skal Raadhuset med sin Grund og alt »Markendet« være kvit og frit til Byen uden nogen Jordskyld.

Hvorledes kan »Raadhuset« være kommen til at svare Afgift til Domkirken? Kun paa den Maade, at det har ligget foran Domkirkens Hovedindgang paa en Grund, som Kirken gjorde Fordring paa at eje saa vel som hele Torvegaden eller en Del deraf. Det er jo nu næsten 200 Aar siden, at Torvet ved Stranden sidst omtaltes, Bebyggelsen hernede er stærkt fremskreden, og rimeligvis er Markedet, d. v. s. St. Anna

¹⁾ 4 af dem ligge nærmest S. for Kirken, 2 eller 3 ligge paa Kannikegade (een næst »Søndre Port«), Resten paa Skolegade. (Hüb. A. I, 82 og denne Bogs I, 218).

Markedet, flyttet herfra op paa Pladsen foran Raadhuset. Formodninger, vil man maaske sige. Ja vel, men højst rimelige Formodninger, saa længe det ikke kan paavises, at der andetsteds paa Domkirkens Grund har ligget et Raadhus, eller at det ikke endnu er flyttet hen til det Sted foran Hovedindgangen til Kirken, hvor det sikkert laa omtr. 100 Aar efter. Men naar kan det antages at være opført? Det ældste Raadhusarkiv er jo endnu tildels opbevaret. Dets ældste Dokument er fra 1404. Havde der været et Raadhus før denne Tid, vilde Raadhuskisten vel nok have indeholdt ældre »Breve«. Det maa rimeligvis være opført i 15. Aarh. før 1461, en Tid, som netop er karakteristisk ved Udviklingen af det kommunale Selvstyre ved Borgmestere og Raad. En lille Mulighed er der for, at man i det 13.—14. Aarh. har haft Spiren til et Raadhus i den gamle Borgport med sit ældgamle Fængsel.

Hvorledes det første Raadhus har set ud, ved vi ikke meget om. Paa det gamle Kort i Resens Atlas, fra Midten af 17. Aarh., findes ganske vist en Tegning af Raadhuset, som viser det beliggende lige op til Kirkegaardsmuren. Det er en lang Hovedbygning med takkede Gavle og en frem-springende Bygning ud mod Torvet. Saadan har det næppe set ud i Virkeligheden. Alle Bygningerne paa dette Kort ere nærmest kun Signaturer, og Kortet lider desuden af mange aabenbare Unøjagtigheder.¹⁾ Vi ved ganske sikkert, at ved Enden af det 17. Aarh. bestod Raadstuen af en to-etages Bygning med Facade ud mod Torvet. Bag ved den gik en Sidebygning hen til Kirkegaardsmuren, dog saaledes, at dens Gavle laa i Muren. Der var hvælvede Kældere, store Trappegavle og Vinduer med smaa, blyindfattede Ruder. I Stuen har der været holdt Ret²⁾, her var Raadets og de kom-

¹⁾ Den gamle Bispegaard er slet ikke aftegnet. Oven for Broen over Aaen er tegnet en Gade langs Aaen, som sikkert aldrig har eksisteret. Sidegaderne ved Enden af Vestergade ere helt forvirrede. Tegningen af Borgporten kan heller ikke svare til Virkeligheden. Hans Jensens Gyde kaldes Hans Pedersens Gyde. osv.

²⁾ Muligvis dog kun de Magistratsforsamlinger, der holdtes for lukkede Døre.

munale Udvalgs Forsamlingsværelse og her stod Raadstue-kisten, hvori Byens »Breve« og Værdisager gemtes. Arkivet var derimod i »Raadstueskabet« paa Kvisten. Fra Tingstuen har der været en Nedgang til Arresterne, hvilket ses af den Maade, hvorpaa 1727 en Arrestant er undsluppen. Paa første Sal var der et større Lokale, som kunde benyttes til Borgerforsamlinger, Festligheder o. lign. Rasmus Thestrup fortæller i sin Dagbog (Hüb. A. II, 000) at han den 29. Oktober 1643 gjorde sin Datter Mettes Bryllup med Jens Sørensen Vinther her paa Raadhuset. I Kæmner Michel Langballes Regnskab for 1654 findes opført som Indtægt (»Jordskyld«) 3 Mark af »Komedianterne«, som spillede 3 Dage paa Raadhuset, og en lignende Indtægt vender flere Gange tilbage i Regnskaberne. Det var vistnok under St. Anna- eller Olufsmarkedet, at Byen nød denne Forlystelse. I et Vindue i Raadhusets søndre Gavl indsattes 1634 »Kongens Vaaben«. Ad en Trappe kom man fra Torvet op til Hovedindgangen. Paa Siderne af Trappen var der Balustrader, malede med Brunrødt i 1656.

Saa vel i Kælderen som paa Kvisten var der Arrester, af hvilke iøvrigt Fangerne ofte brød ud. Kælderarresterne laa vistnok i Sidebygningen, det siges udtrykkeligt, at de havde Vinduer ud til Kirkegaarden. Der var tre Arrester, den ene »nedenfor« (d. v. s. indenfor) den anden. Det nederste Hul kaldtes Tyvehullet. For Døren var »en stor tvind Stoklaas«. Det andet Hul var aflaaet med en »Kasche-Laas« (formodentlig Hængelaas). For den tredie Dør var der en »Bom-Laas«. I Aaret 1650 fængsledes Jørgen Billedhugger, der var beskyldt for Bigami. Egentlig skulde han have været sat i det nederste Hul, men Bysvendene ynkedes over ham, fordi han var saa svagelig, og lode ham sove »paa en Trappe« lige indenfor den yderste Dør, rigtignok først efter at have sluttet begge hans Hænder i en Haandknude og begge hans Ben i en Fjeder. Deres Godmodighed gik saa vidt, at de om Aftenen lode Søren Kannik komme ind til Mester Jørgen i Fængslet for at bede ham, om hans Kone Karen maatte laane hans Bibel, da hun havde Lyst til at læse i den (!).

Dette Besøg synes at have haft til Følge, at Mandag Morgen Kl. 7, da Folk gik til Kirke, og Bysvendene vilde se til Mester Jørgen, var han borte. »Fjederen«, han havde været i, var hugget i Stykker med et skarpt Instrument, og af Haandknuden var Laasen borte. I Døren var der skaaret et Hul, hvorigennem Rigelen kunde fraskydes. Man hørte aldrig siden noget til Jørgen, derimod maatte Bysvendene bøde for deres Godhed ved Strafarbejde paa Bremerholm. — Disse Arrester, som maa have været gruelige, vare dog vistnok fine i Sammenligning med Arresten i Borgporten. Den var underjordisk og for at komme til den, maatte man først op ad en Stige til et Hul i Ydermuren. Dernæst maatte man trække Stigen op til sig og saa sætte den ned inden i Bygningen og krybe ned ad den til en Luge, under hvilken Hullet laa. Lugen blev naturligvis forsvarlig lukket. Her hensattes Forbrydere, der vare dømte paa Livet. I Raadhuskælderen sad i 1685 fra 1. Aug. til 15. Septbr. den berygtede Rasmus Hesteskærer, ogsaa kaldet »Hvide Ras«. Han havde dræbt sin Stedfader og havde 3 uægte Børn med samme Kvinde. Efter at Dødsdommen var fældet over ham, blev han overflyttet til Hullet under Borgporten. Paa en Markedsdag i Oktober blev han henrettet til Forlystelse for den forsamlede Mængde, og dette Marked kaldtes siden »Hvide Ras Marked«. Hans Hoved blev sat paa en Pæl med et Jærnspeg, og Legemet af Natmanden kastet i en Kule. Før Henrettelsen fik han dog paa Byens Bekostning — en Pot Alantvin (d. v. s. Alicantevin). — Man skulde ikke tro, at det var muligt at undvige af denne Arrest, men det kunde dog ogsaa hænde. I 1648 blev en Tyveknægt, Peder Hansen, af Bysvendene nedsat i dette Hul med alle Formaliteter. Om Natten maa han være kommen op igennem Lugen og være brudt igennem Muren. Samtidig brød hans Fader, Hans Sørensen, der sad i Raadstuekælderen, ud igennem »Muren over Tinget«. Begge Fuglene vare fløjne og kom aldrig igen. — I 1717 siger Byfoged Ole Andersen om to Arrestanter i Raadhuskælderen, »at de der i Frost og Kulde ingen Varme kan have, men absolut maa krepere af Frost foruden den Mængde

Utøj, som efter Beretning i Raadhuskælderen skal være, at Kvinden næppe kan berge sig derfor. »Hvis de fryse til Døde, synes mig for saa vidt, at de kunde ske Uret (!).

Den sydlige Del af Kælderrummet under Hovedbygningen benyttedes som et Slags Materialhus for Byen. Her laa gammelt Tømmer, Mursten, Tagsten og Kalk. Den nordlige Del husede derimod Magistratens Vinkælder eller Stadskælderen. Nedgangen laa i den nordre Gavl under et Bislag. Jeg har allerede tidligere omtalt denne Forretning. Den laa i mange Tilfælde bekvemt, kunde f. Eks. bruges til Køkken, naar der holdtes adelige Bryllupper paa Salen. Men ogsaa til dagligdags. I Kæmnerregnskabet for 1666 findes følgende Post: »de gode Mænd, der gennemsaa Byens Regnskab, 28 Kander Rostockerøl«. I 1671 er der hentet paa adskillige Tider til Øvrigheden og Borgerskabet paa Raadhuset Vin for 10 Rdl. 3 Mk. 6 Sk. Samme Aar den 22. Novbr. var Borgerskabet forsamlet og blev da »fortæret udi Øl, Tobak og Piber 2 Rdl.« Det bebrejdedes senere Magistraten, at den oftere havde ladet Vinkælderen reparere sammen med det øvrige Raadhus for Byens Penge.¹⁾

I det hele taget synes Raadhuset at være holdt i jævn god Stand igennem 17. og Begyndelsen af 18. Aarh.²⁾ I de fleste andre Købstæder saa det under den almindelige Elendighed i hine Tider meget værre ud med Raadhusene. I 1693 vare i mange Købstæder Raadhusene dels helt nedbrændte, dels ganske forfaldne.

I Aarene 1750—52 ombyggedes Raadhuset ganske. Det havde længe trængt dertil, men Borgerskabet havde ikke ment at kunne bære Udgiften. — Saa kom Højesteretsdommen af ^{10/5} 1747, hvorved Magistraten dømtes til at give Slip paa Resten af de gamle Konsumtionspenge med Renter fra

¹⁾ I København laa Magistratens Vinkælder i Raadhuset (paa Gammeltorv) ligesom i Aarhus ved Siden af Arresterne.

²⁾ Vandringsrotten skal være indvandret i Danmark omtr. Aar 1800. I 1821 var Aarhus allerede saa befængt med Rotter, at Byen maatte betale Rottefanger Steckhahn 10 Rdl. aarlig for at holde Raadstuen og Vagterne fri for Rotter.

1741.¹⁾ Hele Ansvaret for denne Udbetaling faldt paa gamle Chr. Basballe, af hvis Dødsbo de udrededes 1749. Lidt havde man iforvejen faaet ved at købe en Basballe tilhørende øde Plads mellem Kannikegaden, Smuen (d. v. s. Smøgen) og Stentrappen samt 6 deri inkorporerede Boder. Der havde nemlig ligget en gammel Kannikegaard. Paa den ene Side af den gik Kannikegaden ned til Domkirkegaarden, paa den anden Side gik et smalt Stræde, Stentrappen, fra Torvet lige ned til Aaen. Bagved denne Grund gik Smuen (nuv. St. Clemensstræde) hen til Kannikegade. Det Gadestykke, som nu fører til Clemensbroen, eksisterede naturligvis ikke dengang. Ved Hjælp af ovennævnte Køb fik Byen Plads til at indrette et Torv, som nok egentlig først skulde have heddet *K a n n i k e t o r v*, men som snart fik Navnet *S v i n e t o r v*, fordi der her afholdtes Svinemarkeder. Nu danner det Størstedelen af *S t. C l e m e n s t o r v e t*. Da den rige Byfogedenke Mad. Oluf Andersen, født Müller, i 1753 vilde opføre det store toetages Sted, som endnu laa paa Vestsiden af Torvet for en Snes Aar siden, vilde hun gerne have Grunden reguleret. Strædet Stentrappen gik nemlig paa skraat ned til Aaen hen over nuv. Hotel Skandinaviens Grund. Hun tilbød nu at rykke sin Grund ved Torvet lidt mod Vest mod at faa en Del af den Grund, hvorpaa nu Hotel »Skandinavien« ligger. Derved fik Torvet en mere regulær Form, men Opgangen fra Stentrappen blev ganske vist noget mere vanskeliggjort. Under Forhandlingerne herom skriver Magistraten ^{7/6} 1753: Magistraten har for Byens Penge ladet indkøbe det nye Torv i Agt og Henseende til Byens Konserveration i paakommende Ildsvaade og paatænkt ved Lejlighed at købe videre et Værelse ved Aaen til Nedbrydelse for at erlange Op- og Nedkørsel efter Vand i berørte Tilfælde, som forhen af Borger-skabet er proponeret«.

Ved Reparationen af Raadhuset nedbrødes de gamle Gavle, Egebjælkerne, hvis Ender vare forraadnede, erstattedes af Fyrrebjælker, og det Indre omordnedes. I øverste

¹⁾ Penge, indvundne ved at Byen selv havde forpagtet Konsumtionen i 1700—1702.

Etage indrettedes foruden nogle Kamre til Raadstueretten, Magistraten og de eligerede Borgere, imod Nord en større Sal med gibset Loft og Karnis, Gardiner med Kvaster for Vinduerne og »otte kongelige Malerier« d. v. s. Malerier af oldenborgske Konger.¹⁾ Her kunde afholdes Borgermøder eller andre Forsamlinger. Salen udlejedes ogsaa til Koncerter, Fester o. l. En Dør førte ud til en Altan over den store Indgangsdør, og derfra kunde »publiceres det, som publique skulde være«, som det hedder i Datidens Kancellistil. I underste Etage laa mod Nord Bytinget med egen Indgang, Skranke og Bænke. I de hvælvede Kældere, hvor der nu ikke mere er Tale om Magistratens Vinstue, indrettedes Arrester af en bedre Beskaffenhed end de tidligere. Endnu i 1820 var der her 4 Arrestværelser. Ved en Undersøgelse af Willemoes og Weis fandtes de to mod Syd gode, men de to mod Nord burde afskaffes. Paa Kvisten var der ogsaa Arrester, men Kommissionen erklærede, at de »led af en ubehagelig Lugt«. Stilen i den gamle Bygning, som vel nok har været svarende til de gamle Bispegaards, blev ved Reparationen helt forandret og moderniseret. I Begyndelsen af 19. Aarh. tilbyggedes mod Syd en Bygning for Hovedvagten. I 1858 nedbrødes dette Raadhus helt og opførtes paa ny paa den ældste Bispegaards Grund paa Hjørnet af Mejlgade og Domkirkegaarden. Selve Kirkegaarden nedlagdes jo allerede 1821 og forvandlede til Gade. De store og vistnok tildels ældgamle Mure Øst og Vest for den nedbrødes.

Hvorvidt der i Slutningen af 17. Aarh. til Stadighed er holdt Ting under a a b e n H i m m e l paa Torvet, er jeg ikke sikker paa. Antydninger af, at dette er sket, kan man ganske vist finde. Der staar f. Eks. i Bytingsprotokollen for 1670: »Paa Aarhus R a a d h u s, som da T i n g holdtes for Guds Vejrligs Skyld«. Men i Kæmnerregnskabet for 1685 antydes, at der paa Torvet har været et T r æ s k u r, der kaldtes »Tinget«. Der staar nemlig: »Paa Byens Ting, hvor Retten holdes, som var ganske forfalden, anvendt og bekostet 20 Dlr. 44 Sk.«. Der blev anvendt 8 Tolvalens Træer, 20 store

¹⁾ Disse Malerier er endnu i Byens Besiddelse.

Lægter, 500 Tagsten, Dieler (Brædder) til Gavlene og Vindstederne (Vinduerne), et tykt Stykke Egetømmer til Bordet. Tjære dertil samt Arbejds løn. Dette Træskur er vel det samme, som omtales i Byfogdens Regnskaber for 1646: »Bekostet paa et Fjelleskur over Tinget, som af Fornødenhed endelig skulde gøres færdig, 5½ Rdl. 8 Sk.«. I 1655 har Byfogden atter gjort Omkostning paa Tingets Brøstfældighed ved at levere 4 Tylter Dieler à 2 Sldr. m. m. Rimeligst er det altsaa at antage, at der allerede 1646 har været eller er bleven opført et Tingskur¹⁾, der dog jævnlig forfalder, saa at man i Vinteren 1670, maaske blot for en Gangs Skyld har maattet flytte ind paa Raadhuset. I 1688 befaler Kongen, at der paa Landet skal opføres Tinghuse. Muligvis er det ved disse Tider, at Bytinget har forladt sit Skur paa Torvet og er flyttet ind i Raadhuset. Jeg har i alt Fald ikke set Tingskuret nævne siden.

I et gammelt Brev fra 1418 (Ny kgl. Saml. Fol. No. 415 b) hilser Raymundus, Prædikeordenens (d. v. s. Dominikanernes) Provinsialprior for Danmark Senatoren (d. v. s. Oldermannen) og Medlemmerne af den hellige Jomfrus Gilde i Aarhus, kaldet »K o p s v e n n e - L a g e t«, og lover, at alle de Goder, Ordenen raader over, skal blive Laget tildelt, fordi det har vist sig venlig mod Ordenen. Der nævnes ellers kun meget faa Gilder i Aarhus, et St. Sebastians- og St. Gertrudsgilde samt Vor store Frues Gilde blandt Skoledisciplene. Hvorvidt nu dette den hellige Jomfrus Gilde eller Købsvendelavet har været Oprindelsen til et K r æ m m e r - e l l e r K ø b m a n d s l a v, skal jeg lade være usagt, men at der har været et saadant, ses af en Kancelliskrivelse af 1567, hvori »Kræmmernes Lavshus« omtales. Jeg tvivler ikke om, at dette er det K r æ m m e r h u s, der laa paa den af Kong Christian I 1477 skænkede gamle Voldgrund ved Aaen. Endnu i 1746

¹⁾ I København lod Klaus Byfoged 1638 paa det Sted, hvor Tinget holdtes, opsætte et lille Træhus med Skjul over og en Kakkellov paa det at Retten derudi kan holdes under Dække for Solens Hede om Sommeren saa og for Regn og Slud om Vinteren. (C. Bruun, København I, 503.)

kaldes det »det forhenværende Byens Kompagni- og Vejerhus«.

I Jordskyldbogen af 1562 anføres det som betalende 4 Sk. Det har altsaa dengang ikke været Byens Ejendom, men ligget paa Byens Grund. I Rasmus Thestrups Dagbog¹⁾ staar, at han 1609 gav Kræmmerpenge ud, nemlig 4 Mk. til Lavet og 4 Sk. til de Fattige. 1617 gav han Igangsøl for sin Hustru, nemlig 1 Td. og 4 Sk. til de Fattige. 1622—23 og 1641 var han »Oldermand«. Dette synes ganske vist at tyde paa et Kræmmerlav, der var mere end et almindeligt Liglav.

Kræmmerhuset laa helt nede paa Hjørnet af Immervad og Aagade. Bagsiden vendte ud til Klemensstræde. Det har været en stor Bygning i flere Etager, og det maa antages, at det ogsaa har tjent som Pakhus, hvortil Beliggenheden ved Aaen egnede sig. I 1661 siges det at være »ganske spoleret«, naturligvis under Okkupationen. I 1667 ere Resterne udlejede til fattige Folk. I disse Tider synes det at være gaaet over i Kommunens Eje, og Kræmmerlavet omtales ikke mere. I 1681 nedreves den østlige Del fuldstændig, og det gamle Egetømmer, der fandtes her, fik Borgmester Juel til »et Kælderværk« i sin Gaard paa Storetorv. Paa denne Del af Kræmmerhusets Grund opførtes senere 3 Boder til Byens Betjente. Den vestlige Del, der havde 2 Etager og bestod af 17 Fag, indrettedes saa til et Vejerhus. Med dette forholdt det sig saaledes, at Borgmestrene, Raadet og nogle andre Borgere (vistnok »de 24«) efter Ansøgning havde faaet kgl. Tilladelse til at maatte lade opbygge et Vejer- og Pakhus og nyde Indkomsten deraf »ligesom paa andre Steder«. Denne Tilladelse benyttedes nu paa den Maade, at Raadmand Jens Basballe, som havde besørget Indretningen af Vejerhuset, sendte Byen en Regning paa 369 Rdl. 17 Sk., medens Borgm. og Raad uden videre tog af Byens Penge 76 Rdl. for at flytte Vejerhuset hen paa sit nye Sted. Den Kommission, der 1682 skulde undersøge alle Kommunernes Forhold i Aarhus Stift²⁾, misbilligede imidlertid disse stedfundne Transaktioner.

¹⁾ Hüb. A. II, 312.

²⁾ Bestod af Jesper Nielsen, Hutfeld, Jens Poulsen, Kolding, og Hans Benzon.

1740 købtes Vejerhuset af Borgmester Chr. Basballe, der brugte det som Pakhus. Paa Auktionen 1749 over Basballes Ejendomme købtes det af Hans Buchtrup, som delte Grunden. Den Del, der vendte ud mod Smøgen, solgtes til en Snedker H. Weng, og Grunden ud til Aagade til Herman Køster, i hvis Familie den forblev overmaade længe. I nyere Tid ere disse Grunde igen forenede.

Megen Ulejlighed havde Byen af sine »Kordegardere«, d. v. s. »Corps-de-gardes«, de militære Vagthuse. Der til brugtes i 17. og 18. Aarh. store Træbarakker med et Rum til Mandskabet og sommetider et til Officeren. Stundom stod det i Forbindelse med en Hestestald. Allerede 1640 nævnes i Byens Regnskab »Nedbrydelsen og Nyopførelsen af en Kordegarde paa Torvet« ved Siden af Raadhuset. Der forbrugtes dertil 18 Tylter »Savdieler« og 6 Træer til Stolper. I 1675 opførtes der 2 nye Kordegarder. Den ene laa ved den nordre Side af Mindebro, var indrettet til 14 Ryttere og Heste. Den anden, der var uden Stald, opførtes Sønden for Mindet inde i den derliggende Skanse, som var opført for at betrygge Byen mod Anfald fra Søsiden. Denne sidste Kordegarde, der ligesom Skansen var opført ved Hjælp af en egen dertil udskreven Skat, kaldtes »Borgervagtens Kordegarde«, formodentlig benyttedes den af Borgernes Nattevagt. Kordegarden S. for Mindet nedtoges 1677, og det brugelige af Materialet anvendtes til en ny Kordegarde paa Torvet, om hvilken det udtrykkelig siges, at den havde Vinduer paa Bagsiden ud til Kirkegaarden. Udenfor den stod der et Skilderhus og — Træhesten, som jo oprindeligt kun benyttedes her i Landet for militære Forseelser. Det var først i 18. Aarhundrede, at den ogsaa kom i Brug til Bønderne. Jeg er forøvrigt tilbøjelig til at tro, at man hjalp sig med saadanne Kordegarder, naar Byen fik mindre Indkvartering. Efterat Aarhus i Begyndelsen af 18. Aarh. fik fast Indkvartering af Ryttere, opførtes rundtom paa øde Grunde eller hvor der var forfaldne Steder, de saakaldte »Rytter-Barakker«, som Ejerne lejede ud til Indkvartering af Rytterne, — som hyppigt vare gifte, — og deres Heste. De gamle Kordegarder maatte uafsladelig

repareres, fordi Brædder, ja selv Tømmerværk, om Vinteren blev bortstjaalen efter en lav Sko. Det synes i hine Tider at have været overmaade almindeligt at forsyne sin Kakkellovn med stjaalet Ved. Saasnart en Bygning stod øde i nogen Tid, blev Tømmeret, ja selv Stenene, bortstjaalne, og det varede ikke længe, inden der kun var levnet en øde Grund.

Jeg kan ikke heller tænke mig anden Grund til, at Byens Broer maa repareres næsten hvert Aar. Over Aaen førte to Broer, hvoraf »den øverste« kaldtes for »Brobjerg Bro« eller »Broen hos Christen Basballe«, eller blot »Basballebroen«. Denne Bro er bleven nærmere omtalt andetsteds (I, 410). Den anden Bro hed »den nederste« eller »den nye Bro« eller ogsaa Mindebroen. Den skriver sig vist fra Begyndelsen af 17. Aarh. I Aaret 1700 og enkelte Gange senere omtales den som »Vindebro«, det vil sige Klapbro. I 1737 mener Fr. Danneskjold Samsøe, at Broen bør gøres til Vindebro igen for Gennemsejlingens Skyld, men Havneinspektørerne anse ikke sligt fornødent. »I Havnen nedenfor Broen er mere end Plads nok til Skibe, Vinterleje, Lossen og Laden. Muddermøllen kan alligevel ikke komme igennem, da der er for mange Pælestumper i Grunden. At opmudre Aaen er desuden utilraadeligt, da Bolværker og Huse, som staa paa Pæle, let kunde tage Skade derved. Hvis Fartøjerne blev liggende i Aaen om Vinteren, kunde de ogsaa let tage Skade af Is«. Man mærker af denne Betænkning, at den ydre Havn nu er saaledes forbedret og udvidet, at Interessen for »Kanalen« eller den gamle, indre Havn taber sig. — Mindre Broer fandtes »udenfor Munkeport over Renden«, — den kaldtes ogsaa »Broen ved Bøddelhuset« —, ved Studsgadesport over Borrebækken, ved Mejlgedes Port over samme Bæk.¹⁾ Flere andre Steder i Gaderne var der Rendestensbrædder, eller som de paa Grund af, at Rendestenene snarest kunde sættes lige med Grøfter, kaldtes: Broer. Ude paa Byens Mark var der ogsaa flere Broer at vedligeholde. At dømme efter Kæmnerregnskaberne maa alle disse Broer have voldt ikke lidt Ulejlighed og ikke lidt Bekostning, uagtet dog Færd-

¹⁾ Kaldes 1656 »Broen ved Christen Tolders«.

selen ikke kan have været saa kolossal. Noget helt andet var »Stenbroerne«. I Almindelighed blev det Husejernes Sag at vedligeholde Stenbroen eller »Pikningen« udenfor deres Huse, men paa enkelte Steder maatte Kommunen tage sig af den. Saaledes »den store Bro« udenfor Vesterport langs Gaasemaen, »Broen udenfor Munkeport« og enkelte andre. De kostede imidlertid meget lidt i Sammenligning med Træbroerne. Vejene skulde jo ogsaa vedligeholdes, hvilket skete ved Paakørsel af Sand og Sten samt Risknipper! Som noget af det bedste til Vejfyld ansaas Murbrokker og Murgrus at være. Saasnaart der skete en større Ombygning, ser man ogsaa Kæmnere bejle til Brokkerne for at faa dem kørt ud paa Vejene.

Portene ses sjældnere at være bleven reparerede. Var der Porte før Konsumtionens Indførelse 1660? Der omtales ganske vist i meget gammel Tid en Sønderport, Nørreport, Vesterport, Munkeport, Mejlgedesport. Af disse vare de to første Porte Fæstningsporte, og Sønderport har efter al Rimelighed været en større Bygning. Hvorvidt de tre sidste »Porte« ved Reformationstiden har eksisteret som egne Bygninger, er jeg dog meget i Tvivl om. Paa et gammelt Kort over Odense fra Reformationstiden ser man større og mindre Portbygninger ved Indgangen til Byen.¹⁾ Nogle af dem se ud, som om de vare opførte af Bindingsværk, andre som om de vare grundmurede. Paa de gamle Kort over og Malerier af Aarhus By i det 17. Aarh. ses der derimod ikke Spor af noget saadant. Det maa ogsaa erindres, at ved »Port« forstaas ogsaa ofte blot en Indgang uden Overbygning. Det er ikke umuligt, at de gamle Indgange til Byen blot har været forsynede med Bomme eller lign. Konsumtionsportene, som indrettedes efter 1660, vare meget simple, kun Flojporte med en Hammer over, paa hvilken det kongelige Navnetræk var anbragt.²⁾ Ved Siden var der gerne en mindre Dør for Fodgængere. Disse Porte vare oftest kun tjærede, ikke malede.

¹⁾ Engelstoft, Odense Bys Historie, 2. Udg.

²⁾ Ganske lignende de bekendte røde Porte, der danne Indgangene til Dyrehaven ved København.

Ved Siden af dem laa der smaa »Betjenterhuse«. Det største af disse laa 1761 ved Vesterport, hvor vistnok ogsaa den største Færdsel var. Det takseredes til Brandefterretning for 20 Rdl.!

Det er nu ikke saa underligt, at disse Porte vare let byggede, for de flyttedes meget jævnligt. Den mest stabile af dem var M u n k e- eller K l o s t e r p o r t, som stadig findes i Munkegade indenfor Renden.¹⁾ M e j l g a d e s P o r t har vistnok oprindeligt ligget i Nærheden af det Sted, hvor Borrebækken gik over Gaden. 1676 nævnes der en »Fægydesport«, maaske det samme som Mejlgadesport. Senere flyttedes Porten Gang paa Gang længere ud i Mejlgade. Om denne Flytning saa vel som om S t u d s g a d e s P o r t s og B r o b j æ r g s P o r t s Flytninger er der talt I, 384 f. og 380. M ø l l e p o r t e n blev først opstillet i det 18. Aarh. M i n d e p o r t e n laa først der, hvor Mindegade nu ender, men i 18. Aarh. byggedes en ny Mindeport helt ude i Dynkarken, medens den gamle dog forblev staaende og egtl. først forsvandt i 19. Aarh.

En af Byens mindre, men desværre hyppigt brugte Bygninger var G a l g e n. Den laa paa Torvet, d. v. s. Lille-torv.²⁾ Rimeligvis eksekveredes ogsaa Halshugning her. 1520 dinglede i denne Galge Mogens Thomsens Kiste, som Christiern II havde ladet ophænge der. 1640 faa 2 Tømmermænd, som gjorde Galgen færdig paa Torvet, 3 Mk. Det var en muret Galge med Plads til, at mere end een Forbryder kunde dingle deri som afskrækkende Eksempel for de Torvesøgende ved Galgens Fod. Paa Torvegaden (Storetorv) stod P æ l e n, der brugtes, naar nogen skulde sættes i Gabestokken eller »stryges til Kagen«. ³⁾ En Filial har der været ved

¹⁾ Dette nu overdækkede Vandløb, hvis Begyndelse i Bymarken kaldtes »Skiddensig«, hed altid i ældre Tid Graven eller Renden. »Borrebæk« kaldtes derimod det Vandløb der over Studsgade og Mejlgade søgte ud til Havet og som kom fra nuv. Vennelyst. Først i 19. Aarh. omtr. begynder man at kalde »Renden« for Borrebæk.

²⁾ I 15. Aarh. har der ogsaa været en Galge paa Galgebakken (se Kristoffer af Bayerns Privilegier. 1441).

³⁾ Først piskedes Forbryderen ved Pælen, dernæst sættes han op paa

Mindet (Nord for Broen). 1652 gives der Penge ud til et Halsjærn og en Lænke ved Mindet. Et saadant Halsjærn anbragtes paa en lang lige Stolpe, som var gravet ned i Jorden. 1747 sattes der en ny »Pæl« paa Storetorv, omgivet af 8 mindre maledede Egepæle. Den fik dog for saa vidt ikke nogen lang Levetid, ti næste Aar klager Chefen for det indkvarterede Kavalleri, Oberstløjtnant v. Lüttichau, over, at den var til Hinder for Kompagniets Samling paa Torvet, som jo var indskrænket ved Raadhuset, Kordegarden og maaske andre Skure. Pælen blev optagen og henlagt i Raadhuskælderen, hvorfra den blev fremdragen, naar den skulde bruges. I 1750 lod den konst. Byfoged Peder Ponick, der synes at have været med til alle mulige Fremskridt, Bødkeren lave »en s p a n s k K a p p e« og en »T r æ h a t« til Afstraffelse af Misdædere. Denne spanske Kappe var en Tønde med Huller i til Hoved, Arme og Ben. Iført den og Træhaten blev Forbryderen af Bysvendene ført rundt i Byen til Spot og Spe. 1724 dømmes en Tyvekvinde til at føres rundt i Gader og Stræder med »en Bassac«. Jeg formoder, det har været noget lignende.

Af T v æ t t e s t e d e r ved Aaen havde Byen et ved den øverste Bro og et andet ved Møllekirkegaarden. Senere kom der et tredje til ved Mindet, lige Vest for Broen, hvor nu Fiskerbaadene lægge til.

Et eller andet Sted, jeg ved ikke hvor, havde Byen i 17. Aarh. en D a a r e k i s t e, der synes at have været indrettet ganske som en lille Kvægfold! I det 18. Aarh. var der en lignende Daarekiste ved Hospitalet. Forstanderen Laur. Nielsen skriver 1738, at det Rum, Daarekisten kaldet, er et stort Rum uden Afdelinger, da det i hans Betjeningstid ikke har været nødvendigt for flere ad Gangen. Skulde det behøves, kan det let indrettes for flere (Hüb. A. III, 254). Denne Daarekiste har dog ikke været tilstrækkelig, ti 1740 lader Stiftsprovst Nannestad forfærdige et »Appartement af Brædder« til Peder Kolt, som ifølge Naboernes Klager løb nøgen omkring paa

et Brædt paa Spidsen af Pælen, hvorfra han med Fare for sine Lemmer maatte springe ned, hvorpaa han forvistes Byen.

Gaden. Appartementet betalt af de Fattiges Kasse og kostede 2 Dlr.

Naar jeg nu sluttelig nævner, at der alt 1634 var offentligt Nødtørftshus (Vandhus) ved Foden af Stentrappen, samt et Sprøjtetehus i 18. Aarh., tror jeg at have nævnt alt, hvad der kunde kaldes Kommunens Ejendomme, naturligvis med Undtagelse af Grundene i og udenfor Byen samt Havnen og Ris Skov.

Ris Skov.

Et ikke uvigtigt Aktiv havde Aarhus By i R i s S k o v. I et tidligere Afsnit (I, 151) har jeg skildret, hvorledes Byen er kommen i Besiddelse af den. Højest sandsynligt har den sydlige Del hørt til den af Dronning Margrete indredne Byens Mark og været bekræftet som Byens Ejendom ved Kong Hans Laasebrev af 1490. Den nordlige Del, som har hørt til Bispernes Ladegaard, Vorregaard, er skænket af Kong Frederik II efter Reformationen. Med den største Haardnakkethed har igennem flere Aarhundreder holdt sig i Aarhus en Tradition om, at Ris Skov er skænket af Dronning Margrete til Byens og H a v n e n s Bedste.

Af det i I, 150 om Bymarken udviklede, fremgaar nu, at Dronning Margrete ingenlunde kan siges at have skænket Aarhus By Ris Skov eller en Del deraf. Hun har ca. 1395 paa Kronens Vegne efter Tidens Skik ved Indridning fastsat Bymarkens og den deri indbefattede Skovs Grænser og derpaa overantvordet den til B o r g m e s t r e, R a a d m æ n d og m e n i g e A l m u e i A a r s, t i l d e r e s F æ o g S v i n. Der kan vist heller ikke være Tvivl om, at Skovens nordlige Del har hørt til den Voregaards¹⁾ Mark med S k o v, A a e r og Eng, som Frederik II 1542 skænkede Aarhus Indbyggere, gejstlige og verdslige, til deres Bys Fægang, U d d r i f t og Forbedring. Hverken Dronning Margrete eller Frederik II nævner et eneste Ord om Havnen. Den Skov, som de skænkede, var til Brug for Svinene, Havnen spillede dengang in-

¹⁾ Maaske det Worthoc Riis der omtales i Scriptores VI, 406 som en Bispegaard.

gen Rolle. Medens Aarhus ganske synes at have glemt Frederik II's store Gaver, medens ogsaa Kong Hans, der ved sit Dombrev af 1490 friede Byen fra at blive fortrængt fra sine Ejendomme ved Biskoppens og Kapitlets Overgreb, synes at være gaaet i Glemmebogen, saa mindes man den store Dronning Margrete — dog ikke som den, der gav Byen en vældig lovfæstet Bymark, men som »Giveren af Risskov«, som Byen maatte dele med Havnen. Uagtet en Højesteretsdom af 9. Septbr. 1834 udtrykkelig slog fast, at Havnen som selvstændig Institution ingen Fordringer kunde stille til Ris Skov, holder den gamle Opfattelse sig endnu med en Haardnakket-hed, der var en bedre Sag værdig.¹⁾

Saa længe Havnen var en ren kommunal Institution, kunde ingen Vanskeligheder opstaa, det Tømmer, Havnen behøvede, fik den fra Skoven, forudsat der var noget, og det Gærdsel, Borgerne behøvede, fik de ogsaa saa vidt det strakte. I 1728 ved Raadmand Bernt Holmsted Besked med, at »Skoven var givet til Aarhus By« til menige Mauds Brug og forfaldne Ejendommens Opbyggelse, men — føjer han til — nu da den kun bestaar af ung Skov, kan den kun strække til til Havnens og Mindets Nytte, selv om en eller anden faar noget Træ deraf til sine Bolværkers Reparation ud til Stranden. — Men 1798 ophørte Havnen at sortere under Aarhus Kommune og dermed faldt ethvert Spor af Rettighed for den til at nyde godt af Ris Skov.

Lige til 18. Aarh. har Skovens Indhegning været meget mangelfuld. Dog er det endnu eksisterende Dige, der imod Nord skiller Ris Skov fra det saakaldte »Vejlby Krat«, vistnok af gammel Oprindelse. Ikke desto mindre klages der i Begyndelsen af 18. Aarh. netop meget over, at Bønderne fra Vejlbj og nærliggende Landsbyer benyttede Skoven som Alfarvej, og at dens Træer og Græsning kom dem ligesaa meget til Gode som Byens Borgere.

Raadmand Bernt Holmsted erklærer fremdeles 1728, »at Ris Skov bestaar i nyere Tider foruden af nogle gamle, ud-

¹⁾ I Aarhus nyeste Vejviser kan man endnu se den gamle Fabel gen-tagen.

gangne Stumper kun af Ungskov«. ¹⁾ 1723—25 lod man da den gamle Indgrøftning forny; der blev endogsaa sat »Pali-sader« mod Nord, Pengene blev taget af de i 1716 indførte »Græsningspenge«. Nede ved Salten Bæk, hvor Hovedindgangen var, blev der sat en Port op, som kunde aflukkes. Allerede i Februar 1725 blev denne Port dog nedbrudt om Natten, ti Byens Indvaanere stjal ligesaa meget som Bønderne.

Omtrent ved Aar 1700 var det bleven foreslaaet, at der skulde bygges et Hus i Skoven til en *Vogter*, som fillige kunde holde en Slags Beværtning, men Magistraten sammen med de fleste Borgere »ansaa det for ugavnligt, om ikke skadeligt, at endel af Godtfolks Tyende og Tjenestefolk saa vel som Lediggængere og ilde Intentionerede derved kunde finde Lejlighed til Tidsspilde og andre Usømmeligheders Udøvelse med at have udi samme Hus i Skoven til Rendezvous saavel hellige som Søgnedage, og den ene dertil forføre den anden. Den Mand, der kom til at bebo Vaaningen for at have flittigt Opsyn med Skoven, vilde vel, ihvor det gik med Skoven, søge sin egen Fordel i en og anden Maade og tillægge sig noget Fæmon eller antage af andres til Græsning og lade sig derfor betale. Derover vilde arrivere større Skade ved at Fæmonet og andre Kreaturer afbøde de spæde Kviste til Træer og Gærdsel, saasart de over Jorden fremspirede, at derved blev Mangel i Stedet for deraf til denne Tid har været Overflødighed«. Hvilket Indblik i Datidens Anskuelse! I 1729 optages imidlertid denne Sag igen, idet Stiftamtmand Poul Løvenørn foreslaar, at der skal opføres et Hus til en »Skovrider«, da Skovløberne har vist sig uærlige og udue-lige. Da Magistraten billigede dette, kom man saa vidt, at Magistrat, Stiftamtmandens Fuldmægtig og 6 Borgere den 21. Juni stævnedes ud i Skoven for at udse en Plads til en saadan Skovrider. En Mand, som hed Johan Skødte, havde tilbudt sig; foruden et Hus paa 16 Fag vilde han have 6—8 Tdr. Land til Sæd i Skoven, 20 Rdl. i aarlig Løn, 10 Rdl. til

¹⁾ Jeg har forgæves søgt Oplysning om, af hvilken Slags Træer Skoven har bestaaet i ældre Tider. I det 18. Aarh. synes kun den sydlige Del at have været Egeskov.

en Karl, 8 Sk. af hvert Læs Gærdsel og hver Stub, Indløsningspengene for ulovligt Kvæg, Halvdelen af Bøder, og — Tilladelse til at sælge Drikkevarer til dem, der have noget at forrette i Skoven »eller sig der vil forlyste«. Heller ikke denne Gang blev der dog noget af Sagen, formodentlig paa Grund af Løvenørns Bortkaldelse.

Da den Tid kom, hvor Havnen kom til at staa under en Havneinspektion, og da det gik op for Borgerne, af hvilken Betydning Havnen var for Byen, var det ganske naturligt, at man begyndte at ønske, at der blev ført bedre Tilsyn med Ris Skov. Hidtil synes det nemlig ganske at have gaaet efter Magistratens Godtbefindende. En Udvisningsbog over, hvad enhver havde faaet fra Skoven, fandtes ikke. Medens Bolværkerne ved Havnen stode forsømte, og Tømmer fra Skoven ikke kunde skaffes til deres Forbedring, synes Magistratens Venner og de, der ikke generede sig for at tage selv, at kunne faa nok. Man stillede da den Fordring, at Borgerne vilde sammen med Magistraten have den Ret til Indsigt og Opsyn med Byens Skov, »hvilken Magistraten havde opgivet«. Særlig stillede 1738 Havneinspektørerne den Fordring, at de med 4 dertil udvalgte Borgere skulde have Tilsyn med Ris Skov, «som skal være den ypperste og bedste Herlighed, Byen ejer, og som Borgerskabet har samtykt og tilstaaet, skal være til Havnens og Broernes Vedligeholdelse». Alt, hvad der udvises, bør stemples og indføres i en Skovbog.

I 1742 udbeder Købmand Stauning sig til sit Bolværks Reparation ud til Havet endel Ege- og Bøgetræer af Ris Skov. Havne-Inspektørerne fraraadede det paa Grund af Skovens ringe Evne, og fordi Havnen trængte til Træerne, men de seks Mænd mente, at det ligesaa lidt burde nægtes Stauning som de andre, der tidligere har faaet Tømmer til deres Bolværker ud til Havet. Saaledes vedvarer i hele Aarhundredet Striden mellem Havnen og Borgerne om Ris Skov. Tyverierne vedblev imidlertid at florere.

I 1789 tager den energiske Stiftsamtmænd Høegh Guldberg sig af Sagen og formaar Magistraten til at foretage en

ny Inddigning. Digerne skulle beplantes med Torn¹⁾, og Skovfogderne skulle have hver 10 Rdl. for at holde dem vedlige. Der beskikkes en særlig Skovinspektion, bestaaende af to Havneinspektører og to af de eligerede Mænd, som skulle sælge de for Havnen unyttige Træer, Toppe og Ærteris og anvende Pengene til Inddigningen.²⁾ Sagen ordnedes dog ikke ganske som den praktiske Høegh Guldberg vilde, ti en Del af Digerne gav man Vejlbjerne i Akkord at vedligeholde. Det var vist at lukke Ræven ind i Gaasestien, for Vejlbjerne saa med glade Øjne paa Digets Forfald, hvorved det lettedes deres Køer at slippe ind i Skoven.

I 1802 ryddedes den sydligste Del af Skoven, den saakaldte Skovtoft, som dog i vore Tider med megen Møje er bleven beplantet igen.

Befordringsvæsen.

En ret betydelig Udgift for Byen var Kongefamiliens og Stormændenes »Ret til Befordring« for sig selv og deres Tjenere. Disse fra gammel Tid forhadte Ægter, der formodentlig hænger sammen med Kongens Ret til »Nathold«, blev ofte misbrugt til Skade for Byerne. »Kancellihude« eller »Kancelliposter« kom stundom flere Gange om Maaneden gennem Byen og skulde da ikke alene have fri Befordring, men ogsaa 2 Maaltider Mad om Dagen med et Krus Øl til hvert. I 1656 nødtes man til at udskrive en formelig »Vognlejeskat« paa 160 Dlr. for at kunne bestride Udgifterne ved disse Befordringer. 1686 ansøger Aarhus By om, at den maa lattes med Hensyn til »Fripasser«, da den fremfor andre Byer paa Grund af sin Beliggenhed i særlig Grad besværedes med Udgifter til Vogn- og Baadleje. Denne Ansøgning har formodentlig virket noget, i alt Fald bliver Vognlejeafgiften noget mindre de paafølgende Aar.

For Hoffet paa Skanderborg Slot tjente Aarhus i ældre Tid altid som Udhavn. Der var vel nok endel at tjene ved Hoffet, men det lagde ogsaa i stort Maal Beslag paa Kræf-

¹⁾ Jeg tror, at nogle af disse Slaentorn endnu ses ud mod Landevejen.

²⁾ J. T.

terne. Alle Forsendelser til og fra Hoffet paa Skanderborg eller de store Jagtdistrikter skulde Øvrigheden i Aarhus særlig have Opsigt med. Forsendelsen af Brænde til Hofholdningen i København og Vildt til Hofkøkkenet skulde Magistraten besørge. Det hedder: »Naar Vildtet herefter bliver vel befordret, haver Hr. Borgmestre og Raad sig et Stykke Vildt for deres Umage at forvente, som dennem skal blive leveret«. Det gjaldt nemlig om, at Vildtet ikke kom til at ligge for længe og vente paa Befordring med Færgen, det kunde i Forvejen vare længe nok, inden Transporten var endt. Derfor forsendtes det ogsaa ofte i saltet Tilstand. I 18. Aarh. forsendtes der hyppigt levende Vildsvin. De fik som andre kongelige Tjenere fri Rejse og Fortæring paa Byens Bekostning.¹⁾

I de Tider, da der ingen Postvæsen var, skulde ifl. Forordningen af ^{17/11} 1680 og ^{5/3} 1695 Magistraten skaffe Rejsende Befordring, naturligvis mod Betaling. Naar store Folk rejste, forlangtes ofte 3 Par Forspandsheste, selv om Rejsen kun gik til Skanderborg. Ved Rekvisition af Vogne skelnedes altid nøje mellem Borger- og Bøndervogne. Kareter eller Karosser vare Vogne »med Skjul« i Modsætning til Vogne »uden Skjul«. For nu ikke at behøve at lade denne Byrde gaa paa Omgang mellem Borgerne, var det af Betydning at have et V o g n m a n d s l a v, som paatog sig til enhver Tid at være beredt til at stille Heste og Vogne til Raadighed som Køretøjer. Til Gengæld fik Lavet visse Fordele, f. Eks. den at maatte holde flere Heste paa Bymarken end det egentlig var berettiget til. Det maa imidlertid ikke have været fordelagtigt at være i Vognmandslavet, ti i de svære Tider 1717 er Lavet, der bestod af 8 Vognmænd, gaaet overstyr. De sagde selv, at de paa Grund af deres Fattigdom ikke kunde holde ordentlige Heste. Det samme sagde forresten Aaret iforvejen ogsaa de Horsens Vognmænd, som paastode, at deres Heste var i saa daarlig Stand«, at de ikke kunde køre en Fjerding-

¹⁾ I 1734 havde Vildsvinene formeret sig saa meget i det skanderborgske Distrikt, at man maatte faa en Del af dem skudt og solgt til enhver, som vilde købe dem. For et større Svin gaves 2 Rdl.

vej fra Byen«. I Aarhus maatte Magistraten lave en Fortegnelse (Rulle) over alle dem, der holdt Heste i Byen, og til Borgernes store Fortørnelse forlange Befordring til de Rejsende paa Omgang hos dem. Saaledes gik det lige til 1787, da der blev gjort nyt Forsøg med et Vognmandslav, idet Magistraten bemyndigedes til at samle de daværende 20—30 Avlsmænd, det vil sige dem, der havde Avlsbrug til borgerlig Næring, i et Vognmandslav. Der skulde forundes dem et Stykke af Byens Jorder frit, — de fik Gaasemaen, — og det Tab i Indtægt, som Byens Kasse derved led, skulde erstattes den af dem, der holdt Heste paa den Grøde, som avles paa Byens Marker. Vognmandslavet fik tillige Tilladelse til at nyde samme forhøjede Betaling af de Rejsende, som erlagdes i Kalundborg og Vordingborg. Hele denne Ordning skyldtes Stiftamtmand O. Høegh Guldberg.

Kongelige Besøg¹⁾, og de vare ikke sjældne, langt hyppigere end nu til Dags, forårsagede i 17.—18. Aarh. ofte store Udgifter for Byen. For det første skulde jo Byen renses, nogle Hundrede Læs Snavs bortkøres, gammelt Skrammel og Bygningsmaterialier, som hist og her spærrede Vejene, fjærnes; der maatte køres Sand i Mængde paa de Gader, som vare i den daarligste Tilstand, saa at de kunde blive passable, i alt Fald nogle Dage. Vejene udenfor Portene skulde efterses, i alt Fald saa langt Byens Grund strakte sig, og Landevejstiggerne have Ordre til at holde sig borte. Naar de Kongelige overnattede i Byen eller i dens Nærhed, f. Eks. i Skanderborg eller paa Clausholm, maatte der tilvejebringes hos Aarhus Borgere de nødvendige Møbler, Sengeklæder, Køkkentøjer o. s. v. til »den kongelige Suite«. Alt dette maatte Aarhus By besørge kørt derhen og hjem igen, meget, ja saare meget blev stjælet eller fordærvet og maatte erstattes. Til Clausholm leveredes i August 1721 en Mængde Møbler og Sengeklæder, som leveredes tilbage i yderst mangelfuld

¹⁾ I Hertel, Beskr. af Aarhus Domk. II, 343 ff. findes opregnet en Del kgl. Besøg i Aarhus og Festlighederne i den Anledning. Om Christian III's Rejse i Jylland og Besøg i Aarhus kan efterses Saml. t. jydsk. Hist. o. Top. 3 R. 3 B. S. 418.

Stand. I 1724, da Kongen i Maj Maaned skal holde Revu og Mønstring ved Clausholm, skal Aarhus assistere med 10 Sengesteder med Stolper og andet Tilbehør samt Omhæng, dernæst Sengklæder, til hver Seng 2 Underdyner, 1 Overdyne, 2 Hoveddyner, 1 Par Puder, overtrukket med Hørgarns Vaar, 1 Par fine Hørlærreds Lagener samt et godt Natbækken. Dernæst skulde leveres 3 Dusin Stole, betrukne med Læder, 10 Lysestager, 10 Lysesakse og 2 Skærmbredter. Navne eller anden Betegnelse skulde sættes paa og Fortegnelse medfølge. I 1725 gentages det hele.

Og saa Befordringen! Til Kongens Rejse i April 1705 beordredes 132 Forspandsheste, 10 Borgervogne og 219 Bøndervogne. »Paa hver tvende Mil skal de holde parat«. Da Dronning Anna Sophie efter Kong Frederik IV's Død 1731 skulde drage fra Odense til Clausholm, hvorhen hun var forvist, behøvedes fra Aarhus 3 Par Forspandsheste til hver af de 4 kongelige Karosser, som befordrede Dronningen, Overhofmesterinden, Hofmesteren og 2 Kammerfruer. Til det øvrige Følge, som bestod af 2 Kammerfrøkener, 2 Kammerjunkere, Dronningens Vaskerpige, Gemakspige og Køkepige, 2 Pager, 3 Lakajer, Livkusken, Damernes Fyrbøder, Kammerpigernes Taffeldækker, Frøkenpigernes Taffeldækker og Hoffurere krævedes 28 Bøndervogne hver forspændt med 2 Heste. »Kammertøjet« krævede fremdeles 12 Vogne, Kælderen, Køkkenet, Sølvkammeret og Køkkenskriveriet 17 Vogne. Altsaa i alt 12 Par Forspandsheste og 57 forspændte Vogne. — Et Besøg af Kongen i 1748 kostede alene i Befordring frem og tilbage mellem Skanderborg og Aarhus henved 70 Dlr. Til Salutskydning medgik omtr. 40 Dlr. foruden 12 Dlr. til Kirurgen, som kurerede de Folk, der vare komne til Skade derved. Naturligvis kunde Vognmændene ikke levere det fornødne Antal Heste, de maatte rekvireres hos Borgerne. Det synes ikke, som om disse vare helt villige, i alt Fald udeblev Krigsraad Langballe, Mads Høstmark, Apoteker Hjelm og Postmester C. Vegner ganske med deres Heste, medens Kobbersmed Frants Ramshart, Kommerceraad Schou og Hans Buchtrup undskyldte sig med, at deres ene Hest var lam.

Man maa nu ikke forbausnes over, at saa mange Heste og Vogne vare nødvendige. Bøndernes Fjællevogne vare meget smaa, man kan se, at der beregnedes, at kun to Personer kunde sidde paa dem. Kusken gik formodentlig ved Siden af. Hestene vare vistnok kun nogle daarlige Krikker. Vejene vare gyselige, det maa antages, at det har været forbundet med frygtelige Lidelser for den »kongelige Suite« at blive befordret paa denne Maade. Hele Vogntoget ordnedes ganske vist af en af Byen ansat »Vognmester«, men de tilsagte Bønder eller Vognmænd have ofte været halvfulde, grove og ubehagelige; det er ikke sjældent, at de ved slige Lejligheder mulkteres for usømmelig Opførsel. Datidens Rejsegælder var kun faa, de dybe Huller i Vejene skaanede hverken de høje Herskaber i deres seksspændige Hængekarosser eller Kammerfrøknernes Kammerpiger i de smaa Fjællevogne.

I 1733 havde Byen Besøg af den kongelige Familie, d. v. s. Christian VI. Dronning Sophia Magdalena og Markgrevinden af Culmbach. Hos Stiftamtmanden skulde indlogeres: Kongen, Dronningen, Markgrevinden, 2 Kammerjomfruer, 2 Kammertjenere, en Kammerpage, 2 Kammerlakajer og 2 Gemakspiger. De »kongelige Suits« maatte anbringes rundt om hos de andre Borgere. Til Kongens Suite hørte: Overhofmarskallen, Marskallen, Konferensraad v. Osten, Kammerjunker v. Bibow, Dr. Grothans, Hofjunker v. d. Lühe, Livkarlen, Rejsekassereren, 5 Pager, 2 Hajdukker, 3 Lakajer, Løberen, 2 Barbersvende, en Husgeraadskarl, Livkusken og Pagernes Taffeldækker. Til Dronningens Suite: Overhofmester Raben, en Kammer- og to andre Frøkener med deres Piger, Statsraad Brandt, Kammerjunker Holck, 2 Kammer-, 2 Gemaks-, 2 Vaskerpiger, Dronningens Skrædder, 2 Lakajer, 2 Hajdukker, Livkusken og Damernes Fyrbøder. Til Markgrevindens Suite: Frk. Seydewitz, Kammerjunker v. d. Lühe, 1 Kammerpige, 2 Lakajer. Til Hofsuiten: Sølvkammeriet og Taffeldækkeriet, Mundskænken, Sølvpoppen, Kælderskriveren, Køkken-Leverandøren, Mundkokken, 2 Køkkenbetjente, 2 Vinkælderbetjente, Køkkenskrive-

riet, Bageriet, Bagerskriveren, Konditoriet og Slagteren. — Det er næsten ubegribeligt, at Byen har kunnet skaffe Plads til alle disse Personer med de underlige Bestillinger og Navne; jo lavere i Rækken, desto fordringsfuldere har de vistnok været. Desværre har jeg ikke fundet Oplysninger om, hvor mange Vogne der er forlangt ved denne Lejlighed, men det maa have været et betydeligt Antal. *Byens Bekostning* var i det Aar dobbelt saa stor som sædvanlig.

Byens Indtægter.

Hvorledes skaffede Byen sig det fornødne til at bestride sine Udgifter med? Om Byens indre Finansvæsen i Middelalderen ved vi aldeles intet. Det er kun igennem nogle bevarede Kæmnerregnskaber, at vi kan faa noget at vide om, hvorledes Forholdene har været i 17. Aarh. Tager vi Kæmnerregnskabet for 1634 og nogle følgende Aar for os, se vi, at Byens *I n d t æ g t e r* dengang væsentlig bestaa af Borgerskabspenge, Bøder for Slagsmaal og Vold, Lejermaalsbøder, $\frac{1}{5}$ af Huslejen af dem, der bebo Ejendomme, som tilhøre udenbys, og endelig Jordskyld.

Borgerskabspengene vare naturligvis meget forskellige. I 1636: 125 Dlr., 1641: 132½ Dlr., 1656: 70 Dlr., 1657: 99 Dlr., 1665: 39 Dlr. Magistrat og Byfoged fik jo en Del af disse Penge, og jeg antager, at disse baade i deres egen og i Byens Interesse har sørget for, at de, der skulde løse Borgerskab, virkelig gjorde det. Kun enkelte Gange se vi af de gamle i Aarhusarkivet bevarede Borgerskabsprotokoller, at en mindre Høben af Borgere ere indkaldte for Raadstueretten, fordi de ikke have løst Borgerskab, men dette er saa sjældent, at man ikke kan antage, at store Summer ere gaaede tabt for Byen. En hel anden Sag er, at Borgerskabet ofte betaltes med Arbejde. Der er Eksempler paa, at Glarmestere, Smede, Snedkere betalte med Arbejde paa Byens Bygninger. Almindeligt var det, at Folk, der gik i Udbud, det vil sige lode sig udskrive som Deltagere i det Militærkontingent, Byen skulde stille, ikke betalte Borgerskabs-

penge. En Del af Byens Udgifter kom derved til ikke at figurere i Regnskabet. Det kan ogsaa hændes, at Borger-skabspengene betales in natura, f. Eks. 1657, da en ny Borger betaler 13 Skpr. Byg à 14 Sk.

I Volds sager og endel andre Sager dømtes Forbryderen til en Mulkt, halvt til Kronen, halvt til Byen. Byens Indtægter heraf maatte jo paa Grund af Sagens Natur blive meget vekslende, især da Forbryderne naturligvis ofte ikke havde Penge at betale Mulkten med. I 1652 var Byens Andel af Bøderne 57 Dlr., i 1656: 36 Dlr.

Ved Jordskyld forstod man vel oprindelig en Lejeafgift af Jord, men den gik efterhaanden over til ogsaa at betegne en vedvarende Afgift af ufri Jord og Bygning, som betaltes af den, hvem Jorden eller Bygningen var overladt til. Aarhus Bys Fæstningsværker havde jo fra først af været Kongens Ejendom; da de nedlagdes blev Grunden, hvorpaa de laa, for den største Dels Vedkommende skænket til Byen, som saa overlod den til Borgerne, som det synes med visse Forpligtelser til Indhegning og Jordskyld. Ligeledes krævede Kommunen i 15.—16. Aarh. Jordskyld af sine Tofter eller Haver, der laa nær ved Byen og brugtes til Korndyrkning. Endnu saa langt ned som i 1620 faar Anders Bertelsen, Slots-skriver paa Skanderborg, Skøde paa et Stykke Jord »uden Vestergade« mod at betale 10 Sk. aarlig Jordskyld. En Del af Gøjstlighedens Ejendomme, Grundstykker og Gaarde, som efter Reformationen blev Kongens, bortskænkedes eller bortlejedes mod Jordskyld til Hospitalet, Skolen eller Aarhusgaard. Gaardene vare de forskellige Kannike- og Vikariegaard. Grundstykkerne bestod dels af den gamle Kirkens Teglgaards Grund Nord for Byen (ved nuv. Knudrisgade), dels af Hs. kgl. Majestæts Humlegaard Syd for Byen (S. for nuv. Mindegade). Af Jordskyldbogen for 1562 ses, at Jordskylden til Byen har været efter Tidens Forhold ret betydelig. Lensregnskabet for 1629—42 viser Jordskyld af Aarhus 15 Dlr. 1 Ort 1 Alb. aarlig, og Lenets Jordebog for 1599—1600 »Penge, som (38) Aarhus Borgere give til Jordskyld af Kaalhaver og Steder i Aarhus: 37½ Mk. 1 Sk. 1 Alb.«. I Jorde-

bogen for 1603—04 anføres Jordskyld og Mølleskyld 47 Mk. 1 Sk. 1 Alb.¹⁾ Men nu hedder det i Regnskabet for 1649—50: »Endel Jordskyld af Aarhus By er ofte af Borgmester og Raadstuen fordret og dog derpaa ingen Underretning bekommet«. — Hospitalet havde indtil henimod Slutningen af 17. Aarh. aarlig 24½ Dlr. i Jordskyld, dels af sin Humlehave og af sine to Gaardsavl, dels af Grunde først og fremmest paa Vestergade, men ogsaa paa Mejlgade, Brobjærg o. a. St. Og-saa denne Jordskyld forsvinder efterhaanden ganske af Regnskaberne. I Kæmnerregnskaberne for Aarhus By fra 17. Aarh. Midte findes under Indtægt af Jordskyld ikke indført andet end nogle Stادهpenge (!) fra Markedet og en lille Sum for Udleje af Raadhussalen til et eller andet. Det giver ikke mere end 10 Dlr. aarlig. Aarhusgaard kan som ovenfor nævnt ikke faa inddrevet sin Jordskyld; ved Salget til Marselis 1660 vilde den jo forøvrigt nok være falden bort. Herlighederne fulgte ikke med Godset, men heller ikke saadanne Forpligtelser som f. Eks. Underholdning af 12 fattige Degne o. s. v. For Hospitalets Vedkommende omtales Jordskylden ikke i 18. Aarh.

Af forskellige Ytringer, faldne hist og her, synes det at fremgaa, at det har været Indførelsen af Grundskatterne i 17. Aarh., der er bleven opfattet saaledes, at hermed skulde op-høre al tidligere Afgift af Jorden. I ethvert Tilfælde vægrer Kirsten Langballe og Borgmester Søren Frosts andre Arvinger sig ved 1676 at betale Jordskyld til Hospitalet, »da den skal være bortfalden ved Grundskatterne«. Den i B y e n s K a s s e indgaaende Jordskyld bliver mindre og mindre. I Regnskaberne 1636—56 staar som Indtægt paa denne Post »saa meget, som er at bekomme« eller noget lignende. I 1656 var kun 5 Dlr. 2 Mk. 4 Sk. at bekomme. I 1665 er den kun 4 Dlr. og 4 Mk., hvori er indbefattet Leje af en Bleghave ved Mindet. I 1667 er den kun 1 Dlr. 5 Sk., og senere forsvinder den ganske, idet der kun efterlades Stادهpenge (i 1672 3 Mk.

¹⁾ Herunder Poul Skrifer 2 Dlr. af Humlehaven og Knud Skrifer 1 M. 8 Sk. af Teglgårdshaven. Jacob Feldbereder 2 Dlr. af Skambæk Mølle (nuv. Varna). Michel Smed 2 Dlr. af Bisgaards Smedje.

16 Sk.) og »Comedianter paa Raadhuset (i 1675 1 Dlr. 1 Mk. 8 Sk.).

Der omtales i Aarhus hyppigt en Skat, der kaldes »Forskud«. Allerede 1478 nævnes en Mand, som ikke fritagen for Forskud af hans Gaard (Hüb. A. I, 237). 1496 tales om »Jordskyld og Forskud« af de Gejstliges Jorder og Gaarde S. for Domkirken. Her synes der at gøres en bestemt Forskel mellem disse to. I 1652 tales om »forleden Aars Forskud og aarlig Skat Indtægt 145 Rdl. 3 Mk. 8 Sk.«. 1671 siger Rødemesteren, at han intet har kunnet opdrive af Forskuds-skatten. Der er meget, der tyder paa, at Jordskyld og Forskud i senere Tid er brugt om samme Afgift. Tidligere har maaske Jordskyld været Afgift af Jord, men Forskud Afgift af Grund med Bygning.

^{1/5} Huslejen (af Ejendomme, der tilhørte udenbys) siges, at være »en her truffen Indretning« og er altsaa vistnok en kommunal Skat. Den gav i 1652: 125 Dlr., i 1656: 77 Dlr. (af 30 Ejendomme), men i 1657 kun 21 Dlr. Modviljen imod Fremmedes Indtrængen i Købstæderne var i forrige Aarhundreder stor, hvad enten det var Jøder eller andre Købstadborgere, der søgte herind. En Borger betalte jo en meget stor Del af sin Gæld til det lille Samfund ved personligt Arbejde, hvad enten det var som Ombud eller Skønsmand eller paa andre Maader. Var en Borger borte, faldt Byrden forholdsvis stærkere paa de øvrige. I større Samfund er dette næsten umærkeligt, men i de smaa spiller det en Rolle. Det er saadanne Følelser, der ligge til Grund, naar man slaar saa stærkt ned paa Husleje af en Fremmedmands Ejendom. Formodentlig har disse Fremmedmænd i en Fart søgt at blive af med deres Ejendomme, siden Skatten saa hurtigt ophører at indbringe noget.

Disse Indtægter ere de eneste af Betydning, hvormed Byen i Slutningen af 17. Aarh. kunde dække sine Udgifter. Alt i alt løb de ikke op til mere end 150—200 Dlr. Naturligvis kunde der komme enkelte Aar, hvor Udgifterne af en eller anden Grund bleve større, saa hjalp man sig ved at paa-lægge en ekstraordinær Skat i et særligt Øjemed. Da Ægterne

i 1656 havde været særlig store, opkrævedes en »Vognlejeskat« paa ca. 160 Dlr. I 1652 opkrævedes $\frac{1}{4}$ af Tjenestefolkernes Løn med 112 Dlr. I 1667 betalte man »Kurprinsens Fragtskat« med 46 Dlr., i Anledning af, at der skulde skaffes en Prins fri Overfart fra Kalundborg med en Smakke. I 1673 synes »Broens Reparation« (103 Rdl.) at være bleven betalt ved Bidrag fra Husejerne. 1675 betaltes en Skat til »Borger- og Rytterkordegarder samt Skanseværk« (S. 76) med 158 Dlr.

Enkelte Gange optræder smaa Indtægter, som enten ere ganske ekstraordinære eller ogsaa kun enkelte Aar indgaaede i Kæmnerregnskaberne. F. Eks. 1652: Græsgangs Penge 25 Rdl. 1 Mk. Det var Penge, som betaltes for Heste eller Kreaturer, der enkelte Dage græssedes paa Bymarken, naar de ventede paa at overføres med Færgerne til Kalundborg. Samme Aar betalte Anders Jensen i Hasle 15 Dlr. i Bøder, fordi han havde pløjet ind paa Aarhus Mark. Ligeledes Bøde af en Skipper, der var sejlet ud trods Beslag 3 Dlr. 2 Mk. Ligeledes »Annammet noget Rug, som en Tyv frarømte paa Vestergade, 31 Sk., samt et Svin og 6 Grise, der ligeledes var stjålet, 2 Mk. 4 Sk. Saadanne smaa Indtægter maa vist oftere være forekomne, men ere ellers gaaede ind i andre Kasser. I 1667 anføres 20 Dlr. for en lille Gyde uden Munkeport, som Borgmester Jesper Hutfeld har købt af Byen. 1675 »Husleje af Kræmmerhuset« 10 Rdl. I 1678 er det kun 4 Rdl.

Omtr. ved 1750 gaar det op for Byen, hvilke betydelige Indtægter den kunde skabe sig ved Bortlejning af Grunde. Oldjorden udlejes og indbringer c. 300 Rdl. om Aaret, stundom ikke saa lidt mere. Ligeledes udlejes »Kongens Forte (I, 180) og Dele af Hasle-Forten (I, 191). Paa Pladsen Sønden Mindet udlejes Tømmerpladser.

Krigene i det 17. Aarh. og de deraf følgende Okkupationer af Byen skabte en forholdsvis betydelig Gæld for den. Det vil ikke sige, at der stiftedes Laan i Nutidens Forstand. Kreditvæsenet var ikke ordnet dengang saaledes, at slikt lod sig gøre. Hvert Slægtled bar sine Udgifter. Var man

til dagligdags lidt i Forlegenhed, laante man hos en af Byens Rigmænd, hos Kæmneren eller et Magistratsmedlem en mindre Sum, som betaltes igen næste Aar med eller uden Renter. I Krigstider var det derimod anderledes. En Udskrivning eller »Brandskat« skulde da ofte præsteres øjeblikkelig, uden at der engang gaves Tid til at indfordre noget hos Borgerne.

Under Okkupationen af Wallensteins Tropper 1628 (i Aarhus alm. kaldet »Kejserens Tid«) maatte Borgmestre og Raad¹⁾ udlægge store Kontributioner til Oberst Joh. Ernst v. Scharffenberg og efter ham til hans Broder Gerhard v. Scharffenberg. Kontributionerne bestod navnlig i Levnedsmidler, Kød og Brød, som enhver »Hauptmann« i Byen modtog imod Kvittering. Om Erstatning for dette Udlæg førtes senere en langvarig Forhandling, idet Borgerne rent ud nægtede at betale. Endnu i 1638 er Sagen for Bytinget, og det er meget tvivlsomt, om Magistraten fik sine Udlæg erstattet, idet den ikke allerede 1631 havde — som paabudt — anlagt formelig Sag ved Landstinget mod Borgerne. Kæmneren, Simon Lauridsen Buntmager, havde ogsaa udlagt en Sum Penge, som han vist heller ikke fik erstattet.

Wallensteins Tropper synes dog ikke at være optraadt nær saa hærjende og plyndrende som Svenskerne, der 1644 besatte Byen først med Torstensons Tropper og senere under Helm Wrangel. Dengang var Biskop Morten Madsen nylig død, og hans Bo, der var meget rigt, stod under Forsegling, idet Enken og Svigersønnen, Præsten Chr. Nielsen Bunde, vare satte under Anklage i den bekendte Skandaleproces. For at skaffe Penge i en snæver Vending tillod Magistraten sig at bryde Seglet for Bispens Bo og udtage 1130 Lod Sølv, og ved denne Lejlighed blev en Del af Boets andre Sager splittede og bortstjaalne. Først 1665, altsaa 21 Aar efter, fik Morten Madsens Søn, Chr. Mortensen Lælius, Lejlighed til ved Raadstueretten at kræve af Magistraten Vederlag for

¹⁾ Magistraten bestod af Wilhelm Worm, Rasmus Gius, Jens Stigsen, Peder Pedersen Borum og Søren Frost. Da Byfoged Peder Christoffersen (ligesom Biskop Morten Madsen) var flygtet, indsatte Fjenderne Rasmus Thestrup som midlertidig Byfoged.

dette Sølv, og Kongen befalede, at det skulde erstattes tilligemed Renter af Værdien. Tiden trak da atter ud til 1670, hvor Borgmester Jesper Hutfeld paa Byens Vegne kom til Enighed med Morten Madsens Arvinger om, at de skulde have c. 850 Dlr., der saa indkrævedes hos Borgerne som en særlig *Sølvskaat*. I 1644 udskrev Svenskerne en stor Brandskat. Muligvis er Biskoppens Sølv brugt til at betale endel deraf¹⁾, fire Tusind Rdl. skaffedes tilveje af Anders Lydichsen, dengang en af de rigeste Borgere. I 1650 gør Lydichsen Fordring paa at faa sine Penge, der nu med Renter og Omkostninger var voksede op til 7766 Rdl. Herover følte Borgerskabet sig i høj Grad fornærmet, og 48 Borgere forsøgte at faa Sagen, hvori en Kommission skulde dømme, bragt ind under Kongens Retterting. Dette synes dog ikke at have hjulpet dem, ti 1652 bekendtgør Lydichsen, at Betaling er ham tilkendt ved Kommissariernes og senere ved Rigens Raads Dom.

Efter at Freden til Roskilde var sluttet ^{26/2} 1658 lod Grev Kønigsmark, Kommandant for den svenske Okkupation, den 23. Apr. 13 Borgere arrestere hos Raadmand Jens Lassen for lige før sin Afmarsch endnu at pine en Brandskat ud af dem. De udstedte da en Obligation til Michel Willer i Lübeck paa 1000 Rdl. in specie paa deres egne og menige Aarhus Bys og Indvaaneres Vegne. Raadmand Lassen gik i Kavtion. Naturligvis var Laanet ikke stiftet paa billige Betingelser, og jo længere Tid der gik, inden der kunde blive Tale om Tilbagebetaling, desto højere voksede Summen, især da Jens Lassen forlangte 6 pc. til Betaling sker, 140 Rgd. i Omkostninger, 155 Rgsdl., som han gennem Raadm. Anders Thomsen havde udbetalt til Grev Kønigsmarks Tjenere, Exekveryttere, Gevaldigere m. m. Endelig forlangte han Erstatning for de Omkostninger, som de 13 Borgeres Arrestation hos ham havde forvoldt. Summen voksede efterhaanden til 1734 Rgd. Der var i hine Tider ikke nogen stærk Følelse af, at Laan, der vare givne til Staten eller til almindelige Samfundsojemed, burde redeligt tilbagebetales. Der blev fra

¹⁾ Man synes endogsaa at have *laant* 500 Rdl. hos Svigersønnen Chr. Nielsen.

oven, fra Kongernes Side, givet meget daarlige Eksempler. Den fælles Ansvarsfølelse, som Demokrati og Selvstyre i alt Fald burde udvikle, var kun i ringe Grad til Stede i hine Tider. Dertil kom naturligvis, at Forholdene vare rent ud sagt fortvivlede i Slutningen af 17. Aarh. Borgerne var i Grunden mest tilbøjelige til at lade Jens Lassen i Stikken, men saa var han saa heldig at faa en Højesteretsdom 1665 og en kgl Resol. af ^{10/8} 1666, der gav ham Ret til at indfordre Pengene. 1666 befaler Magistraten Takserborgerne (valgte af de 24 Borgere) at paaligne Skatten (Michel Willers Skat), men Borgerne nægtede med enkelte Undtagelser haardnakket at betale, og der indkom 1666 kun 189 Dlr. 4 Sk. og 1667 69 Dlr. 2 Mk. Sagen trak saa ud til 1675, da der udnævntes nye Takserborgere til at lægge denne Skat. Chr. Basballe d. æ. lagdes for 80 Dlr., Raadmand Peder Sørensens Enke paa Immervad 70 Dlr., Maren Clemensdatter og Magdalene Skri-vers for 60, Rasmus Larsen for 45, Dr. Mathias de Brobergue for 40, og Raadmand Jens Lassen selv for 60. I 1686 er der dog endnu Restancer, som ved paaløbne Renter og Omkostninger ere voksede betydeligt f. Eks. Maren Clemensdatters til 130 Dlr. Da hun var en af Byens rigeste Personer, har hun formodentlig af Princip vægret sig ved at betale. Der var da ikke andet at gøre end at inddrive Restancen ved militærisk Eksekution. Dette skete ved, at en dertil engageret Rytter eller mindre Kommando hver Dag indfandt sig hos Restanten og krævede et »Indfordrings-Gebyr«. Fik han intet, havde han Lov til at medtage en eller anden Genstand, der tjente som Pant for Betalingen af Gebyret. Dette vedvarede, indtil man endelig bekvemmede sig til at betale Restancen.

Kommunale Udgifter.

Det synes mærkeligt nok, at man i Almindelighed har kunnet udrede de Udgifter, der medgik til kommunale Formaal ved Hjælp af ovennævnte smaa Indtægter. Kæmnernes Regnskaber viser som oftest et lille Overskud. Henimod 1680 synes det at begynde med at knibe, Kæmneren har jævnlig

større eller mindre Summer til Gode ved Regnskabets Af- læggelse. I 1682 opkommer saa Benævnelsen »Byens Bekostning«, hvorved man forstaar den Sum, der hvert Aar maa udredes til Byens nødvendige og ordinære Udgifter. saasom Lønninger, Vedligeholdelse af Bygninger, Ægtkørsel o. s. v. Hvert Aar bestemmer Magistraten, efter Raadførelse med de eligerede Borgere, hvormeget der behøves til Byens Bekostning det næste Aar og lader da dette ligne.

Denne Byens Bekostning beløb sig i det første Aar til 454 Rgd., men i de følgende kun til 250—400 Rgd. Samtidig ophører man i Kæmnerregnskaberne at se opført Indtægter af Borgerskabspenge, Slagsmaals- og Lejermaalsbøder (Jordskyld var allerede ophørt for flere Aar siden). Om de gaar ind under Byens Bekostning eller maaske i andre Kasser end Kæmnerkassen, ved jeg ikke. I vore Øjne synes denne Udgift saare ringe, men i Datidens var det et trykkende Paalæg, som man yderst nødtigt gik til at forhøje. Men nødvendigt maa det have været, en By kan noksaa meget synes at stagne, ja endog være i Tilbagegang, nogle Forbedringer og Fremskridt bliver der dog altid. Nogle lønnede Vægtere i Stedet for den ulønnede Borgervagt. En ny Bro eller en Pikning et eller andet Sted, som skal vedligeholdes. Et stigende Misbrug af Fribefordring. En Embedsbolig til Natmanden og en til Skorstensfejeren. En kgl. Befaling om, at Tyve ikke maa blive hængende i Galgerne, og at Kadavere af Dyr paa Veje og i Gader skal graves dybt ned i Jorden o. s. v. Alt dette koster dog Penge. Saa kommer dertil, at Byen har været saa grundig ødelagt, at det koster at bringe den paa Fode igen. I 1661 skriver 12 Borgere til Regeringen i Anledning af en Matrikelstakst, som skulde forfattes over Byens Bygninger, Jorder og Ejendomme: »Belangende denne fattige ruinerede Bys Tilstand, da er moxen de tvende Parter¹⁾ deraf øde formedelst Fjendernes Indfald, som plagede os haardeligen med Indkvartering og store Pengeudgifter og siden med Ildebrand, dengang de satte Ild paa Byen og Skibene og gjorde den derved

¹⁾ 2: De to Tredjedele.

ubodelig Skade, brandskattede os desuden nogle Gange, hvilket bedrager mange Tusinde Daler. Item havde Jens Friis, Ove Hartvig og Jørgen Høegh deres Hvervningsplads her i Byen og kostede os meget. Dernæst indlogerede Polakkerne sig her i Byen mangfoldig og gjorde selv Kvarter og raadede over alt, hvad vi ejede. Siden kom vore egne Folk, som vi endnu den Dag idag kontribuerer til, hvorudover vi næsten den ene med den anden er saa forarmede, at der er ikke meget tilbage etc. etc.« Af Takseringen ses ogsaa ganske rigtig, at nogle Gader, som f. Eks. Kannikegade, Skolegade, Mejlgade, »Over den nye Bro« (Mindegade) og Brobjærg ere næsten helt afbrændte eller øde.

Takseringen 1661 af Huse og Gaarde med deres Avling beløb sig til ca. 59,000 Rgd., de gejstlige Residenser og Møllen ikke medregnede. I 1682 takseredes Ejendommene til noget over 55,000 og Grundene til over 7000. Det var kun et meget lille Fremskridt i 21 Aar. I Horsens takseredes 1682 Ejendomme og Grunde til 26,000 og i Randers til 28,000. Det var ganske vist meget mindre, men ingen Trøst for Aarhus. Det var daarlige Tider, og man kan forstaa, at Borgerne fandt, at der maatte spares. I 1706, da Byens Tilstand havde bedret sig betydelig, faar Byens Bekostning et Tillæg i Vægterskatten eller, som den snart kommer til at hedde, Vægter- og Sprøjteskatten. Denne Skat hidrørte fra, at de fleste af Borgerne indsaa Nødvendigheden af et bedre Opsyn paa Gaderne om Natten ved, at der ansattes nogle flere Vægtere, og at de ansatte fik deres Løn, hvad de paa Grund af Pengemangel ikke synes altid at have faaet tidligere. Denne Vægter- og Sprøjteskat gik fra 60—70 Rdl. efterhaanden op til 100—150 Rdl. og efter 1750 til omtrent 200 Rdl., en naturlig Følge af Sprøjtevæsenets Udvikling.

Uagtet Byen blev sat langt tilbage ved den store, nordiske Krig i Beg. af 18. Aarh., kom den sig dog efterhaanden mærkværdig godt, og fra 1730 stiger »Byens Bekostning« op til 600 Rdl.

I Slutningen af 18. Aarh. træffes yderligere endnu 2 kommunale Skatter: Skorstensfejerskatten (16 Sk.

for en Skorsten i een Etage, 32 Sk. for to Etager) og Fattiges Penge, der lignedes efter Fattiganordningerne.

I ældre Tid lignedes almindeligvis disse »kommunale Skatter« halvts paa Eje (d. v. s. Grund) og halvts paa Medel (d. v. s. Næring). I 1673 betaler de højeste Skatteydere saasom Christian Basballe d. æ., Rasmus Lassens Enke p. Vestergade, Raadmand Jens Lassen ved Aaen, Raadmand Jens Vegerslev p. Vestergade og Maren Clemensdatter p. Mejlgade 20—30 Dir., Borgmester Jesper Hutfeld, Raadmændene Carl Christensen og Søren Sørensen, alle p. Mejlgade, Raadm. Laur. Tøgersen p. Torvegade og Dr. Mathias de Brobergue p. Guldsmedgade 11 Rdl.

Nogen Vaklen i den Maade, hvorpaa Skatterne paalignedes, har der vist været, men i 1738 sloges det af Stiftamtmanden, Grev Ejler Holck, fast, at Byens Bekostning skulde lignedes paa Handel, Næring og Brug hos enhver af Indbyggerne. Vægter- og Sprøjteskatten skulde lignedes paa Gaarde, Huse og Vaaninger og betales af alle Beboerne, graduerede Militære, Gejstlige og Verdslige med iberegnete uden Forskel. Saavidt jeg kan se af Kæmnerregnskaberne, har Magistratspersonerne i 18. Aarh. stundom unddraget sig fra at betale til Byens Bekostning, men ingenlunde altid. Ret morsomt er det at læse det Svar, som Borgmester S. M. Gylling giver Borgmester Peder Laasbye, da han i 1739 fordrer, at Magistratsmedlemmerne skulde betale af deres Grund og Næring. »Et kgl. Beneficium — skriver han — af 29. Juni 1718, som han ved en høj Persons Assistance havde forskaffet sig, og som han havde skaffet her til Byen den 22. Novbr. 1729, havde givet ham Frihed for hans iboende Gaard og lille Næring for at undgaa Borgerskabets onde Intentioner og ilde Dømmende for de tiltagne Friheder, som Kolleger og Formænd have haft«. Gylling spørger fremdeles, »hvem der sat ham (d. v. s. P. Laasbye) til Plagefoged, ti han maa ej indbilde sig, at han er mere end et Membrum af Raadstuen, strækker hans Tanke sig højere, da bliver det ikke af ham (d. v. s. S. Gylling) antageligt, men falder ned af sig selv«.

Man ser altsaa her, at saadanne »smaa Beneficier« kunde ved høje Personers Hjælp ogsaa faas ude i Provinserne, ligesom man ogsaa faar et ejendommeligt Begreb om den Tone, der herskede mellem Magistratsmedlemmerne indbyrdes.

I mange Aar vare Hospitalet og Enkeboderne paa Grund af deres daarlige Tilstand fri for at betale kommunale Skatter. — Restancernes Beløb var altid stort, stundom vare de rigeste de seneste Betalere og militær Eksekution ofte det eneste Middel til at frembringe Betalingen. — Naar »Byens Bekostning« var lagt af Takserborgerne, opfordredes ved Trommeslag alle dem, der vilde besvære sig, til at møde paa Raadstuen.

I 1731 tog Tyverierne i Byen stærkt Overhaand. Der var en hel Tyvebande, som skjulte sine Koster hos en Hælerske, Alhed Due, der ejede et lille Hus paa Brobjærg. Tidligere maatte den, der angav en Tyv, holde denne fængslet paa egen Bekostning, hvilket kunde foraarsage store Udgifter. For blot at nævne et Eksempel her fra Aarhus skal anføres, at Stiftamtmanden 1706 fraraader, at Christoffer Kræmmer og Hustru, som for Hæleri skulde kagstryges og forvises Landet, maa faa Bevilling til at søge Højesteret, »da det vilde falde den stakkels Mand, Povel Christensen Trompeter, som Kosterne var stjaalet fra, og som derfor har maattet udføre Sagen til Hjem og Landsting, hvorover han næsten skal have tilsat det lidet, han ejede, alt for meget besværligt«. Dette er blot et Eksempel blandt mange. Det kunde ødelægge en Mands hele Velfærd« at komme i det med en Tyv«. Som en Følge deraf foretrak de bestjaalne at ordne Sagen i Mindelighed. At indlade sig paa at angive en hel Tyvebande overgik i Almindelighed den enkeltes pekuniære Kræfter. Saa valgte Magistraten i 1731 at bekendtgøre, at den vilde paa Byens Bekostning tage sig af Sagen mod Alhed Due. Udgiften herved blev meget betydelig, navnlig derved, at Alhed Due to Gange undveg fra Raadhusets Arrester gennem et af hende gravet Hul i Muren. At lade hende eftersøge i andre Dele af Landet ved Udsendinge var naturligvis kostbart. Den første Gang fandtes hun i Slesvig. Den anden

Gang ledte man efter hende paa Samsø, men det lykkedes ikke at finde hende. Der blev som sædvanlig lagt Sag an mod de ulykkelige Byens Tjenere, som havde ladet hende undvige, og en af dem blev dømt til Fæstningsarbejde i Fredericia og sendt derned, hvad der ogsaa kostede Penge. Udgiften blev i det hele 4—500 Rbd., som i 1732 maatte lignedes paa Borgerne sammen med Byens Bekostning, der derved ekstraordinært steg til 800 Rbd. For dog at faa nogen Erstatning lod Magistraten sig ved Auktion udlægge Alhed Dues Hus paa Brobjærg og beholdt det til 1747, da det solgtes til Skrædder Gundesen for 166 Dlr. Magistraten handlede vistnok her overmaade fornuftigt, men i de Tider, hvor saa megen Smaalighed var oppe mellem den og Borgerne, vakte det nye Princip naturligvis Misfornøjelse og gav Anledning til, at mange Borgere forment, at Magistraten selv burde betale disse Delinkventpenge. Iøvrigt slog Regeringen netop i disse Aar ind paa et nyt Princip if. Reskr. ^{23/12} 1735, hvori det bestemtes, at Delinkventpengene i Stiftets Købstæder skulde fordeles efter et vist Forhold mellem alle disse. Deraf bliver Følgen, at Aarhus i de følgende Aar snart modtager og snart udbetaler Delinkventpenge, som saa lignedes paa Borgerne efter samme Princip som Vægter- og Sprøjteskatten. Første Gang findes *Delinkventskatten* som Udgift i Regnskabet for 1741 med 85 Dlr., senere optræder den jævnlig, dog med mindre Beløb.

Indkvarteringen.

En besværlig og ofte meget kostbar Byrde var *Indkvarteringen*. Den gjaldt dels Tropper, der ligefrem henlagdes i Kvarter i Byen, dels Tropper, som Byen selv maatte hverve og underholde, indtil de kunde sendes over til København. I ældre Tid kaldtes *Indkvarteringen* *Børgeløje* og skete paa den Maade, at Kongen om Vinteren skikkede *Bøsseskytter*, d. v. s. Marinesoldater, som han paa den Tid ikke havde Brug for, ud til Købstæderne, som saa skulde give dem Kost og Logis en vis Tid. 1568 sender saaledes Frederik II Aarhus 25 Bøsseskytter paa Hal-

sen og 1571 10. De skulle have Herberg og nødtørftig Mad og Øl, d. v. s. 2 Maaltider Mad om Dagen og 6 Potter Øl (!) i det højeste. Øvrigheden kan fængsle og straffe dem, hvis de ikke opfører sig tilbørligt. Er Forseelsen ikke saa stor, at den bør straffes paa Livet, kan den lade dem straffe hos sig selv i Stok og Jærn eller, hvis Bøden er stor nok dertil, sende dem til København for at arbejde i Lænke en Tid. I 1587 faa Borgerne Ordre til at give dem 2½ Mark dsk. (1 Dlr.) om Ugen i Stedet for Forplejningen, om de maatte ønske det. Mange har vist benyttet sig heraf for at blive fri for de besværlige Gæster, men samme Aar henad Vinteren indskærper Kongen meget alvorligt sine Bestemmelser om Kostpengene, som Borgerne kun ville udbetale med 2 Mark om Ugen, og gør opmærksom paa, at det er en stor Misforstaaelse, naar Borgerne tro, at det beroer paa dem, om de ville give Forplejning eller Penge. Det er derimod Bøsseskytterne, der kunne forlange Penge, naar de ikke ere tilfredse med Værtens daglige Kost. Nu var Fordelen altsaa helt paa Bøsseskytternes Side, og næste Aar nødes Kongen til at udvide Bestemmelserne derhen, at Øvrigheden skal paase, at Bøsseskytterne ikke tvinge Borgerne til at give dem Kostpenge, at de ikke faar mere end 8 Dages Kostpenge ad Gangen, og at de skal fortære Pengene i Byen, saa at de ingen Penge faar under Orlov. I 1608 har Staden B a a d s m æ n d, det vil sige Matroser, i Borgeleje. Nu betaler Byen Kostpengene til en enkelt af Baadsmændene, som saa formentlig skal sørge for alt fornødent. For 16 Mand i 14 Dage betales 23½ Rdl. 17 Sk. I 1611 er man kommen til, at Kongen selv vil betale for Baadsmændenes Borgeleje, imod at Borgerne betale ham 7 Sk. dsk. om Dagen for hver Person, Antallet er dette Aar 21 fra Mortensdag til Paaske. 1612 beløbe disse Baadsmændspenge sig til 305½ Rbd. 31 Sk., og derefter haves Kvitteringer, som i 1620 endog lyde paa 379½ Rbd. Der er ingen Tvivl om, at dette Borgeleje, som tidligere kun paalagdes i enkelte Aar, nu er gaaet over til en hyppig og betydelig Pengeafgift. Det maa tillige erindres, at denne Afgift ikke er bestemt, men kan vilkaarlig forhøjes, og at Byen

foruden Kosten tillige skulde skaffe Herberg til dem, der laa i Borgeleje. I 1615 skulle Pengene betales endog fra 1. November og Halvdelen forud, ligesom de skulle leveres i København. I Kæmnerregnskaberne begynde nu ogsaa disse Baadsmands- eller Bøsseskytterpenge at figurere ret jævnligt. I 1636 opkræves baade Bøsseskytterpenge (138½ Dlr.) og Baadsmandspenge (45 Dlr.), og efterhaanden gaar det over til, at Baadsmændene hver v e s og underholdes en Tid lang paa Byens Bekostning, hvorpaa de, ligeledes paa Byens Bekostning, sendes over til København og afleveres paa Flaaden. Derved vokser Udgiften naturligvis, i 1656 er den næsten 700 Dlr. til Bøsseskytterskat og 28½ Dlr. til Baadsmændsskat. Ved Siden af dette regelmæssigt kommende Borgeleje, som vistnok til Tider gik over til at blive en aarlig Pengeskat, fik Byen naturligvis jævnlig ekstraordinær Indkvartering især i Krigstid. I 1543 faa de jydsk Købstæder Indkvartering af Landsknægte. Aarhus fik 70. Randers, Viborg og Aalborg hver 80. I 1545 slipper Aarhus med 15 Mand af Reimert van der Woldes Fannike. (Dsk. Mag. 4 R. 1 B.). I 1559 50 Landsknægte af Jens Kaas' Fannike. I 1568 bruges saadan Indkvartering endog som Trusel af Kong Frederik II for at presse Penge ud af Byen. Kongen maa nemlig have Penge for at aflønne de mange hvervede Krigsfolk, han endnu har i Landet efter Krigen med Sverrig. Af Rigens Raad har han faaet bevilget en Landehjælp og deraf skal Aarhus By betale 200 Dlr. inden en Maaned, »hvis Kongen ikke skal se sig nødsaget til at lægge Rytterne og Knægtene ind i Købstæderne til fordærlig Skade for disse« (!). I 1570 forlægges 35 skotske Landsknægte fra Horsens til Aarhus.

I 17. Aarhundredes sidste Halvdel gaar imidlertid Soldaterindkvarteringen over til at blive stadig. Der stilledes nu meget større Fordringer. Garnisonen maatte nemlig have Hovedvagt¹⁾, Rum til sine Vogne, Stalde og Hømagasiner o. m. a. — I 1664 indkvarteres Oberst Ditlev Rantzau med sit Kompagni til Hest indtil videre i Aarhus. Dette Kom-

¹⁾ Der indrettedes en saadan i Raadhusets søndre Ende.

pagni blev nok snart til 2 Kompagnier, og 1666 besværer Borgerskabet sig ynkeligt over den store Indkvartering — hvordan Tilstanden dengang var i Aarhus ses bedst af foregaaende Skildringer — og bede, om det maa blive fri, i alt Fald for det ene Kompagni, hvad der ogsaa sker.

Der er bevaret en Ligning (Mandtal) over Indkvarteringen af Oberst Rantzaus Kompagni fra Juni Maaned 1670. Mandtallet er udarbejdet af 4 Takserborgere. De har af Magistraten faaet Ordre til at ligne 87 Portioner. Hver af Mandskabet skal have sin »Pollet« (d. v. s. Billet eller Anvisning) paa $5\frac{1}{2}$ Rdl. til Forplejning. Hvad Standkvarteret (Logis) angaar, skal det »efter Forordningen« trækkes fra Værtens »Servis« (d. v. s. Andel af Skatten). Ligningen er sket hovedsagelig paa »Eje«, det vil sige Grunden, og kun for meget faa Borgeres Vedkommende paa »Medel«, det vil sige Brug og Næring. De højeste Summer 15 Rdl. ere lignede paa Jens Vegerslev og Chr. Basballe. Der er omtrent 633 Skatteydere, og den samlede Sum er c. 1350 Rdl. Udgifterne til Standkvartererne ere beregnede til c. $871\frac{1}{2}$ Rdl., $478\frac{1}{2}$ Rdl. skal altsaa anvendes til de 87 Portioner à $5\frac{1}{2}$ Rdl. Kaptajn-Løjtnanten og Kornetten skal have 3 Portioner hver, Kvartermesteren, Korporalerne, Trompeterne og Mønsterskriveren $1\frac{1}{2}$ hver. Disse faa nu Billetter paa de Skatteydere, der svare mere end $5\frac{1}{2}$ Rdl. Resten af Skatteyderne er saa med stor Møje samlet i Grupper paa $5\frac{1}{2}$ Rdl. hver. Til Slutning anføres endel Borgere, som ikke ere »portionerede«. Blandt disse findes flere Magistratsmedlemmer og Gejstlige, nogle Vognmænd, Tolderen, Instrumentisten (!), Dr. Mathias de Brobergue o. fl. a. Hele denne kunstige Maade at lægge Ligningen paa aabnede unægteligt Døren for megen Vilkaarlighed.

Indkvarteringsforholdene i hele Riget ordnedes ved Forordningen ^{23/11} 1716. I 1718 lader man Byen vide, at i tilstundende Vinter og indtil de a n o r d n e d e Barakker blive forfærdigede, skal af det Skanderborgske Regiment til Hest 4 Kompagnier, bestaaende af Underofficerer og Gemene, 374 Mand indkvarteres i Aarhus. Det fri Standkvarter bestaar

for Mandskabet af Tag og Fag, en Seng med Sengklæder, nemlig en Over- og en Underdyne, en Hovedpude og et Par Blaagarns Lagener, hvori 2 Ryttere kan ligge, samt Ild og Lys. Item for Hestene fornødent Staldrum og Loft til Høets Læggelse, alt efter Værtens Vilkaar og Lejlighed. For Officerernes Vedkommende skal Indkvarteringen være konvenable, men skal dog ogsaa rette sig efter Værtens Vilkaar og Lejlighed. Denne skal selv være sin egen Stue mægtig og ikke hindres i sin Handel og Næring.

Efterhaanden rejste der sig i Aarhus stor Uenighed angaaende Indkvarteringsbyrdernes Fordeling. I 1724 henvende 7 af Stadens rigeste Borgere sig paa hele Borgerskabets Vegne til Stiftamtmanden og bede ham om jo før jo heller at tilholde Magistraten om at udnævne seks eller flere Borgere, som — sammen med Magistraten — skulde fordele Indkvarteringen efter Grundtaksten paa alle Byens Ejendomme og forøvrigt efter Næring og Brug, ganske paa samme Maade som »Byens Bekostning« lignedes. Allerede tidligere var der bleven gjort Forsøg paa at faa en anden Ordning indført. I August 1718 tilsagdes nemlig Borgerskabet ved Byens Tjenere til at møde paa Raadhuset for at vælge 3 Borgere i hver af Byens tre Roder til sammen med Borgmestre og Raadmænd at forfatte en Ligning paa den forestaaende Indkvartering af Grev Frijs' Kyrasserregiment. Der mødte dog kun nogle enkelte Borgere af første Rode til Valget. Et nyt Møde blev ikke talrigere besøgt, og saa løb Sagen ud i Vandet. At Magistratens Optræden ikke er bleven mindre vilkaarlig, efter at det havde vist sig, at der var saa liden Interesse for en Forbedring hos Borgerne, følger af sig selv. Da der nu i 1724 klages til Stiftamtmanden, benytter denne med Glæde Lejligheden. For ham gjaldt det i hine Tider om at spille Borgerne ud mod Magistraten og Magistraten mod Borgerne. v. Plessen giver Borgerne i et og alt Ret og udnævner nu selv 12 Mænd, »dels af de vederhæftigste og dels af de mindre formuende Borgere«, til at foretage Ligningen. Blandt disse 12 Mænd findes 6 af de klagende Borgere.

I 1725 gik saa denne Kommission til Arbejdet. Først synes den at have haft nogle Vanskeligheder med at faa Magistraten til at udlevere Grundtaksten. Dernæst gjorde Gejstligheden stort Paastyr paa Grund af formentlig Fritagelse for alle deres Ejendommers Vedkommende. Igennem mange Dages Arbejde naaede man endelig til Ordningen af en Ligning af den ønskede Art. I 1727 nævnes fri for Indkvartering og andre af Byens Tynge og Paalæg: Præster, Præsteenker, Magistrat, Amtsforvalter, Tolder, Kontrollører, Visitører, Postmester, Vejer og Maaler, Stempelpapirforvalter, Apoteker og Regimentskvartermester.

I Aarhus laa midt i 18. Aarhundrede gerne 2, 3 eller 4 Kompagnier Kyra sserer. I 1729 laa her 244 Mand med 64 Koner og 66 Børn. I 1739—40 beløb Antallet af Underofficerer og Menige sig til 125 Mand, i 1751—52 var det 138. Det var naturligvis altid hvervede Folk, og de laa her ikke hele Aaret rundt. Foruden Rum til Rytterne med Familie og Hestene skulde der skaffes Pladser til Furage, Brødvogne, Vagter (Kordegarder) og »Stabsvognene«. For de syge skulde der være et Sygehus. De højere Officerer skulde hver have »en fuldkommen Gaard til et convenable Kvarter«, med Plads til deres Tjenere og Heste. Endelig skulde ogsaa »Sø-Indrullerings-Chefen«, almindelig kaldet »Søkaptajnen«, hver Sommer have sit Kvarter her i Byen. Officererne søgte sig ofte selv Kvarter og fik da i Stedet »Dusørpenge«, — en Major 21, en Ritmester 18, en Løjtnant 12 Rdl. Endelig skulde der skaffes Kvarter til et vist Antal »Frøer«, det officielle Navn paa Soldaterkonerne; dette sidste var ikke det mindst besværlige, da Frøerne altid var langt vanskeligere at omgaas og mere fordringsfulde end Mændene. I 1739—40 løb Udgifterne ved Indkvarteringen op til 1237 Rdl. Nogen Hjælp fik dog Byen til denne store aarlige Udgift, idet de andre Byer i Stiftet, som ingen Garnison havde eller mindre Garnison end Aarhus, maatte bidrage med Hjælpepenge. I 1739—40 betalte Horsens saaledes 233 Rbd. Denne Repartition skete paa en meget kunstig Maade. I 1785, da samtlige Købstæder i Stiftet havde en samlet Indkvarterings-

udgift af 54.500 Rdl., lignedes denne forholdsvis paa de enkelte Byer: 1. efter Konsumtionen, taget som Middel af 9 Aar, 2. efter Familjernes Antal, 3. efter Antallet af dem, der betalte Krigsskat. Af disse tre Beregningsmaader udregnedes saa et Middeltal. Købstæder med Indkvartering skulde have det, hvormed Bekostningen overgik Middeltallet betalt med $\frac{1}{3}$. De, hvis Bekostning var mindre end Middeltallet, skulde betale $\frac{1}{3}$ af Differencen. De, der slet ikke havde Indkvartering, skulde betale $\frac{1}{3}$ af hele det dem tilkommende Middeltal. I Aarhus laa dengang, 1785, »det Aarhusiske Infanteriregiment«, som kostede Byen 4080 Rbd., i Randers »det jydsk Dragonregiment« 3570 Rbd., i Skanderborg en Eskadron af det slesvigske Rytterregiment, 800 Rbd., og i Horsens Staben og 3 Eskadroner af det slesvigske Rytteriregiment 2770 Rbd. Som vi ser heraf, er Udgiften til Indkvarteringen selv med Hjælpepengene stadig stigende, og Aarhus maa i det Aar, hvor Byen til sin egen Bekostning med Vægter- og Sprøjteskat betalte ca. 2500 Rdl., betale mindst 3000 Rdl. til Indkvartering.

Hvad der voldte mest Bryderier var vistnok Officerernes Indkvartering. I 1724 klager en Mængde af de mere betydelige Borgere til Magistraten over Indkvarteringsforholdene. »Deres Velvisheder er meget vel vidende, at Oberofficererne ere haarde og onde at fornøje, især Chefs-Officererne, ti umuligt er det, at nogen Borger eller Handelsmand kan tage dem ind i deres iboende Huse, ej heller kan saadanne Officerer være hos nogen i Fællig, formedelst deres mangfoldige Suite af Tjenere og Tjenestefolk samt Karosser, Vogne og mange Hester. Kvæg og andre Kreaturer, item store Bagage af Husgeraad, desaaarsag de selv leje dem ledige Gaarde, hvor de ere at faa. Dog formaar de først af Magistraten, at dem gives en Billet paa en Borger, som kaldes deres Vært, alt under den Prætekst, at de vil, at samme Vært skal skaffe dem adskilligt af, hvad de begære, saasom Sengeklæder til deres Tjenere, Hjemkørsel fra Skoven af deres udviste Brænde, hvilken Kørsel koster Værten langt mere for hvert Læs, end han kan købe det for paa Torvet.«

De gifte Ryttere vægrede sig ved at ligge paa Loftskamre («Kamrene over Stuerne»), men vilde have deres Seng og Bagage nede i Værtens Stue.¹⁾ Ligeledes fordrede de Seng og Sengklæder til deres Børn. »Naar Rytteren med sin Kone forskaffes en forsvarlig Seng, hvori 2 Ryttere kan ligge, saa skulde man formene, at Rytteren og hans Kone bør selv forsyne deres Børn«. Naar nu Værterne ikke havde Plads i deres eget Hus til de Indkvarterede, — og en »god Handelsmand« kunde have 5, 6, 7, 8 eller flere af den Slags, — saa lejede de dem ind i ledige Boder eller Barakker, hvoraf der var en Mængde rundt i Byen. Saa stillede imidlertid Officererne Fordring om, at det lejede Sted skulde være i samme Kompagni-Distrikt, som Værten boede i, hvad der naturligvis kunde være yderst generende. — Rytterkonerne forlangte »allehaande Køkkentøj samt Kedel og Kar til at vaske og to i, ikke alene for dem selv, men for andre Rytterkoner, ja prætendere og dertil aparte Brændeved«. — Disse og andre Klager henstillede man til Magistratens og Generalkrigskommissariatets Afgørelse, saa at »de Herrer tyske Officerer, som ikke saa egentlig vil forstaa de danske Forordningers Indhold, kunde vide sig efter dem rettelig at forholde.

Vi har dvælet ved Udgiften, som Indkvarteringen forvoldte og de mange Ulemper, den førte med sig, men der er ikke Tvivl om, at den har haft en uheldig Indflydelse paa hele Aanden i Byen. Disse i Regelen hvervede Soldater²⁾ vare en yderst raa, voldsom og plyndrelysten Soldateske. Ligesom de saa ned paa det fredelige og rolige Borgerhaandværk, saaledes saa Borgerne ogsaa ned paa dem, ja undte dem ikke engang anden Begravelse end paa Møllekirkegaard-

¹⁾ I 1718 klage nogle Ryttere: »Wir haben keine Gelegenheit die Mondirung aufzuhengen und keine Stube«. Deres Værtinde Anna, Clemend Hansens (Kryssings) svarer: »Jeg har tilbudt dem at gøre Ildsted udi min store Stue for dem paa Skorstenen, men de prætenderer en Kakkelvnsstue, hvilket ikke Lejligheden er at opsætte«.

²⁾ I 1690 talte det danske Rytteri 2609 danske, 4133 Udlændinge, og Fodfolket 6842 danske, 9585 Udlændinge. Af Officererne vare 127 danske, 486 tyske, 23 polske, 30 franske og 35 kurlandske.

den eller lignende Steder. Allevegne, hvor der i hine Aar er Slagsmaal eller Voldsomheder, træffer vi Rytterne, og i Reglen vare Officererne parat til at tage dem i Beskyttelse. Selvfølgelig var »Fruerne« af den værste Slags¹⁾, og Børnene løb rundt paa Gader og Stræder uden at faa Lejlighed til at lære noget ordentligt. Og alt dette Pak maatte nu den lavere Borgerstand tage ind i deres Huse og dele deres eneste med Ovn forsynede Stue med dem. Hvormegen Raahed er der ikke spredt ud mellem Befolkningen derved? Vi, som ere vante til at have Landets egne Sønner i Indkvartering, vi som ere vante til at have at gøre med en national Hær, vi have ondt ved at tænke os Betydningen af en Indkvartering af hvervede Soldater uden nogen national Følelse. De fleste af disse Soldater vare jo Tyskere, og det var i alt Fald de allerfleste Officerer ogsaa. Disse Fremmede bragte aldeles intet Kulturmoment med. Uden Interesser, blot optagne af deres militære Pligter, levede de mellem en Befolkning, hvis Love, Sæder og Skikke de vare aldeles uvidende om, og hvis Sprog de knap forstod. Tonen mellem Officerer og Soldater har naturligvis gaaet ud paa at presse Borgerne for saa meget som muligt, og mellem Borgerne gjaldt det om at slippe saa billigt som muligt. Indkvarteringen har, man kan næsten sige, i Aarhundreder hvilet paa Købstadsbefolkningen som en Mare, baade i materiel og aandelig Henseende.

Statsskatter.

Da Aarhus var »Konunglev«, d. v. s. Kronens Ejendom, er der naturligvis udredet Skatter paa forskellig Maade til Kongen, men om disses Natur i Tiden før 15. Aarh. har vi saa godt som ingen Vidnesbyrd her fra Byen. Jordskuld til Kongen af Grunde er der sikkert ligesaa lidt betalt her som i andre ældre Købstæder (Steenstrup, Studier S.

¹⁾ Engang indsattes en Underofficers Kone i Arrest paa Raadhuset som mistænkt for Tyveri. Dette betragtedes som en blodig Fornærmelse af Regimentets Ret, hvis Chef nedlagde Protest og straks fordrede Konen ekstraderet ved Gevaldigeren.

133). Den Jordskyld, der i 16. Aarh. betaltes af Haverne udenfor Byen, betaltes ikke til Kongen, og var vistnok et frivilligt Paalæg. Om »Inne«, d. v. s. personlige Arbejder til Landets Bedste f. Eks. ved Ægter (Kongernes Befordring), Arbejder til Landets Forsvar eller paa Kongens Gaarde, ved vi heller ikke noget uden fra senere Tider, det 15.—16. Aarhundrede, hvor Ægterne (Redskuddet) blev meget besværlige og hvor der af Aarhus 1419 udskrives Mandskab til at befæste Bjarget ved Flensborg (Hüb. A. I, 7). Nathold (Stud), d. v. s. Gæsteri til Kongerne er naturligvis præsteret her som andetsteds, men om dets Størrelse og Beskaffenhed ved vi intet, et enkelt Sted tales senere om 8 Nætters Hold i Aarhus til Kongen. Det var ikke alene Kongen, der nød Natholdet, men ogsaa hans ofte betydelige Følge. I Aaret 1551 vedtage Borgerne, at de gamle Borgergaarde ikke maa splittes ad, for at det ikke skal vanskeliggøres at modtage Kongens Folk og Heste »med andre gode Mænds«, naar de komme til Byen. Vedtægten stadfæstes af Kongen (Hüb. A. I, 145). Muligvis er Natholdet senere tildels gaaet over til en Afgift, men i Kæmnerregnskaberne fra 17. Aarh. omtales denne ikke. Ved »Leding« forstodes Pligten til at udruste Skibe og gøre Tjeneste paa dem, naar Landet (d. v. s. Provinsen) angrebes. Ledingspligten var ofte afløst ved en Afgift i Penge (Kværsæde eller Skud), naar Leding ikke udbødes, og Aarhus synes i Kong Valdemars Jordebog¹⁾ at høre til de Byer, der betalte Kværsæde. Rigtignok er der en væsentlig Uoverensstemmelse mellem Hovedlistens Angivelse 12 Mk. og Indtægtslistens 20 Mk. I 1304 forordner Kong Erik Mændved, at Leding skal bestaa i, at der af hver Indtægt paa 10,000 Mk. udredes et Skib paa 50 Læster. 1415—1420 udskrives der af Aarhus 30 Bevæbnede »enten til Skibs eller til Hest«, som skulle komme til Flensborg at forsvare Landet mod Hertugen og Greven«. 1472 blive Aarhus Borgere i Anl. af den store Skade, de have lidt ved Ildebrand, fritagne for Udbud og al anden kongelig Tyngte undtagen deres By-

¹⁾ Kr. Erslev. Valdemarernes Storhedstid. S. 287.

skat, i 12 Aar. 1502 maa Aarhus for 300 Mk. købe en »Snække« af Biskop Niels Clausen. 1509 Udbud paa 80 Mand med Proviand. I de samme Aar skriver Niels Clemmensen til Raadet, at de skal overlægge, hvor mange Folk de kan udgøre halvt til Hest og halvt til Fods til at væрге Landet, og hvor mange de kan udgøre til Tjeneste u d e n l a n d s, og Biskop Niels Clausen raader Kongen til at lade en Borgmester eller Raadmand følge med Udbudet for at forhindre, at der leveres daarlige Folk til Flaaden.

I det 16. Aarh. gør Købstæderne fuld Leding til Søs. Søjtenesten sker dels ved Udskrivning af Mandskab til de kongelige Skibe, dels ved Udredning og Udrustning af Skibe med Besætning. I 1555 udskrives der Skibe mod Søroverne. og Aarhus maa skaffe en Bøjert paa 60 Læster med 60 Mands Besætning, Aalborg et Orlogsskib paa 80 Læster med 80 Mand. Hele Flaaden løb ud i Begyndelsen af Juni, men vendte snart tilbage. 1564 udskrives fra alle Købstæder 1800 Mand til Flaaden. Deraf fik Aarhus Befaling til at levere en Borgmester, en Raadmand og 50 Mand. Alle skulde være vel rustede med Harnisk, gode Værger, Hagebøsser og lange Spyd. Saadanne Udskrivninger findes i en Række af de følgende Aar. (Hist. Tidsskr. 2. R. 1. B. S. 197.)

Foruden Inne, Stud og Leding betaltes der ogsaa af Kronens Byer en Pengeskat til Kongen. I Østdanmark kaldtes denne Skat Midsommergæld, og den betaltes St. Hans Dag. I Sønderjylland kaldes den Arnegæld og betaltes paa samme Tid, formodentlig af alle de Indbyggere, der »sade for Hus og Hjem«, altsaa af hver Familje. (Steenstrup, Studier, S. 144). Skatter af denne Art nævnes ikke i Aarhus, men der er dog betalt en kgl. Skat (exactio), som dog synes at have været en Mortensdagsskat. Hvorvidt denne Skat i Valdemarstiden er bleven opkrævet af Ombudsmanden, og om han maaske har været en Slags Forpagter af den¹, er ikke klart, der kan i alt Fald fra Aarhus ikke hentes Oplysninger herom.

¹) Kr. Erslev, Valdemarerernes Storhedstid, S. 168 ff.

Den ældste Kvittering i Byens Arkiv for kgl. Skat skriver sig fra ²⁰/₆ 1404. Peder Nielsen (Gyldenstjerne) til Aagaard, (Kjettrup Sogn, Thisted Amt) Ridder og Høvidsmand til Ribe kvitterer paa Dronning Margretes Vegne for 100 lybske Mark, som han har oppebaaret af »dem i Aars«. ²⁶/₁ 1412 kvitterer Væbneren Oluf Jensen for 50 Mark Lybsk »af den Skat, de skulle give iaar« og som han har oppebaaret af »de Dannemænd i Aars«. 1415 kvitterer Væbneren Christiern Wille for Skatten, som Kong Erik skyldte ham. Han har modtaget Pengene af Borgmestre, Raadmænd og Almuen. Kong Erik, der var indviklet i Krig med de holstenske Grever, synes at have pantsat Skatten til Eggert og Henneke Gørtz, og han er misfornøjet med, at man i Aarhus ikke har villet udrede den til Eggert Gørtz selv. I 1424 erklærer saa Væbnerne Eggert og Henneke Gørtz, at de i 9 Aar have modtaget Skatten med 200 Mark Lybsk hvert Aar til Mortensdag. Derefter synes der dog efter Kvitteringer fra ²¹/₁₂ 1427 og 1434 kun at være betalt 100 Mark. ²/₅ 1438 betales 100 Mark for 1437 og 100 for 1438 til Ridderen Erik Nielsen (Gyldenstjerne) til Timgaard (Hind Herred) i Vordingborg. Der findes fremdeles Kvitteringer fra 1441 (50 Mark) og 1442 (200 Mark). Nogen Tid derefter pantsættes Aarhus By til Biskoppen Jens Iversen Lange, og efter at Pantebrevet var erklæret ugyldigt 1459, betaler Byen Skatten i 1460 til Claus Limbek med 200 Mark Lybsk »i rhinsk Guld, en Gylden à 28 Sk.« Men 1469 modtager Biskoppen atter Skatten¹⁾ og nu findes spredte Kvitteringer for den fra Biskopperne lige til 1536, og fra Rentemesteren eller andre paa Kongens Vegne til 1556. I hele denne Tid synes Skatten til Stadighed at være 200 Mk. Lybsk. Enkelte Gange i første Halvdel af 16. Aarh. betales Skatten med Rigsraadets Samtykke dobbelt, saaledes 1507, 1516 og for-

¹⁾ Byen var nu pantsat for 3000 rhinske Gylden. Heraf tilbagebetaltes 1000 i 1486, og et nyt Pantebrev udstedtes, ifølge hvilket Biskoppen i 40 Aar skulde have Byen i Pant, og saa skulde dermed de 2000 være tilbagebetalte. Af den aarlige Skat skulde Bispen betale Kongen de 100 Mark Lybsk. Hvorledes det gaar til, at Bispen endnu 1536 hæver hele Skatten, ved jeg ikke. (Hüb. A. I, 234.)

modentlig ogsaa 1524 og 1526. Dette finder Sted under Pantsætningen, og Kongen modtager da kun de 200 Mk. Paa den anden Side findes ogsaa efter 1536, da Pantsætningen er hævet, jævnlig Eftergivelse af større eller mindre Dele af Skatten. 1541 faar de Borgere, der have lidt Skade ved Ildsvaade, 5 Aars Frihed for Skat og al anden kongelig Tyng, saasom Rytterhold og Landsknægthold. Da det af en Kvittering fra 1546 ses, at $\frac{3}{4}$ af Skatten eftergives, maa Ildsvaaden have været meget betydelig. 25 Mk. 2 Sk. eftergives 1548 paa Grund af en Ildsvaade paa Brobjerg. 1556 faar atter brandlidte Indbyggere 3 Aars Frihed for al Kronens Tyng og Besværing. Afslaget beløb sig denne Gang til 50 Mk.¹⁾.

At vi ikke finder Kvitteringer i Arkivet for Skatten efter 1556, betyder imidlertid ikke, at dens Betaling er ophørt. 1579 skænkes en Restance paa Byskatten til Havnen. I Kæmnerregnskaberne, som er bevarede fra ca. 1634 optræder den under Navn af »Skat« eller »Kongeskat«. Hvor meget den beløber sig til, er vanskeligt at sige, da den i Regnskaberne oftest opføres som Indtægt og Udgift sammen med andre Skatter. Mange Aar nævnes den slet ikke, er formentlig holdt udenfor Kæmnerkassen. I 1652 er den indgaaet i Kæmnerkassen med ca. 100 Sldr. og udbetales af Kæmneren til Rentemester Ernst Ernstsen af Horsens. 1656 betales samme Beløb til »et Kancellibud«, der ankommer 23. Decbr. med kgl. Brev om den til Mikkelsdag forfaldne Skat.²⁾ Fra omtr. 1660 er der ikke mere betalt Byskat.

I 1661 forlangtes alle Jordebøger indsendte for at en ny Matrikel kunde blive indrettet, hvor Hartkornet ansattes alene efter Landgilden. Da der nu ikke betaltes Landgilde i Købstæderne, kunde disse ikke ansættes paa denne Maade, og derfor udsendtes Kommissioner, som skulde takser alle Købstadbygninger og ansætte dem til en Værdi, dels

1) Lensmanden Jens Juel fik desuden Ordre til at laane Byen 8—9 Læster Korn.

Dette Kancellibud fik i Gratiale $7\frac{1}{2}$ Sldr. og desuden 6 Maaltider Mad (3 Mk.) og dertil 6 Stob Øl (1 Mk. 2 Sk.) paa Byens Bekostning.

efter deres Beliggenhed for Trafikken, dels eftersom de udlejedes eller beboedes af Ejerne, dels efter hvad de kostede i aarlig Reparation. Endelig skulde det tages i Betragtning, i hvilken Købstad de laa. Taksationen skulde finde Sted i Forbindelse med en Værdiansættelse af hver Borgers Næring og Brug, saa at denne Matrikel kunde give et godt Grundlag for al Skatteansættelse paa »Eje og Medel«. Til Matriklens Udførelse skulde Aarhus betale 250 Rdl.

Nu optræder den saakaldte »M a t r i c u l-« eller »K v a r t a l s s k a t«, der betaltes 4 Gange om Aaret. En ren Grundskat var den ikke, da den lignedes paa »Eje og Medel«. Saa vidt jeg kan se, har Aarhus betalt ca. 1600 Rdl. om Aaret. I 1673 løb Omkostningerne ved Skattens Betaling op til over 40 Rdl., idet den forlangtes betalt til en »Krigskommissær« i Randers.

Sammen med Matricul-Skatten optræder den saakaldte S a l t s k a t, der egentlig var en fast Hartkornsskat paa Landet, hvor den kaldtes Flæskeskate og betaltes sammen med Matrikelskatten af 1688 lige til 1813. Flæskeskatten lagde paa hver 200 Td. Hartkorn en Afgift af en Okse og 5 Lispd. røget Flæsk til Matrosernes Underhold. Uagtet nu denne Saltskat egentlig var en Hartkornsskat for Landet, paa lagde man Aarhus By fra 1668 alle Omkostningerne ved Oksernes Nedsaltning. Byen skulde levere aarlig 312 Td. spansk Salt, bekoste Slagtingen og Nedsaltningen af Kødet, levere Tønderne dertil, skaffe Pakhuse, Arbejdsfolk og Vogne samt Aske til at bestrø Huderne med. Senere nøjedes Regeringen med en Udbetaling af 9 Rdl. for hver Okse. For Byens Vedkommende svaredes denne Skat til 1682 og beløb sig aarlig til henimod 200 Rdl., enkelte Aar dog mere.

I 1682 ophæves denne gamle Matrikel- og Saltskat, og der indføres i Stedet en G r u n d s k a t, lignet paa alle Grunde og Bygninger, eftersom de laa belejligt for Næring og Brug. Der skulde betales $\frac{5}{8}$ pc. af Værdien, naar de benyttedes af Ejerne, lidt mere, naar de vare lejede ud. Den betaltes ogsaa af Markjorden og Haverne, 1 Rdl. af

hver Tønde Land for saa vidt den brugtes til Sæd det Aar. I 1683 beløb Grundskatten sig kun til ca. 400 Rgdl., hvilket jo var en stor Lettelse i Sammenligning med den forrige Skat. Nedsættelser heri skete ofte paa Grund af Fattigdom. Hospitalet og de Fattiges Boder fritoges helt. Ligesaa Folk, der havde lidt Søskade. Efter den nye Matrikel af 1688 (»Landmaalingen«) steg Grundskatten ganske vist med henvend 150 Rgdl., men i 1694 blev den fuldstændig hævet for at skaffe Købstæderne nogen Lettelse. Derved blev Købstadjorden helt fri, og Byerne fri for direkte Skatter lige til 1802, da Bygningsafgiften indførtes.

Som det ses af foranstaaende Fremstilling kan det egentlig ikke siges, at Aarhus Købstad har været tynget med ordinære kongelige Skatter. I hele 18. Aarhundrede var den jo helt fri. Helt anderledes stiller det sig, naar vi undersøger de ekstraordinære Skatter, som Byen maatte betale under højst forskellige Former. Her møder vi først de »Laan«, som Kongerne pressede ud af Byen, og som kun ganske undtagelsesvis bleve betalte tilbage. Laan vare jo Kongerne i Middelalderen ofte henviste til, men dengang vare Kronens Ejendomme saa store, at de med Lethed kunde sætte Pant for deres Laan. Enkelte Afpresninger kan dog nævnes som f. Eks. da Kong Valdemar »laante« Hellig Niels Sølvskat i Aarhus i Anledning af, at han var hans nære Slægtning. Sligt hører dog næsten Sagntiderne til. Derimod var Kong Christiern II en Mester i at presse Købstæderne for Laan uden Sikkerhed, i alt Fald Aarhus. Først begyndte han naturligvis hos Biskoppen, Niels Clausen, der sad paa Flæsket (d. v. s. Aarhus som Pant), og 1515 maatte laane Kongen 2000 rhinske Gylden mod 4 Fjerdinger af Giernherred i Pant. I 1517 laaner han 4000 rhinske Gylden mod Støvring, Hald og Onsildherreder i Pant.¹⁾ Sligt giver Appetit og 1517 forlanger han af Byen 200 Mk. som »et kærligt Laan« til at betale Ryttere med, 1518 500 Lod Sølv at betale tilbage næste Aar.

¹⁾ 1518 laaner Biskoppen og Kapitlet ham atter større Summer. 1517 lover Niels Clausen ham et Antal Folk.

1520 faar han 1500 Lod Sølv. Christiern II har næppe ved disse Udpresninger gjort sig elsket af Aarhus Borgere. Efter Kongens Fordrivelse 1523 giver Rigsraaderne dem Lov til for deres villige, tro Tjeneste, Møje og Umage at beholde nogle Penge, Told, Sise og Sagefald, som Magistrat og Byfoged havde oppebaaret i det sidste Aars Tid. Pengene skal bl. a. være til Vederlag for »deres Kost og Tæring«. De synes at være mødt ved en eller anden Lejlighed, hvor det »jydske Rigsraad« har opbudt Folk i Anledning af Kongens Afsættelse. I Brevet trues iøvrigt Magistraten med Straf, hvis den ikke straks udleverer Pengene til Borgerne. Det er jo muligt, at Magistraten med Hensyn til Christiern II har været af en anden Mening end Borgerne.

Slemst var det med den fordrevne Konge, men bedre bliver det ikke med F r e d e r i k I, som nu ikke indskrænker sig til saakaldte Laan, men ligefrem forlanger. 1531 skal der udgives 1500 Mk. til Hans Naades og Rigens Behov.

Under G r e v e n s F e j d e har Aarhus Borgere allerede i 1535 gentagne Gange været med til at hylde Christiern III, først i Horsens og senere i Viborg (Hüb. Aktst. I, 129). I det hele taget synes dog Aarhus at have været udenfor Stridighederne. En Landsknægt-Høvidsmand Saem von Tricht, der havde deltaget i Johan Rantzaus Tog til Aalborg 1534, marscherede mellem 17. og 20. Marts 1535 fra Randers til Aarhus, hvor han afgiv sin Fannike til Thies von Aken, som førte den til Halland.¹⁾ At denne Indlægning af en Fannike Landsknægte og deres Overførelse over Kattegat ikke er gaaet af uden Fortræd for Byen, følger af sig selv. Ikke desto mindre udskrives 1535 900 Lod Sølv. Borgerne bleve delte i Grupper paa 20 hver. Hver Gruppe skulde saa skaffe 80 Lod Sølv, saaledes at de Rige betalte for de Fattige. Da der opgaves af Borgmestrene Mogens Laurentsen og Michel Jensen, at der var 225 bosiddende Borgere, blev Skatten 900 Lod Sølv, hvilket jo i Forhold til Antallet af Borgere var meget betydeligt.

Derefter begynder Christian III at tage rigtig fat:

¹⁾ Joh. Grundtvig. Fra Grevefejdens Tid. Dsk. Mag. 4. R. 3. B.

1538: 3000 Lod Sølv i Joachimsdalere og andet »brødet« Sølv. 1540: 6 Lispd. Kedelkobber. 1541: 300 Daler som Laan og 3000 Mk. Pendinge til Landsknægthold og desuden Proviant (Flæsk, Sild, Smør, saltet Fisk, Eddike og Øl) til Flaaden. For at lægge lidt Plaster paa fritoges nogle skadelidte Borgere for Skat, og af det Kirkegods, som Kongen havde bemægtiget sig, skænkedes der Hospitalet og Borgerne nogle Jordstykker S. for Byen samt Vorregaards Mark. Men 1551 har Kongen forskaanet Byen længst muligt og maa nu til Rigets store Nytte og Behov have 400 Daler og det straks. Maaske er det som Løn herfor, at Aarhus faar Landstingsret i 1552.

Frederik II udsteder $\frac{8}{6}$ 1563 en Obligation paa 1583 $\frac{1}{2}$ Daler, som Aarhus har forstrakt ham med til hans og Rigets Behov. Summen skal tilbagebetales om tre Aar. Aaret efter forbydes det Folk under deres Livs Fortabelse at nægte at modtage Kongens daarlige Mønt, de saakaldte Klippinge. 1565 under 3. Oktbr. skal Aarhus komme Kongen til Hjælp inden Mortensdag med 200 enkede Dalere, som de ovenikøbet selv skal levere paa Københavns Slot. Samme Aar skal der leveres Skibe til Transport af Proviant for Krigsfolket i Halmstad. 1566 skal der foruden den sædvanlige Udskrivning af Søfolk sendes en Borgmester, en Raadmand og 35 gode, duelige, raske Karle med Harnisk og godt Værge til København, en Bartsker Kiste, en Piber og en Trommeslager, alle til Brug paa Orlogsskibene. Til Anskaffelse af nyt Skyts til Flaaden skal Aarhus levere 8 Skpd. Kobber ($\frac{2}{3}$ Grydekobber, $\frac{1}{3}$ Kedelkobber). Dernæst 1000 Daler i Sølv og 1000 Daler i Klippinge, som Rigenes Raad havde bevilget til almindelig Skat og Landehjælp. I Juni Maaned skal der leveres Proviant til den Hær, der skulde rykke ind i Sverrig, deribl. 250 Sider Flæsk. 1568 200 Dlr. at aflønne Krigsfolk med, at Kongen »ikke skal nødes til at lægge dem ind i Købstaden«, 1569 1000 Daler, som Byen er »takseret« for, 1570, 1571 og 1572 1600 Daler, som den atter er »takseret« for.¹⁾ Det er ikke saa underligt, at Byen i 1573

¹⁾ Aalborg takseredes til 2000, Ribe til 1500 og Randers til 1200 Dlr.

endnu staar til Restance med 800 Daler af disse Summer. Skylden skydes paa en stor Pestilens i Byen, og Restancen eftergives i den Anledning. Nu synes der en Tid lang at have været Fred, saa at der med Ro kan paalægges Byen i 1575 600 Daler til Ribe Bys Befæstning. 1577 takseres saa atter Byen for en større Sum, hvoraf en Restance paa 300 Daler eftergives 1579 i Anledning af, at saa mange Skatteborgere ere bortdøde af Pestilens.¹⁾ 1587: 50 Daler til Domhuset i Viborg. Den her givne Liste er næppe fuldstændig, thi i 1587 minder Øvrigheden i Aarhus Kancelliet om, at Kongen har faaet L a a n 1563 paa 1583½ Dlr. og 1564 paa 2033 Mk. 6 Sk. i Klippinge. Kancelliet indskrænker sig til at tilbagemælde, »at Besked herom er indkommen«.

Medens der tidligere er paalagt Byen Kontributioner en Gang for alle, begynder under Kong Kristian IV ekstraordinære Skatter, som skulle fortsættes i en Række Aar. Kong Kristian IV interesserede sig i Grunden for Aarhus. Meget jævnlig opholdt han sig her, og hans Omsorg gjaldt baade Klædefabrikken ved Aarhus Mølle, Bevarelsen af Domkirkens Tag ved Forbud mod at skyde paa Allikerne, som boede deroppe, og Latinskolens Dreng, som skulde have en Plads i Kirken, hvor de bedre kunde høre Prædiken. Men kongelig Gunst koster Penge, og 1611 faar Byen Paabud om at betale 1000 Rdl. i Krigsstyr aarlig, saa længe Kriegen med Sverrig vedvarer. Det er vistnok den »Pendingskat«, som betaltes endnu 1615.

1620 maa Aarhus udrede 480 Dlr. til Byen Halmstad, som var brændt. ^{10/2} 1621 indførtes en Acciseafgift af hver Tønde Malt, som i Købstæderne forbrugtes til Øl og Brændevin. 1625 betaltes c. 200 Dlr. som Lønning til Soldater, der vare indkvarterede i Fæstninger i Skaane. 1624 og 1625 udredes desuden 416 Rdl. hvert Aar dels til »Afbetaling paa Rigens Gæld« og dels til »Grænsernes Forsvar«. 1627 Pen-

¹⁾ 1565 rasede Pesten første Gang (2 af Præsterne bortdøde), 1572 anden Gang og 1578 tredje Gang i Løbet af faa Aar. 1578 skal der være bortdøde 2250 Mennesker, mindst Halvdelen af alle Indvaanerne.

dingeskat paa 1664 Rdl., som dog først betales i 1635.¹⁾ Fra 1630 udredes i en Række af Aar, vistnok til 1655 en Mortensdags Skat paa c. 450 Rdl. i Forbindelse med en »Svende- og Tjenestedrengeskat«, som dog kun er et lille aarligt Beløb. Skattens Bestemmelse angives forskelligt, snart er den til Rigers Nødtørft, snart (1639, 1641 og 1643) til »Unionens Efterkommelse«, d. v. s. Rigets Værn. 1646 betales Kobber- og Tinskat (til Skytsets Fornyelse.²⁾ Endelig indførtes i Anledning af Krigen med Sverrig Acciseafgift af alle Fortæringsgenstande, der indførtes til Købstæderne tillands og tilvands.

Kong Frederik III's Tronbestigelse bragte ingen Forandring tilveje. De aarlige Ekstraskatter »til Militzen at continuere« vedblev med Beløb mellem 450 og 900 Rdl. 1650 kommer der tillige en Kobberskat til »Flaadens Udrustning«, hvortil leveres 1 Skpd. 12 Lpd. Kobber og 1 Skpd. 1 Lpd. 13 Pd. Tin.²⁾ Vi kommer efterhaanden frem til Enevældens Tid. Alle hidtidige Paalæg ere gjorte med Rigsraadets Samtykke. Naar Kongerne skulde have Penge, gav Rigsraadet dem villigt Anvisning paa Byerne, det var Datidens store Malkeko. Det var jo ogsaa dem, der havde Privilegierne. Adelen, der ganske vist ogsaa havde Privilegier, hyttede sig saa godt, den for Skams Skyld kunde. Engang imellem gav Kongerne lidt Privilegier tilbedste for Købstæderne, skænkede nogle Grunde hist og her samt eftergav en Restance, men det var intet i Sammenligning med de stadige Aareladninger.

For Aarhus Vedkommende var 16. Aarh. vistnok en forholdsvis god Tid, men 17. Aarh. i høj Grad ødelæggende paa Grund af Krige og Plyndringer. Vilde nu Enevælden bringe nogen Lindring? Dens første Gave til Købstæderne var ^{18/11} 1660, en Fornyelse af Konsumtionen fra 1621 og 1647. Denne Konsumtion faldt oprindeligt i to Dele:

¹⁾ Det er maaske den Dobbeltsskat, som Aarhus med andre Købstæder tilbød at udgive frivillig 1627. (Kr. Erslev, Rigsr. og Stænderm. Hist. II, 19).

²⁾ Da Husgeraadet dengang for Størstedelen bestod af Kobber eller Tin kunde en saadan Skat med forholdsvis Lethed udredes in natura.

Landkonsumtionen, der snart gik over til en Hartkornsafgift, og Købstadskonsumtionen, som i Aaret 1700 ordnedes saaledes, at den dels opkrævedes som »Portkonsumtion« af alle indenlandske Produkter, der førtes ind i Købstæderne, dels som »Maleværkskonsumtion« af alt Korn og Malt, der maledes i Købstæderne. En stor Ulempe ved Konsumtionen var, at Opkrævningen forlangte et meget stort Apparat, og at Smugleri, endog i stor Stil, vanskelig kunde forhindres. Her i Aarhus begyndte man med at stoppe alle Gyder og lignende Veje, som førte ud af Byen, og kun lade Hovedvejene forblive aabne. Paa Brobjærg stoppedes saaledes Hans Jensens Gyde og Folmersgyde. Dernæst opførtes ved Byens Indgange de bekendte Plankeværksporte. Det er muligt, at der forinden har været Slagbomme¹⁾ eller lign. ved Byens Udgange, men det var nu ikke mere tilstrækkeligt. Dernæst fordrede Konsumtionen hele Byen omgivet med et Gærde.²⁾ Langs dette Gærde gik der vistnok i alle Byer en Sti. Man træffer den endnu i mange af vore Smaabyer som »Spadserevej bag om Byen«. Her i Aarhus har vi Rester af den i »Postsmøgen« og i dens paa den anden Side af Søndergade liggende Forlængelse. Man maatte have Konsumtionens Tilladelse til at have »Baglaager« ud til denne Sti, og disse Baglaager skulde altid holdes lukkede. I 1734 klages der over, »at trods optagne Syn og Mulkteringer er der endnu saa mange Baglaager, at Byens Indvaanere ikke har nødig at betjene sig af de forordnede og beskikkede Porte uden alene for Tilkørs lens Skyld«. Nutildags, hvor Færse len er saa fri, har man Vanskelighed ved at tænke sig de Ulemper, som denne Aflukning førte med sig, især om Aftenen og Natten. Og saa den nærgaaende Undersøgelse af hver Person og hver Vogn, der passerede Portene. Konsumtionsforvalterne havde desuden Ret til at visitere indenfor 2

¹⁾ I Horsens faar Lensmanden af Frederik III 1655 Paalæg om at lade Slagbommene for Indkørslerne til Byen, som vare blevne øde, reparere, saa de kunde holdes lukkede paa tilbørlige Tider.

²⁾ I 1707 giver Kammer-Kollegiet Ordre til Byens Indhegning og Mindeportens Udflutning.

Mile omkring enhver Købstad, angaaende alt, hvad der kunde stride mod Konsumtionsforordningerne. De Kroer, som fra gammel Tid havde taget deres Drikkevarer i Byen, skulde vedblive at tage deres Øl og Brændevin der og maatte ikke selv brygge eller brænde det. Konsumtionen var et meget haardt Skattepaalæg. Medens de tidligere Skatter vare lignede paa »Eje og Medel«, saa havde Konsumtionen bl. a. den Ulempe, at Livet for de mindre Bemidlede og for Arbejderne blev meget dyrere i Købstaden end paa Landet. Derfor kunde Købstaden heller ikke med Fordel indrette Fabrikker, da man ikke kunde konkurrere med de indførte Varer. Det er ogsaa først efter Konsumtionens Ophævelse i 19. Aarh., at Indvandringen af Arbejdere fra Landet til Købstæderne ret er begyndt.

Det laa jo nu nær, at naar Konsumtionen blev forpagtet ud, kunde Købstæderne staa sig ved selv at overtage den, og Regeringen, som langt hellere vilde have en fast end en usikker Indtægt, var meget villig dertil, og under ^{16/10} 1673 tillodes Bortforpagtning af Konsumtionen. I Aarene 1698—1700 havde Aarhus første Gang forpagtet sin egen Konsumtion, vistnok paa den Maade, at Overskuddet skulde deles mellem Kongen og Byen. Naturligvis maatte Byen tillige gaa i Kompagni med en Konsumtionsforvalter, der bestyrede hele Af-færen. Da Byen nu selv havde Interesse af, at der ikke smugledes, vare Udsigterne vel nok ret gode, men hvordan det nu gik til eller ej, det var ikke muligt, hverken for Rentekammeret, som ikke vilde eftergive Skylden, eller Borgerne at faa noget ordentligt Regnskab fra Konsumtionsforvalteren, og Magistraten syntes at staa i Ledtog med ham. Paa et Raadstuemøde ^{2/3} 1701 gik det meget varmt til, og Stemningen var saa nær ved Revolution, som den nogensinde har været i Aarhus. Næste Dag henvende 4 Borgere sig med en af 100 Personer undertegnet Erklæring hos Borgmester Michel Malling, der modtager dem »meget slet«. Der klages da til Stiftamtmanden, medens Magistraten forlanger Rentekammerets Assistance mod de opsætsige Borgere. If. Reskr. ^{25/8} 1702 maatte der endogsaa nedsættes en Kommission til at dømme

Magistraten og Borgerne imellem. If. Kæmnerregnskabet er der 1701 afbetalt Tab paa Konsumtionen c. 1300 Rdl., som blev inddrevet ved militærisk Eksekution. — I Aarene 1701—1703 havde Byen atter selv forpagtet og denne Gang med betydelig Fordel. Overskuddet var nemlig c. 7800 Rdl. Men der skulde nu engang hvile en uheldig Stjerne over Forpagtningerne. Rasmus Wærn og Clemend Hansen Kryssing vare nemlig paa Byens Vegne gaaede i Kompagni med Tolderen Jørgen Pedersen om Forpagtningen. En Højesteretsdom af $\frac{2}{3}$ 1710 maatte nu til for at afgøre Delingen af de 7800 Rdl., der var tjent. Jørgen Pedersen fik for sin Part 1950 Rdl. Procesomkostningerne slugte adskillige Hundreder og Resten — Byens Andel — skulde Magistraten have for sammen med 4 af de fornemste Borgere at kunne disponere over den til Byens Nytte »efter Forhandling med Stiftamtmanden«. Disse fire fornemste Borgere synes imidlertid aldrig at være bleven raadspurgte; Magistraten skaltede og valtede med Pengene som den vilde, og vilde ikke høre noget om at aflægge Regnskab. I 1719 ansøge nogle Borgere Stiftamtmanden om, at Mindebroen, der var meget brøstfældig og farlig at passere, maa blive fornyet, og at dette maa blive betalt af Konsumtionspengene. Stiftamtmanden gaar i sin Skrivelse til Magistraten ind herpaa, men skriver tillige: »Men iøvrigt erindres endnu atter Magistraten om Rigtighed for samme Konsumtionspenge efter den Paamindelse, jeg i saa Maade ved min Skrivelse til dem af $\frac{4}{11}$ 1718 har gjort«. — Da Borgerskabet ikke fik noget at vide om Pengene, kan det ikke fejle, at disse i den offentlige Mening voksede til fabelagtige Summer, og deres Anvendelse var Genstand for talrige Projekter. Efterhaanden som den gamle Magistrat døde ud¹⁾, kom gamle Chr. Basballe til at staa som den eneste Ansvarlige for det, der ikke kunde gøres Rede for. — I 1703 forpagtedes efter afholden Auktion Konsumtionen fra 1704—1707 atter af Rasmus Wærn og Chr. Jørgensen Skaa-

¹⁾ Peter Jessen Farver † $\frac{9}{2}$ 1712. Hans Bendixen Harding † $\frac{23}{7}$ 1712. Hans Jensen Vinther † $\frac{16}{1}$ 1726. Rasmus Wærn † $\frac{28}{3}$ 1722. Tønnes Michelsen † $\frac{8}{10}$ 1728. Apoteker Bernt Holmsted flyttede bort 1730.

rup paa Byens Vegne for en Afgift af 11,000 Rdl. Det drejer sig om al Konsumtion, dog Vin, Brændevin, Most, Salt og Tobak undtagen. Denne Gang havde Byen atter Tab, 4466 Rdl. maatte betales i 1706.

I 1665 forekommer et »Køkkenstyr« 2867 Rdl. samt i dette og følgende Aar en »Prinsesse- eller Frøkenskat«. Denne bestod 1665 i Medgift til Frederik III's Datter Anna Sophie, g. m. Kurfyrst Johan Georg af Sachsen, 326,000 Rdl., 1668 til Prinsesse Frederikke Amalie, g. m. Hertug Chr. Albrecht af Holsten-Gottorp, 277,000 Rdl. 1671 til Prinsesse Vilhelmine Ernestine, g. m. Kurfyrst Karl af Pfalz, 330,000 Rdl. Det var adskilligt dyrere dengang at faa en Prinsesse bortgiftet end nutildags.

Frederik III døde ¹¹/₂ 1670 og blev begravet hos sine Fædre i Roskilde Domkirke. Det hed sig, at man under hans Regering overvejede, hvorledes man skulde lette Livet for Købstæderne, men Konsumtionen, Matrikelskatten og Saltskatten vidne ikke om, at disse Overvejelser have været meget alvorlige, og hvilken Tone man anslog overfor en Købstad i hine Tider ses af Forhandlingerne 1663 om Magasinhuset.

Christian V's Tronbestigelse bragte foreløbig ikke nogen stor Forandring. En lille Folkelønskat ¹⁾, der betales 1672 med 250 Rdl., vil jo ikke sige meget. Den skaanske Krig 1675—79 viser derimod sine Virkninger ved en »Kobberskat« i 1674 200 Rdl., 1675 300 og 1676 250 samt et »Krigsstyr«, »Kopskat«, »Ildstedskat« i 1677 paa tilsammen over 10,000 Rdl. og i 1678 6000. Ved Gennemsyn af Kæmnerregnskaberne ses der nu at være bleven betalt i de følgende Aar ekstraordinært Krigshjælp (1683 1000 Rdl. »som kun med Nød og under mange Klager er tilbejbragt«), Kop- og Kvægskatter (1683—87), Defensionsskat, Husleje- og Rente-pengeskate, Karosseskate, Paryk- og Fontangeskat ²⁾, Forti-

¹⁾ Til Tjenestefolk regnedes dengang Forvaltere, Fogeder, Skriverkarle, Fuldmægtige, Kammertjenere, Huslærere, Købmandssvende, Kræmmersvende, Vintappersvende og alle Slags Haandværkersvende.

²⁾ Fontanger var en Hovedpynt for Damer; de bestod af Striber af kruset Musselin, Baand, Kniplinger, Blomster eller Fjer, anbragte paa

fikationsskat, $\frac{1}{6}$ af Folkeløn o. s. v. Da der i 1688 paalægges et »Defensionsstyr«, kan man af Skattelisten se, at de rigeste Embedsmænd og Borgere allerede ovre i København vare »satte« til at betale visse Summer f. Eks. Assessor Hutfeld 500 Rdl., Assessor Jens Lassen 250, Kommissarius Th. Friis 500, Amtmand C. Bjelke 150, Borgmester M. Malling 100 o. s. v.

Efter de Optegnelser, der findes i Kæmnerregnskaberne for 1671—1690 beløber det aarlige Middeltal af de direkte Statsskatter sig til 5343 Kr. Middeltallet af eftergivne Skatter og Restancer er 535 Kr. Middeltallet af kommunale Udgifter er kun 706 Kr.

Havnen og Handelen.

I Christoffer af Bayerns Privilegier¹⁾ for Aarhus af $\frac{2}{7}$ 1441 hedder det: »Item skal eller maa ingen købe eller sælge i nogle ulovlige Havne, som ligge hos eller omkring fornævnte vor Købstad Aarhus, under det Gods Fortabelse, som han saaledes køber eller sælger, halvt til Kongen og halvt til Byen«. Dette var sikkerlig i sit Princip ikke nogen ny Bestemmelse. Fra Arilds Tid vare alle Havne og Færgesteder Kongens. Som Landets Krigsherre maatte han jo have Lejlighed til at vogte paa disse Ud- og Indgange og vide, hvem der færdedes der.²⁾ Han maatte ogsaa have Lov til at forbyde Anlæget af andre Havne eller Benyttelse af disse, det var »ulovlige Havne«. Aarhus Havn var jo ovenikøbet dannet af en af »Rigets Strømme«, et »Herredsgab«, der dannede Grænsen mellem to Herreder, og var som saadan ogsaa Kronens Ejendom.³⁾ Kort Tid efter at Christoffer af Bayern havde givet Byen ovennævnte Privilegier 1441, blev den sat i Pant til Biskoppen og forblev med en kort Afbrudelse i Pant lige til Reformationen. Hvor langt

et højt Stel af Jærntraad. De var opkaldt efter Ludvig XIV's Maîtresse Hertuginde af Fontanges.

¹⁾ Jvnfr. I, 333 ff.

²⁾ Steenstrup, Studier, S. 117—119.

³⁾ Steenstrup l. c. S. 337—339, Jvnfr. I, 229.

Panthaverens Myndighed strakte sig, er usikkert, men at han har haft Havnen i Pant med Byen, ses af, at han gøres ansvarlig for dennes Benyttelse. Rigens Raad dømmer nemlig 1459 Bispen til at have forbrudt sin Panteret, fordi han trods Kongens udtrykkelige Forbud havde tilladt en »Fetaliebroder«, d. v. s. en Slags Sørøver, Esben Jyde at se jle u d fra Aarhus Havn. I 1469 er Byen dog igen kommen i Pant til Bispen. I disse Tider synes der i det hele taget at være ført en uafsladelig Kamp mellem Bispestolen og Borgerne, som søgte at hævde deres gamle Privilegier. Den Del af Bymarken, hvorfra de var bleven fortrængt, tildels alt før 1441 og yderligere »efter at Byen var kommen i Pant til Bispen«, tilkæmpede de sig igen ved Kong Hans Hjælp, og i Christiern II's Tid toge de aabent Parti mod denne Konge, som ellers stod i venskabeligt Forhold til Bispen.¹⁾ — Naar der i Christoffers Privilegier tales om »ulovlige Havne, som ligge hos eller omkring Købstaden Aars«, kan der vel kun tænkes paa den naturlige Havn, som Kysing Nor danner noget Syd for Aarhus og som endnu kaldes N o r s m i n d e H a v n. Næsten al Jord rundt om Noret ejedes af Kapitlet, som 1292 af Erik Mændved havde faaet Lov til at kræve Told af de Skibe, der søgte Havnen. Hvis Bispen, som under Pantsætningen nød den kongelige Byskat af Købstaden, ogsaa nu har nydt de mulige kongelige Indtægter af Havnen, har Forholdet til Norsminde Havn været let at ordne. Men saaledes synes det ikke at have været, ti i Kong Hans Privilegier af 1505 bestemmes følgende: »Vi have ogsaa undt, at F r e m m e d e, som ikke ere Borgere her i Aars eller ere hjemme her i Byen, og søge Byens Havn her for Byen med deres Skib og indlægge deres Skib, Skuder eller Baade i Havnen her for Byen eller her l a n d d r a g e

¹⁾ Hüb. A. I, 115, 121. Mærkeligt er det, at 3 Biskopper og 6 andre Rigsraader ettergiver Aarhus Borgere 1523 i Anl. af deres Optræden mod Christiern II, den P e n g e s k a t, Told, Sise og Sagefald som Kongens Embedsmænd, Borgmestere, Skult eller Byfoged har oppebaaret paa Kongens Vegne. Hvorledes kunde de eftergive Byskatten, som p. Gr. af Pantsætningen var Bispens?

dem, skulle give aarlig af hvert Skib, som bærer 10 Læster eller mere, 3 Sk., og af hver Skude, som mindre er, 2 Sk., og af hver Baad 1 Sk. til deres Havns Forbedring«. Foruden denne Bestemmelse, der vel navnlig maa være rettet mod de hanseatiske Skibe, havde Kong Hans ved en anden Bestemmelse søgt at skaffe sig selv en Indtægt, idet han mellem 1480 og 90 lagde en Afgift paa alt fremmed Øl, som indførtes, den saakaldte »Zise« eller Accise.¹⁾ Der findes i Aarhus Bys Arkiv en Mængde Kvitteringer for Zisen, som Byens Øvrighed ved Byfogden maatte lade indkræve. Det aarlige Beløb var meget forskelligt, i 1496 kun 21½ Mk. 4 Hvide, i 1495 95 Mk. 4 Hvide, i 1513 40 Mk. 14 Sk.

Hvorledes Havnen egentlig saa ud i hine Tider kan vi naturligvis ikke gøre os nogen nøjagtig Forestilling om. Naturen havde gjort det meste, Menneskene kun lidt. A a e n s e l v var aabenbart Havnens vigtigste Del, Mundingen vel ikke saa bred, som tidligere, men med flad Strand baade mod Nord og Syd. Paa den flade Strand, rimeligvis det sydlige Minde, har man formodentlig om Vinteren trukket Skibe i Land og bygget nye Skibe. Forresten maa man være begyndt paa at forbedre Havnen ved Kunst, hvortil skulde ellers Fremmedtolden bruges? At Havnen maa have været ikke lidt besøgt af fremmede Skibe og have huset en Del fremmede Købmænd, vidner Kong Hans Privilegium om.

Som F æ r g e h a v n var Aarhus Havn ikke mindre Kronens Ejendom end som Handelshavn. Allerede Adam af Bremen omtaler den som saadan i 11. Aarh. Ganske vist nævnes den ikke i Kong Valdemars Jordebog som Færgested, men der er saa mange andre Vidnesbyrd fra noget senere Tid derom, at Udeladelsen i Jordebogen ikke kan antages at have nogen Betydning lige over for Adam af Bremens Ytringer. (I, 17).

¹⁾ Maa ikke forveksles med den i 1677 indførte Acciseafgift af alle Fortæringsgenstande, der indførtes til Købstæderne tillands eller tilvands. Heller ikke med den 1621 indførte Acciseafgift af Malt, der i Købstæderne brugtes til Øl eller Brændevin.

I 1547 faar Borgmestre og Raadmænd i Aarhus Kgl. Brev paa, »at efterdi de havde lovet og tilsagt at ville færdiggøre Skibsbroen der for Byen og den altid holde vel færdig, da undte Kgl. Majestæt dem i 3 s a m f u l d e A a r at maatte oppebære af hver stor Læst Gods, som udkibes og indskibes der for Byen 2 Sk. danske og 1 Sk. af hver smal Læst Gods, og skal ingen være fri for samme Told uden de, som bygge og bo der i Byen«. ¹⁾ Medens Afgiften 1505 lagdes paa fremmede S k i b e, lægges den nu paa fremmed G o d s. Men nu er der Tale om en Skibsbro, et Bolværk, formodentlig ud for Mindet, N. for Aaen.

Her er ogsaa Skibsbyggeri, ti ^{17/10} 1551 faar Laur. Nielsen paa Fejø Befaling til at bygge et Skib (formdtlg. Krigsskib) ved Aarhus. Han skal have alle de Skibsbyggere, der kan flyes ham fra Nykøbing. (K. B.). Det maa dog vist antages, at der allerede tidligere er bygget Krigsskibe her, f. Eks. de Skibe, som Byen i Fejdetid skulde levere i Fællesskab med Randers. Ogsaa 1531 byggedes her et Skib til Ekspeditionen til Norge mod Christiern II.

Der arbejdes nu flittigt paa Skibsbroen og under ^{19/10} 1553 faa Borgmestre og Raad 60 Bøgetræer i Bjørnkær Skov (ved Ebeltoft?) til at istandsætte den med. Men 1560 borttages den ved Storm og Højvande, saa Frederik II maa eftergive Byskatten af 1560. 1579 har der atter været Storm og Uvejr, og Kongen eftergiver atter en Skatterestance og skænker 100 Bøgetræer til Hjælp til at forbedre Havn og M i n d e med (Hüb. A. I, 207), »og til intet Andet«. 1581 overlader Øvrigheden Søren Madsen Skriver en Jord ved Mindet, »et Stykke af Byens Jord og Grund, liggende her nede ved Mindet«. I Beskrivelsen tales om et Sydøst for Grunden liggende M i n d e h o v e d. Grunden ligger »mellem Aaen og Havet« og maa altsaa antages at have været beliggende paa det nu dannede »Rev«.

I Henrik Ranzows »Cimbricae Chersonesi Descriptio« 1597 (Westphalen Monumenta Tom. I) hedder det om Aarhus, »at Aaen danner en Havn, som kan rumme mange store

1) Dsk. Mag. 4. R. 1. B. S. 256.

Skibe; i de senere Aar er den af Borgerne gjort længere og rummeligere ved nogle Moler og Dæmninger, der ere lagte ud i Havet«. Senere siges, at Aarhus har en berømt Havn (skal vel være Red), som dannes af det store Forbjærg Hellenis (d. v. s. Helgenæs) og strækker sig fra det kgl. Slot Kalø lige til det meget høje Ellemandsbjærg 2 Mile, og som ved Læ heraf og af nogle Øer (!) gør et roligt Hav for Skibsfolkene. — Samme Forfatter har allerede haft aabent Øje for Omegnens Skønhed, han siger, at Byen har den yndigste Beliggenhed (situs amoenissimus), og at Aarhus Stift er rigere paa Skove, vilde Dyr og gode Marker end nogen anden Del af Jylland.

Medens Havnen altsaa i 16. Aarh. har været i stadig og god Fremvækst, saa kommer den i 17. Aarh. efterhaanden i en maadelig Tilstand, og det endda før Krigene begynder. Allerede 1626 raadslaar Øvrigheden med Byens 24 Mænd om, hvad man skal gøre for at opbæjle den forfaldne Havn, som man maatte befrygte »skulde blive øde og ganske fordærvet«. Dens eneste Indtægt, siges der, var de i Aaret 1505 paalagte Havnepenge af de fremmede Skuder, hvad der ikke var tilstrækkeligt. Havnepengene af Godset fra 1547 var jo kun paalagt i 3 Aar. Man vedtager da, at foreløbig i 6 Aar skal der af hvert Skib, der sejler ud, hvad enten det er ladet eller ej, hvad enten fremmed eller herfra Byen, betales 2 Sk. af hver Læsts Drægtighed. Afgiften skal betales af Skipperen, hvis han selv farer med eget Skib og Gods, men af Købmanden, hvis Skibet er fragtet for hans Regning. Disse Penge skal alene bruges til Havnens Vedligeholdelse. To Mænd, en valgt af Raadet og en af Borgerne, skal opbæjre dissé Havnepenge, anvende dem paa bedste Maade og siden gøre Regnskab derfor. Tolv eller flere Borgere skal sammen med Borgmestre og Raad efterse Regnskaberne og skønne over Arbejdernes Udførelse. Det synes ikke som alle Bestemmelserne i Forslaget ere blevne konfirmerede af Kongen, navnlig hører man ikke Tale om den her foreslaaede store Havne-

inspektion ¹⁾, men Havnepengene ere dog opkrævede om end paa nogen anden Maade. Lensmanden foreslaar, at Byens Indbyggere kun skulle give 1 Sk. af Læsten, fremmede 2 Sk., men efter et gammelt Havneregnskab af 1634 synes der dog at være bleven givet 2 Sk. af alle. Det siges, at det var hans Naade, Prinsen, den udvalgte Konge, der har givet Stødet til denne Vedtægt, efter at han havde taget Havnen i Øjesyn. Rigens Raad konfirmerede den under $\frac{7}{5}$ 1627. I denne Konfirmation nævnes udtrykkelig, at »de, som have Ejendommen ud til Aaen, skal tilholdes at holde Bolværket vedlige for deres egen Grund«. Dette nye Princip, som herved etableres, og som skulde tjene til at formindske Omkostningerne ved Havnens Vedligeholdelse, var af stor Betydning. Den allerstørste Del af Havnen bestod jo af »Kanal«, d. v. s. Aaen fra Mindet og op til nuv. Frederiksbro. Denne Kanal, som altid tidligere har været ensstillet med Mindet, bliver nu med Hensyn til sine Bolværker stillet noget anderledes, idet disse nu gaar over til at blive private Anlægspladser.

Nogle Aar efter, nemlig 1634, faar Havnen 20 Ege af Kalø Len til Havnens Forbedring. Disse hyppige Udvisninger af Bøge og Ege vidne om, at Ris Skov ingenlunde har kunnet levere det fornødne Tømmer til Havnen, og at man heller ikke dengang har betragtet det som dens Bestemmelse.

Der trænges dog stadig til nye Indtægter, hvorfor Kristian IV i Aaret 1638 (Hüb. A. II, 75), bevilger den saakaldte »Hvidtold«, det vil sige 12 Hvide af hver Slettedalers Værdi, som ud- og indføres af udenlandske, og 1 Hvid af indenlandske Skibe. Dernæst 5 Sk. af hver Læst Drægtighed af udenlandske og 3 Sk. af vore egne Undersatters Skibe. Denne sidste Told bevilges paa 6 Aar for de udenlandske, 3 Aar for de indenlandske. Hvidtolden blev sammen med Havnepengene i mange

1) 1641 begærer Raadm. Rasmus Nielsen for sig og sine Medbrødre Inspektorens af Magistraten, at Kampestenene til Havnens Bygning i Tide forfærdiges.

Aar Havnens eneste stadige Indtægt. Trods sine mange Ufuldkommenheder synes Havnen dog i hine Tider at være bleven beundret. Holger Jacobæus, en Søn af Bispen i Aarhus, skriver (dog vistnok med et Stænk af Ironi) i sin Dagbog fra 1671 bl. a.: Aalborg er berømt af Høstsild og Bøsser, Odense af Knive og Adel, Randers af Laks, Burøl, Troldkvinder, Oksedrivere og Handsker, Aarhus af M i n d e, Domkirke og Hans Klokker (d. v. s. Hans Skonning)«.

Fra de ovenfor nævnte Udgifter undtager Kristian IV udtrykkelig »Færgerne, naar de Folk overfører«.

Hvorledes Færgeforholdene har været ordnede i Middelalderen og i 16. Aarh. har jeg ikke kunnet erfare noget om. At der i alt Fald i 16. Aarh. har været bestemte Færger til at overføre Mennesker og Kvæg til Kalundborg, kan ses af, at der ^{5/1} 1566 udgaar kgl. Befaling til Borgmestre og Raad i Aarhus om at holde de ved Byen værende Færger og Skuder til Stede for at overføre Adelen fra Nørrejylland, der skal møde med Heste og Harnisk i København. (K. B.). Af »Ove Juels Dagbog« (Hist. Tidsskr. 3 R. 3 B.) ses, at han ^{2/10} 1662 rejser fra Kalundborg, nødes paa Grund af Modvind og Storm til at blive paa Thunø og først den 4. sejler derfra til Aarhus. ^{4/10} 1679 er han heldigere, da kommer han i 7 Timer fra Kalundborg til Aarhus.

Af Byfogedregnskaberne for 1610 og følgende Aar ses, at der er betalt en Afgift til Kongen af de Personer og Dyr, der overføres med Færgerne, vistnok kun 1 Sk. af Personer og 2 Sk. af Heste, Køer og Vogne. I 1635—36 nævnes 6 aarhusianske Smakker og 2 kalundborgske. Blandt de aarhusianske har »Borgmesters Smakke« overført 70 Fodgængere, hvorfor betalt 1 Sldl. 6 Sk.

Under ^{2/12} 1674 giver Kong Christian V »Færgeløbet« Privilegier. Aarhus skal stille 5, Kalundborg 3 Skibe. Skibene skal afgaa fra begge Steder hver Tirsdag og Fredag Kl. 7 om Morgenen. Der fastsættes en bestemt Pris, for hvilken Ingen skal være fritaget uden de, der ere forsynede med Fri-pas fra Kongen eller Griffenfeld. Smakkerne skal afgaa paa de bestemte Tider, uanset om de har liden eller megen Fragt,

og sejle efter en vis Orden. Kan en af dem ikke rejse, mister Skipperen sin Børt eller Rejse for den Gang. Er der mere Fragt end til een Smakke, maa en af de næste tages. Ingen Smakker maa benyttes, som ikke ere antagne af Magistraten. ¹⁹/₄ 1684 ordnes Færgeløbet yderligere. Det synes, som der har været et Interessentskab i hver af Byerne, men da dette gav Anledning til Uenighed mellem Skipperne, befales ved kgl. Brev ²⁵/₄ 1693, at begge Byers Interessenter skal danne et fælles Rederi med 5 Smakker og 4 Rorbaade. Aarhus skal participere med ³/₅ Parter, Kalundborg med ²/₅. Ingen Magistratspersoner maa participere. Da Interessenterne i 1696 vil have Tilladelse til at forhøje Taksten, befaler Kongen, at enten skulle de »disponeres« til at holde Færgeløbet ordentlig vedlige med de nuværende Takster eller ogsaa skal andre Interessenter søges, som vil gøre det.

I Begyndelsen af 1704 opkommer der en Bevægelse mellem Byens Borgere for, at Færgeløbet maa gaa over til selve Byen Aarhus. I en Skrivelse fra 18 af de bedste Borgere til Kongen andrages om, »at først Havnens Reparation og Konservation, hvormed, næst Gud, Byens Velfærd og Næring mest bestaar, maa faa privilegeret de 3 Smakkers Færgeløb, saa vel som det lille Stykke Skov, som ligger her ved Byen og af gammel Tid Havnen er givet« og endelig den allernaadigste (d. v. s. Kongens) Del af Accisen, hvorved Havnen kunde blive repareret« o. s. v. Færgeløbets Forvaltning skal forestaa af 2 Mænd, som Magistraten vælger dertil af det bedste Borgerskab. De forrige Redere skal der bydes fuld Betaling for deres Smakker, efter Vurdering. — Kongen, Frederik IV, gaar villig ind paa disse Forslag og forordner ²/₁₂ 1704, at der skal sejles med 3 Smakker paa hver Side og at Færgeløbet fra Aarhus skulde forblive for Byen og ikke som hidtil for nogle Private. Smakkerne fra begge Sider skulde sejle til een Kasse. — Alt dette var nu meget godt, men det at sejle til een Kasse med Kalundborgeren Erik Christensen, der ejede alle tre Smakker i Kalundborg, var netop det, man i Aarhus helst vilde bort fra. Den kgl. Forordning af 1704 var derfor en Skuffelse. Dertil kom, at de Penge, Byen havde tjent ved

at forpagte Konsumtionen i 1701—1703 først kom til Stede efter flere Aars Proces, og det var dem, man havde stølet paa til at købe Færgesmakkerne for. Det lader derfor til, at hele Sagen er bleven stillet i Bero indtil videre. 1728 gøres der et Forsøg paa at faa Færgesmakkernes Redere til at give et vist Bidrag til Havnen, men forgæves. — Efterhaanden som Trafiken i Slutningen af 18. Aarh. steg, paalagdes det Rederne at holde Hjælpsmakker i alt Fald i Oktober Maaned, hvor Trafiken (med Kvæg?) vistnok var højest. I Aarhundredets Slutning var Overfartsprisen for: 1. En Person af borgerlig højere Stand 5 Mk., 2. Haandværkskarl, Bonde, Tjener, Pige 3 Mk., 3. Underofficer, Soldat, Matros 1 Mk. 8 Sk. 4. En Hest 1 Rdl. 5. En Okse 5 Mk. 6. Et Faar 1 Mk. — Færgesmakkerne vare Gallioter paa 18—22 Læsters Drægtighed.

Efter at Bisgaard i Aarhus 1661 var solgt til Gabriel Marselis (se I, 145), maatte man se sig om efter et andet Magasinhus til Stiftets Korn. Blikket faldt da paa »det store Hus« (»Trods Katholm«) ved Mindet S. for Aaen (se I, 398). Det ejedes dengang af Erik Rosenkrantz, havde 4 Etager og var omtr. det eneste grundmurede Privathus i Byen. Det bestemtes da af Regeringen, at Aarhus By skulde købe Bygningen og overlade den til Kongens Brug. Der trues med, at hvis Byen ikke vil gaa ind derpaa, vilde Havnens Privilegier af 1663 blive annullerede og Ris Skov blive fratagen Byen. Da Byen beklagede sig for Generalkrigskommissær Otto Pogwisch og forment, at det var ubilligt at hele Byrden alene lagdes paa Aarhus, og at hele Stiftet burde bidrage, bestemtes det, at Udgifterne ved Huskøbet skulde fordeles paa alle Jyllands Købstæder, men at Aarhus særlig skulde udrede 500 Rdl. til Husets Reparation.

Byen mente nu, at ogsaa dette var ubilligt, og at Urdedelsen af denne Sum vilde blive »den nu hel meget forfaldne Havn til mærkelig Nachdeel« og bede om, at ogsaa de 500 Rbd. maa blive fordelte, og at Aarhus maatte betale sin Del maanedlig. »Ingen By i Jylland behøver saa stor Hjælp

til sin Havns Vedligeholdelse som Aarhus, fordi Søen spiller der ret oven paa, og ofte ved Isdrift, Storm og det vilde Havs Bølger mærkelig Skade og Afbræk tilføjes«, og derfor er det af Vigtighed at faa det sidste Privilegium konfirmeret, og at Kongens Tolder maa faa Ordre til ikke at udklarere noget Skib, førend Havnetolden er betalt, saaledes som det ogsaa sker andetsteds. Dette ovennævnte Privilegium, som blev givet 1663, gik ud paa, at Hvidtolden maatte vedblive, at Halvdelen skulde benyttes til »vores« Havns Reparation, som havde lidt meget i sidste Krig, og den anden halve Part skulde tillægges Magistraten for dens hafte Umage og Besvær. Hvorvidt Aarhus fik sine Bønner med Hensyn til Magasinhuset opfyldte, ved jeg ikke¹⁾, Tolderen fik derimod under 7/10 1664 Ordre til ikke at udklarere Skibe, før Havnetolden var betalt. Der er noget mærkeligt i, at man truer med at tage Havneprivilegiet tilbage sammen med Ris Skov, som Byens Borgere i deres Bønskrift udtrykkelig erklære har været »beliggende til Aars Mark og Fædrift«. Det er ligesom der allerede nu begynder at rejses Tvivl om, hvorvidt Ris Skov ikke er givet nærmest til Havnens Vedligeholdelse. I en Ansøgning vedr. Færgefarten 1704 siges, at det vilde være meget nyttigt, om Kongen vilde befale, at ingen maatte hugge deri deslige Træer, uden alene til Havnens Nytte.

I et Memoriale af 1682 til Konumissarierne fra endel Borgere siges: »Havnen, som langs op med Aaen er med Bølverk ganske øde paa begge Sider, saa og Gaden paa den nordre Side ganske nederkørt, hvilket de, som Ejendommene tilhøre, bør lade gøre færdigt og siden vedligeholde, og hvis som af Hvid-Tolden eller Accisen endnu noget maatte restere, at derfor maatte gøres Rigtighed. Den nederste Bro, som koster meget med Vedligeholdelse og Byen, som

¹⁾ I Aarene 1665—1666 synes der dog under Navn af »Magasinskat« at være bleven udbetalt af Byen ret betydelige Beløb. I Begyndelsen af 18. Aarh. ejedes Magasinhuset dog af Stiftsskriver Chr. Wegerslev. Efter dennes Død 1723 gjordes der atter Forsøg paa at sælge Huset til Kongen, men dette synes ikke at være bleven til noget.

ingen Indkomst haver, kan det ej gøre, var fornøden, at alle rejsende saa og Bønderne, som den behøver, af en Vogn burde give nogen Hjælp«. Naar der her tales om det, der maatte restere af Hvidtold eller Accise, hentydes der til, at Borgmester Jens Chr. Bashalle dengang ikke i flere Aar havde ladet Havnen faa sin Del af Accisen.

Det var en frygtelig Tid, Aarhus havde gennemgaaet i Midten af 17. Aarh. Plyndringen begyndte i 1627 20. Septbr. med Kongens egne Ryttere, som — efter hvad Thestrup siger i sin Dagbog, — plyndrede mange godt Folks Huse og haver holdet sælsom Hus her som andetsteds. Allerede 5. Oktbr. samme Aar kom en Del af Wallensteins Hær under E. Scharffenbergs Kommando og forblev her indtil Pinsedag 1629. »De holdt et saadant Hus herinde — siger Thestrup fremdeles, — saa det svier til det Barn i Vuggen ligger, mens Verden staar. Hvad de fremmede Tropper havde røvet, blev udbudt til Salg, men der var ingen rede Penge mere i Landet. Thestrup er Købmand nok til at beklage, at han ikke kunde gøre Forretninger. »Hvem som havde Penge, kunde købe en Skæppe Rug for 6 Sk., en Skp. Byg for 4 Sk., en Skp. Havre for 2 Sk., en Okse eller en Kø for 1 Rdl. og ellers Heste, Svin og andet, som de umilde Mennesker stjal og røvede fra fattige Folk, saa vel som Kobber, Tin, Messing og Klæder kunde købes for ringe Værd«. Den 5. Juni 1629 blev 4 Trømmer røret paa den store Kirkegaard og i Emmervad (d. v. s. Lilletorv) og Freden udraabt. »Gud ske Lov«, siger Thestrup. Der er ikke Tvivl om, at Tiden fra 1536 og til nu har været en Opgangsperiode for Købstæderne og da ogsaa for Aarhus. Tønnen 1627—29 vilde man ogsaa nok være kommen over, hvis der ikke var brudt nye Ulykker løs. I 1644 førte General Torstenson den svenske Armé herind. Jeg vil igen anføre Thestrups Ord. Han var jo Øjenvidne til Ødelæggelsen. »Fjenderne kom til Skanderborg den 10. Jan. 1644 og her til Byen den 16. Jeg fik en Ritmester af Adel med 27 Personer og 31 Heste. Han holdt et saadant Hus hos mig, at jeg næppe forvinder det her i Verden, ti imidlertid Fjenderne var Landet mægtig, kom jeg til agters baade paa

min Ejendom, Husleje, Gæld og Formue næsten for 4 Tusinde Dalers Værd. Bagefter maatte jeg fattige Mand paany opbygge det, som de umilde Mennesker for mig havde nedrevet og ganske fordærvet, og den Gaard paa Kannikegade slet af ny lade forfærdige, saa vel som mine Boder bag Klosteret, paa Broberg, Skolegade, Graven og paa Kirkegaarden (d. v. s. Olai Kirkegaard); de tvende Ejendomme her neden for mig vare ganske ruinerede og fordærvede, saa vel som alle mine Ejendomme paa Landsbyen, i Hørred og i Thestrup, meget ilde fordærvet og medfaren«. Byen blev brandskattet og Borgmester Anders Lydichsen maatte udlægge en Del af Pengene. Han maatte føre Sag baade for et Kommissorium og senere for Kongens Retterting for at faa sine Penge igen ca. 8 Aar efter.¹⁾ En anden Del af Bråndskatten skaffede Raadmand Lassen tilveje ved et Laan hos en Købmand i Lybeck Michel Willer. Endelig udtog Magistraten 1100 Lod Sølv af Biskop Morten Madsens Bo, som hestod forseglet i Bispegaarden. Ved denne Lejlighed splittedes og røvedes ogsaa en stor Del af Boets Løsøre og Værdipapirer m. m. Efter denne grundige Udplyndring havde Aarhus Fred i 13 Aar, men i 1657 kom General Kønigsmarks svenske Tropper og derefter de saakaldte polske Hjælpetropper. De sidste gjorde vist ligesaa rent Bord efter sig som en Græshoppesværn. Endelig blev i Juli 1659 Byen bombarderet og skudt i Brand af en svensk Flaade. Ved denne Lejlighed brændte alle Skibene i Havnen og en stor Mængde Gaarde og Huse.

Efter denne Tid var Aarhus Tilstand den ringeste, den nogensinde havde været. Skibene vare ødelagte, al Handel og Omsætning var ophørt, idet Landboerne vare ligesaa ødelagte og udplyndrede som Borgerne, den største Del af Byen var øde eller afbrændt. Endnu i 1688 er der fuldt op af Tomter og ødelagte Huse. Først i Begyndelsen af 18. Aarh. begynder Byen at komme lidt paa Benene igen, men det gaar yderst langsomt. Medens Aarhus før Krigene vistnok

¹⁾ Hüb. Aktst. II, 244.

havde ca. 5000 Indb.¹⁾, havde den 1672 kun 3474. Aalborg havde 4181, Viborg 2704, Randers 2036, Ribe 1939, Fredericia 1591 og Horsens 1516. I 1769 havde Aarhus kun 3597 Indb., men da Aalborg endog var gaaet lidt tilbage, nærmer Aarhus sig stærkt til den og er trods sin ringe Tilstand dog stadig Halvøens næststørste By. Viborg er gaaet stærkt tilbage og overfløjet af Randers, Horsens og Fredericia. Naar undtages de ovennævnte Byer og Kolding har iøvrigt alle de andre jyske Byer under 1000 Indb. I 1801 er Aarhus naaet op til 4102 Indb., den er med andre Ord i ca. 130 Aar kun steget med 18 pCt.

Medens i 1668 en engelsk Diplomat i sin Indberetning siger, at da var der i Danmark hverken Penge, Skibe eller Kredit ²⁾, se vi, at der dog i 1708 var indkøbt af de Aarhus Købmænd til Udskibning 35,440 Tdr. Korn ³⁾, og i 1714 var der i Behold i Aarhus 15,443 Td., trods det, at den store nordiske Krig rasede dengang. Dette tyder paa, at der dog efterhaanden maa være kommen Penge, Skibe og Kredit i Aarhus. Fra Aalborg, som i de Tider var Landets største Købstad i kommerciel Henseende (Aarhus var maaske den næststørste) udskibedes 1706 til Norge kun 13,118 Td. Korn. Det er aldeles mærkværdigt at se, at efterat Svenskerne i 1659 havde brændt alle Skibene i Havnen, er Aarhus dog i 1704 naaet op til at blive den By i Landet, der næst Hovedstaden har de fleste Fartøjer, nemlig 63, ganske vist tilsammen kun 833 Læster. Der boede dengang i Byen 402 Sømænd. Samme Aar havde Aalborg kun 33 hjemmehørende Skibe, Helsingør kun 12. Den 15. Novbr. 1708 lagdes der Beslag paa alle Skibe i Aarhus Havn til Transporter i Anledning af Krigen. Da havde Christen Basballe et Skib paa 37 Læster (altsaa 74 Tons) og et paa 17. Oluf Sørensen og Clemens Hansen Kryssing havde en Krejert paa 77 Læster. Christen Sicher en paa 18, Laasby en paa 17, Morten Hvas en paa 14½. Efter Beslaglæggelsen indkom der endda et Skib paa

¹⁾ P. Munch, Købstadstyrelsen I, S. 57.

²⁾ E. Holm, Danmark-Norges indre Forhold, II, S. 362.

³⁾ Hüb. A. III, 37.

32 Læster. I 1711 havde Aarhus 62, Horsens 13 (127½ Læster) og Randers 11 (133½ Læster) Skibe. Aarhus Havn kunde dengang modtage Skibe paa 8—10 Fods Dybtgaaende, og langs Havnen laa der en Mængde Pakhuse og Søboder ¹⁾, der alle vare i Brug. Andre Steder vare Havnene i den gyse- ligste Tilstand. I Slutningen af 17. Aarh. kunde ved Lav- vande næppe et lille Fartøj paa 4 Fods Dybtgaaende flyde i Randers Havn, og Varerne maatte føres ind til Byen paa Pramme. Horsens Havn var helt utilgængelig, og først 1729 tager man fat paa at reparere den.

Naturligvis gik Aarhus endel tilbage under den store, nordiske Krig, hvor Skibsfarten tildels maatte standse paa Grund af de Svenskes Kaperier. Uagtet de Danske i denne Krig absolut vare Sejerherrer tilsøs, kunde de ikke hindre Svenskerne i fra Skærgaardene paa Kattegattets Østkyst at angribe de danske og norske Handelsfartøjer. Byer, der som Aarhus maatte sende sine Skibe udenom Djursland, risike- rede naturligvis mere end f. Eks. Aalborg, hvis Tab kun beløb sig til henved 31,000 Rdl., medens Aarhus fra 1711— 20 mistede ikke mindre end 20 Skibe med Ladninger, Værdi 78,000 Rdl.

Saasnart Krigen var forbi, begyndte Aarhus med sæd- vanlig Sejghed at rette sig igen. Naturligvis klager man sig gudsjammerligt, men det kan der ikke lægges synderlig Vægt paa, ti Regeringens Finanspolitik overfor Købstæderne var i hine Tider af den Natur, at ingen — ligesom i Orienten nu til Dags — turde vise, at de havde noget, da de saa straks risikerede, at det blev dem frataget ved Tvangslaan eller Udskrivning.

Allerede 1727 er man travlt beskæftiget med at forfærdige 40 Favne nyt Bolværk ved nordre Mindes y d r e Side. Det blev lavet af Egepæle og Fyrretømmer med Tang og Jord indenfor og sluttede sig »Havnens eller Byens Bolværk« til Havsiden. For nogle Aar siden kunde man endnu se Lev-

¹⁾ Ved Søboder forstodes Pakhuse lige ved eller endog ud over Vandet. F. Eks. den saakaldte »ældste Toldbod« i Aagade, eller nogle Huse i Mindegades nordre Side.

ninger af dette Bolværk noget indenfor Gadelinjen i Havnegaden, da Grunden udgravedes til nogle nye Bygninger. — »Kanalen« synes at have været daarligst i Stand, og Forholdet bedredes ikke ved, at talrige Rendestene og Grøfter førte Størsteparten af Byens Urenlighed ud i den; ingen var bange for ved Nattetider at skille sig af med al mulig generende Renovation ved at vælte den ud i Aaen.

I 1735 har »Søhavnen« (Ordet formodentlig brugt i Mod-sætning til Kanalen) to store Bolværker eller Brygger, som strækker sig langt ud i Søen og »mellem dem kan mere end 100 Fartøjer overvintre i Sikkerhed«. Da den til Reparation og Opmudring bevilgede Del af Accisen og de faa Bropenge (tilsammen er det kun ca. 150 Rdl. aarlig) ikke slaar til, og Borgerne maa betale deres Anpart til Bryggernes Forlængelse, andrage de om, at der af fremmede Fartøjer maa oppebæres i Bolværks- og Kanalpenge 6 Sk. af hvert Skibs Læsters Drægtighed. Af dem, der kommer ind i Havnen for at reparere eller opkaste deres Ballast 4 Sk. af hver Læst, saaledes som det er i København, Nyborg o. fl. St. Dette bliver bevilget.

Der havdes i dette Aar 53 Fartøjer i Aarhus (4 Skibe, 1 Hukkert, 15 Krejterter, 3 Færgesmakker, 10 Jagter, Resten Baade) med i alt 690½ Læster. Skibsantallet er noget mindre end i 1704, men Drægtigheden noget større. Størstedelen brugtes til Farten paa Norge med Korn og Fedevarer, der gik 4 til Tronhjem og 35 til det østlige Norge. Her oppe fra hjemførte de Tømmer, Salt, Sild, Torsk, Tran, Tørfisk, Jærn, Tjære, Kalk o. s. v. Ofte maatte de paa Grund af Mangelen paa rede Penge i Norge hjemføre Varer, som vanskelig kunde afsættes. Nogle gjorde stundom en Rejse paa Østersøen med Ballast bort og hjemførte Hør, Hamp og Blaar. Nogle sejlede paa Lübeck og København med Fedevarer, Brænde, Skind, Pennefjer og Handsker, og afhentede igen derfra Salt, Kolonial- og Industrivarer. De smaa Fartøjer fore »imellem Provincierne« med Korn og Træsko.

Jeg har været saa heldig mellem nogle gamle Procesakter at finde et Acciseregnskab for Aarhus Havn i 1714. I visse

Henseender er Aaret selvfølgelig ekstraordinært, da det falder i Krigens Tid, hvor Sejladsen paa Kattegattet var stærkt indskrænket for Aarhus Skibenes Vedkommende. Vi faar derimod et lille Begreb om, hvilke Ind- og Udførselsartikler, der spillede en Rolle i Havnen. Hovedmængden af indløbende større Skibe kom fra Flensborg, Lübeck og Amsterdam. Fra Lübeck og Flensborg indføres en Mængde Kolonial- og Manufakturvarer samt Mursten. Ogsaa Apotekervarer faas herfra, og til disse hører mærkelig nok et Parti Risengryn, Agurker og »Makulaturpapir«. Fra Lübeck kommer desuden et Parti Hvede, Vin og Tobak. Fra Amsterdam indføres Møllesten, Stentøj, 20 Tønder Kridtpiber og endel spanske Varer. Blandt Indførselsvarerne begynder *Stenkul* at spille en Rolle, der kommer 60 Td. fra Flensborg og nogle mindre Partier fra Norge, formodentlig er de medtagne som Ballast. Fra Norge indføres endel Jærn, Jærnkakkelovne, Garkobber, Kommen og Tjære. Et Skib fra Bogense forsyner Aarhus med Rødder, Agurker, Æbler, Løg, Kaal og — Smør. Hvad Udførselen angaar sendes i Febr.—Marts 5 Skibe med Kongens Tiendekorn (Rug, Byg, Havre) til Lübeck. Til Norge sendes endel Korn, dog næppe saa meget som sædvanlig, derimod gaar der 3—4000 Td. Rug til Amsterdam, 2800 Td. Byg til Spanien og endel andre Kornvarer til Lübeck sammen med Handsker og Skind. En Ladning Malt gaar til Flensborg og en Ladning Uld til Friesland.

Man mærker, at Trafikken dog, trods Krigen, har været ret betydelig og 1735 mener Borgmestre og Raad at kunne forestille Stiftamtmand, Grev Ejler Holck, at en Støtte til Havnens Reparation, navnlig til den ene Moles Forlængelse med 16 Alen er nødvendig. Ønskelig var ogsaa en Oprensning af Indløbet, saa at større Fartøjer »paa 1000—1600 Tønder« kunde flyde ind. Byens større Fartøjer maatte søge Vinterleje oppe i Kalø Fjord eller Knebel Vig, ja de ikke kunde gaa ind i Havnen (Pont. Dsk. Atl. I, 509). Arbejdet vilde koste 614 Rdl. Holck henviser til, at der er et lille Beløb i Behold fra den gjorte Reparation paa Bolværket ved Hjælp af Bropengene, nemlig ca. 165 Rdl., og en Del af Konsum-

tionsoverskuddet fra 1701—1703. De 72 Egepæle, som behøves, ville vel sagtens kunne blive udviste af Ris Skov.

Da Kong Christian den 6. var paa Besøg i Aarhus 1733, maatte han fra Fregatten, som bragte ham dertil, gaa i Land i en Baad, fordi Havneindløbet næsten var opfyldt med Sand, Tang og Renovation. I den Anledning lovede han Byen at skænke den en »Muddermølle« (Muddermaskine), som ankom 1737. Det var sikkert bedre ment end vel betænkt, Omkostningerne ved Overførelsen fra København til Aarhus løb op til 400 Rdl., og den korte Tid, den var i Virksomhed, kostede den andre 400 Rdl.

Langt vigtigere var den kgl. Resolution af ¹¹/₄ 1738, hvorved Havnen ligesom Landets øvrige Havne underlagdes en »Marineintendant«, Grev Fred. Daneskjold Samsøe, til hvem Magistraten skulde henvende sig i alle Havneanliggender. Samtidig konfirmeredes en hel Række nye Havne-Artikler. I disse fremhæves først, at da man nu er kommen saa vidt med Uddybningen, at mindste og middel Fartøjer paa 6—7 Fod kan flyde ind, maa der lægges Vægt paa, at Aaen gennem Byen, hvor der tilforn har været Bolværk, maa indhegnes til begge Sider, at Jorden ikke skal falde ud og stoppe. Alle Huses og Pladsers Ejere skulle if. Lov ¹⁶/₄ 1682 lukke og hegne for deres Fortov og desuden foreligger der en kgl. Kommissionsforretning af ⁷/₈ 1682, approb. ¹⁰/₃ 1683, som viser, hvor der behøves Bolværker. Denne Lov er endnu ikke (1738!) efterlevet af alle Ejerne og i 1728 have dog 12 Borgere faaet alvorligt Tilhold derom af Magistraten. Hvis de nu ikke fuldfører Reparationen inden St. Hans Dag 1738, skulle Havneinspektørerne have Ret til at lade den udføre paa vedkommende Ejers Bekostning og desuden diktere dem en Mulkt paa 4 Rdl. — Der følger dernæst Bestemmelser om, hvorledes Bolværkerne skulle opsættes, og om, at der straks skal forfærdiges »Kister med en Rist for« der hvor Rendestene, Huller eller Luger føre Urenlighed ud i Havnen eller Kanalen. For at disse sidste ikke skulle opfyldes, træffes der Bestemmelser om, hvorledes Ballast eller »Stenkul« skal losses eller lades, at der ved Skibenes Rengøring ikke maa ud-

kastes Urenlighed i Vandet, men at det skal henlægges paa Landet, »ikke paa Kørevejen«, men kun paa de dertil anviste Steder. Fortømring, Kølhaling eller Kalfatring maa kun finde Sted »nær ved Mindebroen, imellem Broen og Nedgangen til Skibsbygningsstedet« og ikke saa langt ude i Aaen, at Fær-selen paa denne hindres. Ingen Skipper maa sætte sin Ladning eller Tømmerlast paa Mindehovedet eller Træbroen, at ikke Tyngden skal svække disse eller hindre Farten til Smakkerne.¹⁾ Der følger dernæst en Mængde andre gode Bestemmelser til Overholdelse af god Orden i Kanalen, Havnen og paa Reden, hvor Fartøjerne skal lægge ud, saasnt de have indladet, forudsat da Vejr og Vind tillader det. Naturligvis skulle Skipperne føje sig efter hinanden ved Fartøjernes Ind- og Udlæggelse.

»Skulde nogen befinde sig saa vanartig og ej vil slaa sit Tov løs til Forhaling, naar det af Havnefogden tilsiges, skal denne have Magt til med sin, til den Ende hos sig havende Økse, at kappe Tovet«. Alle Karle eller Bønder, der køre Urenlighed ned til Fyld ved det nordre Bolværk²⁾, skal lægge det tæt ved Tømmeret paa de anviste Steder og ikke, som det tilforn er sket, kaste det selvraadigt, hvor det ej er nødvendigt. For Overtrædelser af Bestemmelserne kan der dikteres Mulkter, og Tolderen maa ikke gøre nogen klar paa Toldboden, førend han fremviser Kvittering for Havneaf-gifternes Betaling.

Til Havnens Bestyrelse indsættes en *Havneinspek-tion*, bestaaende af Vice-Borgmester *Søren Michelsen Gylling* (paa Magistratens Vegne), Krigsraad, Maaler og Vejer *Niels Langballe*³⁾, Købmand *Knud Nielsen Bech* og to ældre Skippere *Anders Lauritsen* og *Hans Clemmensen Kryssing*.

¹⁾ Disse lagde altid til yderst ude i Havnen.

²⁾ NB. paa den ydre Side.

³⁾ Han døde 1752 og ligger med sine to Hustruer begravet i Ølsted Kirke, hvor der er en Mindetavle over ham. Hans 2 Hustrus tredje Mand, den bekendte Rektor. Professor *Jens Worm* († 1790) ligger ogsaa begravet der.

Der var ansat en Havnefoged til at have Opsigt med Havnen. Da i 1735 Stiftamtmanden, Baron Ejler Holcks forrige Kusk Rasm. Hansen var bleven anbragt i denne Stilling, skulde han lønnes med 10 Dlr. aarl. og en Fribolig. Men Hansen ønsker tillige at nyde 2 Sk. af hvert Læs Træ, der udskibes, ellers vil han frasige sig Bestillingen.

At der er kommen Fart i Havnevæsenet ved Indsættelsen af denne særlige Havneinspektion, er vist nok. Trods al Velvilje hos den gamle Magistrat, kunde den ikke rigtig vinde med i det nye. Der var hos den yngre og energiske Handelsstand en stærk Følelse af, at man maatte til det yderste anstrænge sig for at benytte Byens naturlige Hjælpekilder.

Medens man tidligere havde lagt stærk Vægt paa Indtægterne af den usædvanlig store og frugtbare Bymark, — og det havde ogsaa været en god Støtte, — saa begyndte man nu at tænke paa, at Aarhus havde en fortrinlig Havn til Eksport om Vinteren, og at der igennem Havnen kunde skabes en mægtig Løftestang for Omsætning. Det var en ny Morgen, der gryede for Aarhus efter den nordiske Krig.

Det varede ikke længe, inden Havneinspektørerne indsaa, at der til den fortsatte Uddybning ved Muddermøllens Hjælp, til hafte Udgifter og meget andet maatte skaffes Havnen Pengemidler. Støttet af omtr. 70 af Byens »bedste« Borgere henvendte Havneinspektionen sig nu til Magistraten med Andragende om følgende: 1. Græspenge, der svares af de Borgere, der holde mere Kvæg, end der efter Vedtægten kan tilkomme dem (jvnfr. S. 191), samt af Fremmede og Ikke-Jordejere, der nyde Græsning paa Byens Jorder, skal for »de forløbne og kommende« Aars Vedkommende udleveres til Havnens Hjælp. 2. Det gamle Komsuntionsoverskud fra Aarene 1701—3, da Byen selv havde forpagtet Komsuntionen, skulde Magistraten gøre Rede for, og den mulige Rest deraf anvendes til Havnen. 3. Det mulige Overskud af Byens offentlige Paa-læg skulde »distribueres« til den fattige Havns Hjælp. 4. Et Hus paa Brobjærg, kaldet Alhed Dues Hus, som Magistraten

for flere Aar siden sagdes at have købt paa Auktion for Byens Penge, skulde saa vel som andre Byens tilhørende Ejendomme, som uden Skade kunde undværes, sælges eller udlejes til Fordel for Havnen. 5. Den Brohavre, der svares af Ning Herred til Broens halve Vedligeholdelse, burde tilfalde Byen, som nu maa vedligeholde Bolværkerne og $1\frac{1}{2}$ Bro over Aaen. 6. Risskov, »som skal være den ypperste og bedste Herlighed, Byen ejer«, bør være til Havnens og Broernes Vedligeholdelse og bestyres af Havneinspektørerne sammen med 4 af Byens Borgere.

Dette Andragende var egentlig en Krigserklæring til Magistraten. Man maa erindre, at i hine Tider var der ikke noget, der hed Offentliggørelse af Regnskaber. Byens Indtægt og Udgift blev underkastet et Eftersyn af dertil valgte Borgere — paa disse Tider var det Takserborgerne — men Magistraten vogtede nøje paa, at der kun blev Tale om en Talrevision, selv den mindste og spagfærdigste Antydning af en kritisk Revision blev slaaet ned af Magistraten i meget grove Udtryk, f. Eks. da i 1723 Revisionsmændene klagede over, at Tilsynet med Magistratens Korn i Embedsjorden blev betalt af Byens Kasse. Da kalder Basballe dem »4 stormodige og indbildske« Mænd. Borgere kunde vel erfare et og andet paa Borgermøder, men saadanne bleve kun sjældent afholdte. Det er naturligt, at der under disse Forhold kunde vokse alskens Rygter op, og at Smaating bleve overdrevne. Man manglede desuden den regulerende Indflydelse paa allehaande Rygter, som Pressen kunde udøve. Allerede i 1702 forlanger Peder Sørensen paa samtlige Borgeres Vegne de afvigte 4 Aars Kæmnerregnskaber saa vel som Takserborgernes Takster til Eftersyn. Stiftamtmand Plessen vil have, at Magistraten skal føje dem, og at tillige Raadmand Peder Jessen (Farver) skal gøre Borgerskabet Rigtighed for, hvad han har oppebaaret af Konsumtionen i de Aaringer, den har været Byen forundt. Peder Sørensen klager ogsaa over, at Michel Mogensen ikke gør Regnskab for hans Konsumtions Oppebørsel for Aaret 1700, hvortil han har været stævnet, uden at Magistraten har tilholdt ham dertil. Men at kræve, at Ma-

gistraten skulde gøre offentligt Regnskab for Græspenge eller Konsumtionspenge, det var et formasteligt Overmod. Man ikke ogsaa Magistraten bedst vidste, hvorledes Byens Ejendomme skulde bestyres? Skulde den lade sig tvinge til at afgive den Indtægt, som Ning Herreds Brohavre kunde skaffe den? Skulde andre bedre kunne bestyre Risskov? Det var lutter ømme Punkter, der blev berørt.

Magistratens Svar gaar ogsaa først og fremmest ud paa at bestride Havneinspektørernes og de 70 Borgeres Kompetence til at afkræve Regnskab. For øvrigt agter den ikke at indlade sig videre paa de gjorte Fordringer, men henskyder sig under en kgl. Kommissions Afgørelse, som den godt ved er paatænkt, og til hvis Omkostninger de 70 Borgere alt fra deres Side har gjort Sammenskud. Magistraten kan dog ikke andet end erkende, at der snarest muligt bør gøres noget for Havnen, og tilbyder, at de for Havnen tjenlige Ege og Bøge skal straks blive udviste i Ris Skov, ovenikøbet i de 4 Havneinspektørers Nærværelse. Derimod kan den ingenlunde erkende, at der af Konsumtionspengene er saa meget tilovers, at det kan blive af Betydning for Havnen, og endelig maa den sige, at det at paaligne Byens Bekostning med 2—300 Rgd. mere for Havnens Skyld, det »holder vi for en syndig Attraa og ugudelig Gerning, at den fattige Haandværksmand og Daglønner, der ikke uden ved Tvang og Udpankning kan betale det lidet, skulde paalægges det mere«. Derimod burde de, der have Fordel af Havnen frivilligt yde noget klækkeligt. Magistraten, som til sin Løn faar en Del af Accisen, nemlig 100—120 Rgd. — i forrige Tider var det 4—500, — maa f. Eks. anse disse som en Frugt af Havnen. Hr. Krigsraad Langballe, som er Vejer og Maaler, høster sikkert endnu mere af Havnen, og flere af de gode Venner blandt de 70 Borgere har sikkert ogsaa høstet en god Kærv. Hvis nu Krigsraaden vil give en Fjerdedel af sine Maalepenge, og hver af de gode Mænd, som anses for Byens bedste og mest formuende Borgere samt 4 af de bedste Haandværkere vil give efter deres Vilkaar fra 30 til 10 Rgd. pro persona til Havnens Bekostning, saa vil Magistraten ogsaa, — endskønt

ingen af dem bruger nogen Søfart, — give hele sin Indtægt af Accisen for sidste Aar.¹⁾

Her laa Hunden begravet. Magistraten ansaa Havnen for et rent Klasseanliggende, Havneinspektionen og de 70 Borgere mene, at det er et Byanliggende. I et senere Memoriale til Borgerne siger Havneinspektionen bl. a.: »Siden Byens og Indbyggernes Konservasjon, fra den bedste Borger til den ringeste Daglønner, bestaar i Havnens Vedligeholdelse, ti om Havnen blev øde, var Byen ruineret, har vi anset det nødvendigt o. s. v. Der ligger i disse Ord Vidnesbyrd om en ny Tid, en Tid, hvor alle Borgere med Tilsidesættelse af smaaligt Brødnid skal arbejde paa Samfundets, hele Byens Fremgang.

Mens nu Magistrat og Borgere staa saaledes lige over for hinanden, er det ejendommeligt at se Stiftamtmanden, Ejler Holcks, Forsøg paa at holde sig udenfor det hele foreløbigt. Han afgiver ^{20/2} 1739 kort Erklæring om, »at Billighed taler for noget af det foreslaaede, men der vil komme stor Vidtløftighed ud af det, om de enkelte Poster skulde udføres«. Han vil dog foreslaa en Kommission nedsat, hvis Magistraten ikke i Mindelighed gør Rede.

Ret mærkelig, eller i alt Fald betegnende for Tiden er Vice-Borgmester S. M. Gyllings Stilling. Først underskriver han som Medlem af Havneinspektionen dennes Forslag og dernæst som Medlem af Magistraten dennes Afvisning af Forslagene. — Borgmester P e d e r L a a s b y er derimod en klog General. I sin Tid havde han skaffet sig en kgl. Skrivelse af ^{10/12} 1735, hvori han fritages for An- og Tilsvær i alle de Ting, som er passeret eller som uafgjort har hængt til den Tid, han overtog sit Embede efter Ditlev Eggers. Han havde altsaa ikke noget at gøre med Konsumtionspengene, som egentlig var Sagens ømme Punkt, og kunde, hvor han ønskede det, skille sig fra Kollegaerne og kokettere med Borgerne, hvad han gjorde i fuldt Maal. Se-

¹⁾ En »virkelig« Borgmester fik 31 Rgd. 2 Sk. og en Raadmand 15 Rgd. 3 Mk. 1 Sk.

nerede havde han jo ogsaa paa Grund af Stridigheder maattet helt afholde sig fra Deltagelse i Magistratsforhandlingerne indtil 1740.

Raadmand A n d r. S t æ r søgte sin Afsked snarest muligt og gik af ¹¹/₉ 1739, og S ø r e n J e n s e n var meget gammel.

Borgerskabet andrager da i 1739 paa, at der maa ned-sættes en Kommission, som hos Magistraten kan rekvirere alle de aarlige Ligninger og Taksationer for dennes Embeds-tid samt Kæmnerregnskaberne, for at deraf kan erfares, hvorledes alle saadanne Ting ere afgjorte, eller om af Magistraten er beordret nogen utilladelig eller usædvanlig Udgift til Last og Tyngde for Byen. Eventuelt kunde Kommissionen fast-sætte, at ingen Udgift af Magistraten maatte beordres uden med Samtykke af et vist Antal Bedsteborgere m. m. (jvnfr II. 21). Fremdeles skal Kommissionen paakende den Uenig-hed der er mellem Havneinspektørerne og Borgerskabet paa den ene og Magistraten paa den anden Side. Ved kgl. Be-faling af ¹⁵/₅ 1739 nedsættes Kommissionen, bestaaende af Grev Chr. Friis til Friisenborg og Hans Tornsohn, Forvalter over Hefringholm.

Kommissionen afholdtes paa Posthuset hos Vinhandler og Postmester H. Wegner i Gaarden Nr. 3 paa Storetorv. Her indleverede nu Prokuratorerne Indlæg efter Indlæg og begærede Anstand efter Anstand. — Sagens beskrevne Akter fylde tre meget tykke Protokoller, men de indeholde ogsaa et rigt Forraad af Oplysninger om Byens indre Forhold i hine Tider.

Kommissionens Dom gik i det hele Magistraten imod, men Højesteret frikendte den i alle Ankeposter undtagen med Hensyn til Konsumtionspengene, hvis Udredelse med et temmelig stort Beløb kom til at hvile paa gamle Borg-mester Bashalle, den eneste, der var tilbage af den gamle Magistrat fra Aarhundredets Begyndelse.

I 1739 tog Grev Fr. Daneskjold Samsøe selv Havnen i Øjesyn. Paa en Længde af 10 Favne og til midtstrøms neden for Mindebroen paa nordre Side er

der endnu ikke mudret, »for at der kunde blive Lejlighed til at kaste Skibe for at nedlægge Køl i, ellers maatte der gøres Bekostning i Bolværket at lægge Masterne i. Den øvrige Distance derfra til Munden eller Indløbet paa nordre Side og c. 60 Favne ved søndre Side har nu efter Opmudringen 7 Fod Vand og i Dybet 8—9 Fod, omtrent det samme som udenfor Mindehovederne. Tidligere maatte de Skibe, der søgte Havnen, lade Varerne føre i store Baade til og fra Fartøjerne paa Reden. Nu kan dog de fleste med fuld Ladning komme ind og ud. De enkelte Skibe, der stikke dybere, kunne uden Incommoditet indtage den sidste Del af Ladningen udenfor. At sætte et Brystværn udenfor Mindehovedet for at opfange den Tang og det Sand, der drives ind ved Sydostvind, anser han for utilraadeligt, dels fordi det let kan ruineres om Vinteren, og dels fordi det kan skabe en for Skibene farlig Grund.

Hvilke vare nu Havnens Indtægter? Bro pengene af hvert Kreatur, der overførtes til Kalundborg, kunde være 100—120 Rbd. om Aaret. De $\frac{3}{4}$, der tilfaldt Havnen af den ene Tredjedel af Accisen, var for Tiden kun 30—40 Rgd., tidligere havde de været det dobbelte. Bolværks- og Kanalpengene if. kgl. Reskr. $\frac{1}{3}$ 1735 beløb sig kun til 20—30 Rgd. Det var jo yderst beskedne Indtægter. Men Havnens Udgifter havde været meget store. Udgifterne til Muddermøllen med dens Overførelse fra København havde indtil $\frac{12}{5}$ 1738 været 1372 Rgd. 1 Mk. 12 Sk. Opmudringen i Resten af Aaret 1738 samt Bolværkets Reparation havde kostet 710 Rdl. Opmudring i 1739 og Kørsel af Sten til nordre Bolværk 232 Rgd. I alt c. 2414 Rdl. Disse Penge vare skaffede tilveje dels ved Tilskud af Konsumtionspengene og dels ved Laan. Det, som foraarsagede disse stadige store Udgifter, var især den megen Tang, som dreves ind af Sydostvinden. Sommetider kunde man gaa tilfods tværs over Indløbet.¹⁾ Naar Møllerens Sluser aabnedes, kunde nok endel af Tangen drives ud, men det skete jo kun paa enkelte Tider.

¹⁾ If. »Aarh. Stiftst.« kunde man endnu i 1825 ved stærkt Lavvande spasere tørskoet udenfor Bolværkerne ved Havnen.

I 1740 er Trafikken gaaet noget op, Bropengene stegne til 300 Rdl., Andelen af Accisen til 44 Rdl., Bolværks- og Kanalpenge til 44 Rdl. Store Stigninger er det ikke, men det har dog noget at betyde, da Tallene i det hele ere saa smaa. Men tilstrækkeligt til at bestride Havnens Vedligeholdelse er det ikke, ti 1743 er det saa vidt med det søndre Mindehoved, at det truer med at styrte ud og spærre Farten, og til den 170 Favne lange Havns ¹⁾ Istandsættelse fordres mere end 3000 Rdl. »Havnen kan ikke reddes, uden at Kongen vil skænke den 1500—2000 Rdl.«, siger Magistraten sukkende. Aarhus Havn var dog stadig bedre stillet end flere af de andre Byers Havne, i 1743 var nemlig Indtægterne af Horsens Havn kun c. 80 Rdl. og Randers Havn havde slet ingen aarlige Indtægter. 1751 laaner Byens Kasse Havnen 143 Rdl. 30½ Sk. Disse søges eftergivne 1775 paa Grund af Havnens stadig slette Tilstand.

Naar Magistraten hentyder til, at Kongen burde skænke Havnen en Sum Penge til dens Reparation, er dette ikke saa underligt, ti de T o l d i n d t æ g t e r, der indløb i Kongens Kasse fra Aarhus vare meget betydelige. I Aarene 1718—28 indgik der som Middeltal hvert Aar i Toldkassen 2550 Rdl. og i 1732—41 c. 2500 Rdl. 42 Sk., medens Horsens kun gav 1133 Rdl. 9 Sk. og Randers 1039 Rdl. 5 Sk. Det var ganske vist Opgang efter de slette Tider i Slutningen af 17. Aarh., men kun ringe Fremgang i Sammenligning med 1656, da Told og Accise beløb sig til 2423 Rdl.

Siden jeg har omtalt Tolden, skal jeg benytte Lejligheden til at omtale en til Havnen knyttet Institution, nemlig T o l d b ø d e n. — Af en kgl. Befaling 1656 fremgaar, at Aarhus dengang ikke har haft nogen Toldbod og Vejerhus. Magistraten raadførte sig med de 24 Borgere, og Betænkningen gik ud paa, at en Toldbod med tilhørende Pakhus (og Vejerbod?) bedst kunde indrettes i Kræmmerhuset ved Aaen (jvnfr. I, 74). Dette Kræmmerhus blev imidlertid ganske ødelagt 1658—59, og Sagen hviler til 1663, da Magistraten og flere Borgere faar kgl. Tilladelse til at opsætte og opbygge et

¹⁾ Maalt fra Mindehovederne til Mindebroen.

Toldbod-, Vejer- og Pakhus og »deraf nyde den Rettighed, som af slige Huse paa andre Steder gives«. I 1681 opføres der saa en Vejerbod paa Kræmmerhusets Grund ved Frederiksbroen, men jeg finder ikke nogetsteds nævnt en Toldbod og antager det for rimeligt, at Toldboden har været i Tolderens Gaard, og at han har faaet en vis Leje derfor af Toldkassen. Først i 1766 anføres det atter, at Byen trænger til en Toldbod. Tolderen, eller vel snarere Toldkontrolløren, som han dengang hed, formener, at hans Gaard er den bedst beliggende for Toldbetjentene, især da han ved Gaarden har et upaaklageligt Pakhus med Værelser og hvælvede Kældere. Vejermester Peter Brendstrup tilbyder derimod paa egen Bekostning ovenover sin Vejerbod, som tillige har fornødent Pakhus, at ville indrette bekvem Toldbod til alle Toldbetjentene (d. v. s. Kontorer), naar han maa faa de 40 Rdl. aarlig af Kongens Kasse, som Tolderen nyder, og det maa blive Vejermesterens Eftermand paalagt at betale 25 Rdl. aarlig i Leje af Vejerboden. Dengang var Byens Vejerhus ved Frederiksbroen forlængst nedrevet, og Brendstrups Vejerbod var den endnu eksisterende ældgamle Søbod paa Aaens nordlige Bred i Nærheden af Mindebroen. Den var dengang tildels bygget paa Pæle ude i Aaen. Det er denne Bygning, som altid af Traditionen er udpeget som »den ældste Toldbod«, hvilket jo dog næppe kan siges at være rigtigt. Øst for den laa en anden Søbod, som i 1766 tilhørte Assessor Jørgen Westergaards Enke. I 1766 indvender Tolderen, at det vil være farligt at lægge Varerne ind i Brendstrups Vejerbod, fordi de let kunde blive fordærvede af Fugtighed og desuden kunde »udpraktiseres og bortstjæles«. Rimeligvis er Toldboden dog flyttet herhen 1766, men den forblev der ikke længe, inden den flyttedes til en ny Bygning S. for Mindet. I 1790 kaldes Brendstrups Gaard i Aarhus Stiftstidende for »Kammerraad Lentz's Gaard, for hen Vejerbod».

Da Aarhus Havn i Almindelighed var længer aaben end de andre jyske Havne, saa fandt henimod 1720 nogle unge driftige Mennesker paa at sejle fra Aarhus med Korn til Norge mellem Mortensdag og Jul. De havde paa den Tid

Markedet i Norge alene, og det svarede i Almindelighed god Regning for dem. Det var imidlertid ikke det bedste Korn, som Bønderne i den Tid førte til Byen, det bedste kom gerne først henimod Jul. Men det rygtedes snart, at der i Aarhus var Rift om Kornet allerede i September og Oktober, og at det i disse Maaneder betaltes dyrere der end andetsteds, og selv Bønderne fra Randers- og Horsenseggen strømmede derfor til. Dette, at Kornet steg i Pris, kunde de ældre Købmænd ikke lide, og der blev indgaaet en Slags Forening af 86 Borgere og Handlende, som efter Korrespondence med Stiftets andre Steder skulde sætte en ugentlig Notering, og den, der betalte mere, skulde mulkteres paa 1—2 Rgd. Hele denne Overenskomst fik et officielt Præg ved, at Magistraten approberede den ^{24/1} 1724. Naar Kapitelstaksten var sat, ophørte man med Noteringen. De yngre Folk, jeg antager det har været mest Skippere, overholdt imidlertid ikke Overenskomsten. Saa gjordes der et nyt Forsøg i 1728, da 54 Handlende underskrev en Vedtægt om, hvad de maatte give for Rug, Byg, Havre, Ærter, Gryn og Flæsk i Tiden fra September til Februar. De holdt Forsamlinger paa Raadhuset og formaaede Raadmand Gylling, der vistnok var parat til alt, til at bivaane dem. — Alt dette var imidlertid ikke efter Stiftamtmand E. Holcks Hoved. Han mente meget fornøftigt, at Kgl. Lov og Forordning gav enhver fri Hænder til at købe og handle det bedste, som de kan. Han forlanger bestemt, at naar Bonden kommer med Varer til Byen, skal enhver have Frihed til at give for dem, hvad de kan enes om, og den hidtil brugte utilbørlige Vedtægt, som er til Skade for det almindelige Bedste, skal ophæves og afskaffes. Det er rene Ord for Pengene, men vi maa vel lægge Mærke til, at Holcks Ord næppe ere baarne af Interesse for den fri Konkurrence, — det var et Begreb, man jo ikke kendte i hin Tid, — men det er Forsvar for Bønderne og igennem dem for Jordegodsejerne, som skulde have saa meget for Varerne som muligt. Hvad havde da bragt Købmændene til at indgaa en saadan Forening? Det faar vi at vide 1735, da 24 af de

bedste og formuende Købmænd afgive en Erklæring om Byens Handel og Tilstand.

Der skælnedes ikke i Aarhus mellem Handel en gros og Detailhandel saa lidt som mellem Handel med forskellige Varer. Handelen var efter Datidens Udtryk »ikke sorteret«.¹⁾ Der havde desuden længe været Ønske om at faa oprettet et Købmandslav og et Skipperlav. »Nu kan en Købmand, — siger de, — holde en aaben Bod og ved Siden af handle med Korn og Tømmerlast, sælge Øl og drive andre borgerlige Haandteringer. En Købmand kan handle en gros med grove Varer og ved Siden af sælge Alenvarer, holde Værtshus m. m. — Alt dette kunde ordnes ved et Købmandslav, om Kongen vilde befale det oprettet, frivillig skete det næppe, da Interesserne var saa forskellige. I høj Grad trængte man til et Skipperlav, saaledes at det kunde forbydes Skipperne og Matroser at handle med deres Føring. Købmændene tør ikke forbyde det af Frygt for at miste deres Matroser, der vilde søge Hyre, hvor ingen saadanne Indskrænkninger findes«. Det var altsaa mod Skippernes Efteraarshandel med Korn paa Norge, at ovenstaaende Kornnoteringer vare rettede, men hvilket Billede af Datidens kommercielle Principper faar man ikke her? I Stedet for til det yderste at benytte de Fordele, som Byens Beliggenhed og Havn gav den fremfor de andre Byer, fortabte man sig i smaa Stridigheder mellem Købmænd og Skippere, mellem Land og By, og den ene kunde kun daarligt unde den anden en Fordel, man led hellere selv et Tab. Før 1709 havde Byen haft 20 aabne Kramboder og Vinkældere, hvori der kunde holdes 2, 3 å 4 Karle foruden Dreng; nu er der kun 5, der holde Kramboder, af dem er de to unge Mænd, og en er Enke uden Svend eller Dreng«, saa heraf kan sluttes, hvad Aftrækken er«.

¹⁾ Det var iøvrigt først ved den store »Forordning om Kommercielen« af 4. August 1742, at de københavnske Grossererers Stilling lige over for Detailhandlerne fastsloges. Før den Tid havde ligesom i Aarhus næsten alle Groshandlere i København tillige handlet fra aaben Bod.

Skylden for den daarlige Tilstand i 1735¹⁾ lægges naturligvis paa Krigen med de store Skattebyrder, der bevirkede, at »nogle af Borgerskabet gik rent ud og blev øde«, og det gav Byen det første Stød. Dernæst bleve en Mængde Søfolk borttagne til Kongens Tjeneste, saa man ikke kunde skaffe Besætning paa Skibene, og desuden mistede jo Byen 28 Skibe til Værdi af 80,000 Rdl. under Krigen. Den store Indkvartering, der skal have kostet over 36,000 Rdl., havde bevirket, at man tog Kramboder til Barakker²⁾, Kornlofter til Hømagasiner og Pakhuse til Hestestalde.

Naturligvis lyder paa hine Tider ogsaa de sædvanlige Klager over Landprangerne³⁾ og Brændevinsbrænderne paa Landet.

Ved Ordre af ¹⁷³⁶ 1736 anordnes Kommerce- og Økonomi-kollegier. I alt Fald i Aarhus Stift oprettedes der et saadant og Købmand Jørgen Westergaard blev »Kommerceassessor«, men Kollegiet foretog sig vist intet alvorligt.

Stiftamtmand Holck udtaler dog, at Byen begynder at tiltage baade i »Negotien« og Bygninger. Navnlign venter han sig meget af Havnens Forbedring, hvori sikkerlig Byens meste Velfærd er bestaaende. Jeg har tidligere gjort opmærksom paa, at det først er ved disse Tider, at man begynder at se i Havnen en ligesaa god Grundvold for Fremgang som i Bymarken. Derfor forsømmes Bymarken dog ikke, ti det er jo omtrent paa samme Tid, at man begynder at rejse Bevægelse for at hindre Udlejning af Gaardsavlene til udenbys. Medens mange klagede over, at Prisen paa Gaardsavlene gik ned, naar de ikke frit kunde udlejes, saa var der andre, der i Overensstemmelse med de da herskende merkantile Principper glædede sig over, at

1) I det Aar er der 50 Købmænd, hvoraf 4 handle aarlig med en Kapital af 5—6000 Rdl. af egne Midler, 17—18 med 2—4000 Rdl.

2) I 1752 var der 20 Barakker rundt om i Byen. De fleste (6) laa ude paa Broberg.

3) Som særlig skadelige nævnes de »holstenske Piger eller Haarfolk«, der begyndte med tilfods at vandre rundt for at opkøbe Haar til Parykker. Efterhaanden slog de sig imidlertid paa Landprangeri og kørte i Hundredvis rundt med hele Vognlæs af Alengods.

hvad der frembragtes paa Byens Mark, ogsaa blev i Byen og ikke udførtes. Men Bymarken gik paa Grund af Fællesdriften mere og mere tilbage, indtil den i 19. Aarhundrede ganske tabte Betydningen, Havnen derimod gik, om end langsomt, fremad, og den Købmandsstand skabtes, som forstod midt i forrige Aarhundrede at gribe de Chancer, som de store Omvæltninger i Førselesmaaden gav Aarhus paa Grund af Beliggenheden. Chancerne er nødvendige for at der kan udrettes noget, men der maa ogsaa være vel skolede Personligheder til for at gribe dem. Man saa det 1735, da Havnens Chancer sattes i Forgrunden, man saa det i Halvtreserne i forrige Aarhundrede, da Jernbanerne kom. Det maa ønskes for Aarhus By, at den maa vedblive at have slige Personligheder, hver Gang noget nyt viser sig.

Jeg kan dog ikke forlade disse Æmner uden at omtale det eneste Aktieselskab, som Aarhus — saavidt jeg har kunnet erfare — havde i det 18. Aarh. Det var det »Vestindisk-guineiske Handels-Compagni«. Det stiftedes omtr. 1781 med et Fond paa 100,000 Rdl. Aktierne lød paa 50 Rdl. d. C. og ere udstedte $\frac{1}{3}$ 1783 og underskrevne af Thygesen, N. Rohde. Andr. Kaarsberg og O. Sanne. Man opgav dog vistnok straks Handelen paa Guinea. Ifølge Aarhus Toldregnskaber blev der $\frac{31}{6}$ 1782 ved Aarhus Toldbod maalt og brændt en Brigantine »Selskabets Haab«, ført af Skipper Jes Sørensen og tilhørende »Westindisk Compagni«, 62 Commercelæster. $\frac{29}{10}$ 1782 blev maalt og brændt en anden Brigantine »Aarhus«, ført af Skipper Søren Herskind, tilhørende samme Compagni, 103 Commercelæster. I samme Aar ses endel Varer fra Riga, London, Bordeaux, Lybeck (nemlig Sejldug, engelsk Hvedemel, fransk Vin, ordin. Lærred) indførte uden Fortoldning til Aarhus og anmeldte til Udførsel til Vestindien. Med Skipper Søren Herskind udførtes til St. Thomas Varer til Værdi 22,425 Dlr. — $\frac{25}{6}$ 1784 udklarerede Selskabet med Skipper Jes Sørensen til St. Thomas en Ladning »Cargaisons« og Provisionsvarer (d. v. s. Proviant til Rejsen). Ladningen udlossedes paa St. Thomas 29. Septbr. Skibet gik tilbage til Altona, hvor det var den 26. Oktbr. — Selskabets

Kontorer var i en Gaard, som laa der, hvor Borgmesterboligen nu er. Hurtigt maa imidlertid Opløsningen være kommen, og der blev efter Sigende kun 20 pCt. af Aktiekapitalen tilbage. Saavidt jeg har kunnet erfare, skulde dengang alle Varer, som førtes hjem fra Vestindien, føres til København. Det aarhusianske Selskab kan ikke antages at have faaet Privilegier, der stred mod »Det kongelige Danske octroyerede vestindiske Handelskompagnis Privilegier«.

Allerede midt i 18. Aarh. begyndte Provinserne paa at søge at afkaste det Aag, som den allerede dengang uforholdsmæssig store Hovedstad lagde paa deres Handel. 1754 klage Københavns 32 Mænd over, at »Provinnsbeboerne til Kommerciens og Navigationens største Forkleinelse hente deres Varer paa anden og tredje Haand fra Lübeck og andre Steder, hvorover for København fast ingen Handel har været tilovers«. »Toldforpagterne i Provinserne forskrive Vin, Tobak, Salt og Brændevin og fournere Købstæderne og Landboerne dermed«. Vin, Tobak, Salt og Brændevin vare de saakaldte »fire Species«, hvormed København en Tid lang havde haft Eneret til at handle. Denne Eneret var nu ophævet. I ramme Alvor foreslaa i den Anledning Københavns Magistrat og de 32 Mænd, at Toldforpagtningen skulde afskaffes, at al Handel paa anden og tredje Haand skulde forbydes, og at Smaabyerne paa Sjælland skulde være forpligtede til at købe alle fremmede Varer i København som fra første Haand. Naturligvis blev dette Andragende ikke bevilget, men det viser, at »Københavnriet« ikke er af nyt Datum.

Markederne.

I Kapitlet om det ældste Byanlæg har jeg omtalt det formodede Marked, som i ældgammel Tid maa tænkes afholdt »ved Stranden« i Aarhus. Paa hvilken Tid af Aaret det er afholdt, eller om der har været flere aarlige Markeder, maa vi lade staa hen, der vides ikke noget derom. Det første Marked, som i senere Tider findes omtalt, er St. Anna-Markedet den 29. Juli. I Aaret 1542 enedes Aarhus og

Randers om gensidig at besøge hinandens Markeder.¹⁾ »Aarhus Borgere maa besøge Markedet i Randers St. Ludvigs Dag med sin Kram og Vare, at handle, købe og sælge med den menige Mand, som sædvanligt været haver udi samme tvende Markeder baade her i Aarhus paa St. Anna Dag og i Randers paa St. Ludvigs Dag, og være derover uforhindret i alle Maader, og alle Tider søge hverandre, naar og hvor deres Lejlighed sig begiver, og dele godt Naboskab og Broderskab med hverandre som kristeligt og tilbørligen er i alle Maader«. Det er Randers Øvrighed, der har bragt Forliget tilveje, og Trætten har rejst sig af, at Aarhus Borgere har ment sig forurettede ved Randers Borgeres Nærværelse paa St. Anne-markedet. Dette er mærkeligt nok, ti ifølge de gamle Privilegier, baade Kristoffer af Bayerns og Kong Hans's, skulde Aarhus Borgere jo være todfri paa alle Markeder i Danmark, undtagen Skaanemarkedet. Lignende Privilegier vare givne de andre større Købstæder, saa det maa vække nogen Forundring at se denne Uvilje hos en Del af Aarhus Borgere mod de fremmede Gæster. At en saadan imidlertid har været til Stede, og det i en meget væsentlig Grad, fremgaar af, at Øvrigheden faa Aar efter klager til Kong Christian III over, at St. Anne-Markedet er Aarhus Indbyggere til stor Hinder og Skade paa deres Næring, og beder om, at det maa blive afskaffet. Kongen føjer dem heri, og giver dem »Brev paa, at samme Marked skal være aflagt«, men ikke desto mindre vedbliver det at blive afholdt og besøgt. Der skaffes da et nyt Brev fra Kongen af ^{19/10} 1553 om Afskaffelsen, men det maa have mødt en stærk Modstand i Byen, formodentlig fra Købmændene, ti da Knud Galten, som Borgerne selv havde valgt til Borgmester, var hos Kongen 1554, tilbageleverede han Brevet med Anmodning om at faa det gjort ugyldigt. Det blev da »stunget«, hvilket vel vil sige gennemskaaret, som Tegn paa, at det ikke gjaldt mere.²⁾

Jeg har en Mistanke om, at det var Skomagerne, der havde saa meget mod Markedet og Konkurrencen udefra, ti

¹⁾ Hüb. Aktst. I, 137.

²⁾ Kanc. Brevb. 1553. Hüb. Aktst. I, 153.

1609 befaler Kristian IV, at formedelst de meget »uligelige og ubillige« Priser, som Aarhus Skomagere forlange for deres Varer, skulle fremmede Skomagere have Lov til at falbyde deres Varer paa Torvet¹⁾ i Aarhus hver Onsdag og Lørdag, og Raadet skal anvise dem et passende Stæde. De Aarhus Skomagere har næppe set med venlige Øjne paa deres fremmede Kolleger!

St. Annas Dag var den 29. Juli. Paa samme Dag afholdtes den første St. Olufsmesse: medens den anden afholdtes paa Olufsdagen den 3. Aug. Det er let at forstaa, at Annemarkedet kan gaa over til et St. Olufsmarked. Saaledes kaldtes det i alt Fald 1685, hvor der igen bliver gjort Forsøg paa at faa det nedlagt og i Stedet for faa indført to andre Markeder den 22. Febr. og 12. Oktbr. Men Hellig Olaf holdt Haanden over sit Marked, det vedblev at afholdes fra 29. Juli i 14 Dage, i 1696 skriver nemlig Magistraten, at der nu i Aarhus holdes tre Markeder: Olai Markedet og 22. Febr. og 12. Oktbr. De sidste to ere blot Fæmarkeder og til ingen videre Nytte. Olai Markedet er meget besøgt, og Samsingerne indfandt sig bl. a. der for at købe deres Brænde og Kul. Endelig i 1706 faar dette Marked, som siden Afskaffelsen i 1685 alligevel var bleven holdt med stor Glans hvert Aar, paany en kongelig Bekræftelse og har siden den Tid uhindret kunnet glæde sig ved Livet lige til henimod vor Tid. Da Benævnelsen Olufsmarkedet først synes at være opkommen i 17. Aarh., er der vist ikke Grund til at antage, at det i meget gammel Tid skal være afholdt paa St. Olafs Kirkegaard.

I 1775 indfandt der sig til Olufsmarkedet 62 fremmede Haandværkere og Købmænd. Heraf vare de 21 fra Horsens, andre fra Flensborg, Bogense, Odense, Kolding og andre fra langt bortliggende Steder. Naar man betænker, hvor vanskeligt det var at rejse i hine Tider, synes det stærke Besøg at

¹⁾ Dette Torv er Byens Akseltorv. Det holdtes dengang Onsdag og Lørdag. Senere er det holdt om Fredagen, men Christian IV vilde 1647 have det lagt til en anden Dag for at »Bededagene« ikke skulde forsømmes. Saa blev det henlagt til Lørdagen.

vidne om, at Afsætningen har været livlig og Fortjenesten god. »Jødeenke« Israel Salomons kom fra Fredericia med »Sukkerkager og Bagværker«, ikke mindre end otte Handlende solgte Galanterisager, »Hatter, syede Huer og Solhætter«. En solgte »Capers, Olje og Peberrod«. Ogsaa aandelig Føde var at faa: en Bogbinder fra Aalborg havde nemlig trykte Bøger tilfals, en fra Viborg Viser og Billeder, og Boghandler Christen Iversen fra Odense uindbundne Bøger. — I 1786 var der paa Storetorv under Markedet 17 Boder i to Rækker. Ved Spidsen paa nordre Side stod Ane Sypige fra Horsens, og derpaa fulgte tre Handelsmænd fra Haderslev, derpaa Madam Jessen af Aarhus, Marcus Koppel og Israel Hartvig fra Fredericia og endelig Joseph Verner fra Hobro. — Der optraadte stundom fremmede Chirurger paa Markedet, det ses af en Skrivelse fra Magistraten ^{25/6} 1712, hvori den siger, at der 1711 har været en berømt »Bruckschneider og Oculist« paa St. Olai Marked. Han var meget lykkelig med sine Kure, og Magistraten beklager sig stærkt over, at denne fremmede Læge var bleven tvunget til at forlade Markedet. »Dette var hverken de indenbys eller de udenbys til nogen Baade eller Fordel paa deres Sundhed« føjer Magistraten beklagende til.

Foruden Olufsmarkedet holdtes der fra det 18. Aarhundrede en Række Hestemarkeder paa Torvene hver Lørdag i Fasten. Man faar et højst ejendommeligt Begreb om Renligheden paa Gaderne i Aarhus, naar man hører, at Magistraten i 1735 protesterer mod Stiftamtmandens ubillige Forlangende om, at Torvene skulde renses, før alle Hestemarkederne vare holdte; at renses dem engang midt i Fasten vilde efter dens Mening være »til ingen Nytte«.

Fæmarkeder holdtes den 22. Febr. og 12. Oktbr. Oprindeligt vare de i 1685 indstiftede i Stedet for det afskaffede Olufsmarked (se ovenfor), men vedblev at bestaa og besøges ikke blot af dem, der handlede med Kreaturer, men ogsaa af Kramhandlere, trods Forbud og trods Olufsmarkedets Genindførelse. At dette kunde ske, kan man nok forklare sig, naar man husker, at Købmændene i Reglen

stod sig ved det store Markedsbesøg, og Byfoged og Bytjenere havde ligesom Byen god Indtægt af Stadepengene. Men Haandværkerne hadede stadig disse Markeder, der gjorde dem stærkt Indpas i Næringen. Rundtom fra klagedes der over, at de chikanerede de fremmede Haandværkere, og i Febr. 1700 kom det til slemme Spektakler i det ellers saa fredelige Aarhus. Just som Boderne vare rejste og Stadepengene til Borgmester Michel Malling og Byfoged Ole Andersen vare betalte, kom der en Mængde af Aarhus Haandværkere tililende, væbnede med »Morgenstjærner, Stager og andet Gevær«, anførte af Oldermænden for Skomagere, Laurits Dall, samt Oldermænden for Hattemagere Mads Sørensen Rømmer. Der blev nu først stort Skændsmaal, og derpaa gik man under Raabet »Slaa dem, de Hunde«, løs paa Boderne, som bleve væltede og slaaede itu. Støvler og Hatte, Skind og Sko kastedes ud paa Gaden og nedtraadtes i det derværende rigelige Snavs, og der vankede drøje Puf og Slag til alle Sider. Aarsagen til Uenigheden maa vel søges i, at Skomagere, Hattemagere og Drejere og Bagere (samt een Pottemager) i 1697 havde indgivet Ansøgning om, at alle Markederne maatte blive afskaffede som skadelige for deres Næring, og at i ethvert Tilfælde Markedet den 22. Febr. kun maatte holdes med Heste og Kvæg alene. Købmændene priste derimod Markederne, »ti hvor noget sælges, fejler jo ikke noget igen hos en og anden købes«. Da det nu som bekendt var Købmændene, der i hine Tider regerede Byen og beklædte Magistratsposterne, tog man selvfølgelig ikke Hensyn til Haandværkernes Klager. Saa laa det efter hin Tids Skik nær at tage sig selv til Rette, men de gode Aarhusianere har vist maattet bøde haardt for deres Selvtægt, ti Magistraterne i Randers, Horsens og Viborg anlagde Sag imod dem i Anledning af Markedsspektaklerne. Nogle Aar efter 1705 har Aarhusianerne dog faaet sat deres Krig igennem, ti da advarer Magistraten i Aarhus udtrykkelig alle mod at komme med Kramvarer eller Haandværksarbejde til Markederne 22. Febr. og 12 Oktbr., og 1706 afskaffedes disse Markeder ganske.

Haandværk og Industri.

Det kan jo nu tænkes, at en eller anden Læser af denne Bog vil spørge, hvor den Faktor i Byens indre Liv, som man kalder *I n d u s t r i* og *H a a n d v æ r k* bliver af mellem Omsætning og Havn paa den ene Side og Agerbruget paa den anden. Hvad Haandværket angaar, saa er der i Aarhundredernes Løb saa godt som intet at bemærke, som kunde siges at være særkendeligt for Aarhus. Her som andetsteds levede Haandværkeren i Almindelighed i Fattigdom. Da Byen ikke havde noget Skolevæsen eller Fattigvæsen, kostede han ikke Byen noget, derimod betalte han gerne en lille Smule i Skat og bidrog jo ogsaa, — skønt hans Forbrug vistnok var overmaade lille, — noget til Omsætningen. Karakteristisk nok hører man heller aldrig i hine Tider Tale om Byens Opkomst f. Eks. ved Stigning af Indbyggertal. Der tales om Havnens Opkomst, om Negotiens Opkomst, om Lettelser i Skatter o. s. v., men der træffes aldrig Foranstaltninger til Haandværkets Opkomst. Bernt Holmsted skriver 1728: Af Haandværkslav er her 10 i Byen. Det er slet med de fleste bestilt. En Del kan, en Del vil ikke gøre Lavs-Rettighed, saa de ligger næsten altid i Kiv og Klammeri med hverandre, saa at en vil frem, en anden tilbage. Deres Forsamlinger løber ofte ud paa Skældsord og Slagsmaal, hvorfor de af Byfogden tiltales og klappes paa Pungen, saa mange af dem, om de ikke ere det, bliver Staaddere. Naar en eller anden Dreng her i Byen faar udlært sit Haandværk og staaet et Aar for Mester og Svend, bliver han straks Mester i Lavet, lejer sig en Bod og tager sig en Kone. Hans Haandværk forstaar han ikke tilgavns, ej heller har han Formue at nedsætte sig med, saa det løber ud paa Armod og en Hoben Børn, hvoraf endel betler og vænnes til Lediggang. Og naar de saaledes ere for-knyttede, lader de Modet falde og skøtter ikke om at bjærge sig«. Det er jo en sørgelig Skildring her gives, men værre er den Foragt for Haandværkeren i det hele, som lyser ud deraf. Det er naturligvis en Selvfølge, at der ogsaa her i Aarhus har været dygtige Haandværkere, men den Stand, man ingen Agtelse har for, skærer man let over een Kam.

Først langt ned i Tiden er der Tale om Fabrikker i Aarhus. I 17. Aarh. gjordes der enkelte Forsøg. Andetsteds har jeg omtalt den Klædefabrik, som Hans Klodt søgte at sætte i Forbindelse med Aarhus Mølle (I, 239).

I 1642 var der Tale om at anlægge et Sejlmageri i den gamle Bisgaard, men det blev ikke til noget. Nogle smaa Tobaksspindrier har der maaske ogsaa været, i alt Fald tager 1686 Jens Andersen Tobaksspinder-Borgerskab. Disse Tobaksspindrier tager først rigtig Fart i 18. Aarh. I Begyndelsen af dette faar Buntmager og Parykmager Hans Lund kgl. Privilegium paa at spinde Tobak i Aarhus. Fabrikken dreves en Tid lang af hans Enke. 1730 faar Raadmand S. M. Gylling Privilegium paa at oprette Tobaksspindri og antager J. N. Brinck og A. Andersen, der begge vare Tobaksspindere i Aarhus, til at forestaa det. — Da en Jøde Daniel Berendt, med kgl. Tilladelse fik Borgerbrev her i Byen 1687 paa Tobaksspindri, opsagde Jens Pedersen, Tobaksspinder, samme Dag sit Borgerskab. »Han vilde ikke længere bo og svare som en Borger sammen med en Jøde«. I 1738 søgte Jøden Moses Heinrich i Fredericia kgl. Tilladelse til at nedsætte sig i Aarhus som Tobaksspinder. Den fik han, og da han var udmærket anbefalet, henvendte han sig nu til Magistraten. Chr. Bashalle og Peder Laasbye, utvivlsomt de bedst begavede blandt Datidens Velvisheder, anbefalede ham, men S. M. Gylling (der selv drev Tobaksspindri) og M. Gertsen afkræve Byens Handlende en Erklæring, af hvilken enkelte Sætninger her skal anføres: »Aarhus By er, Gud være æret! ikke saa tom og øde, at den enten har fornøden at peubleres af den jødiske Nation eller til dens Bebyggelse og Konservation trænger til det Slags Folk«. »Vi har endnu i Minde, hvorledes Simon Jøde, foruden at han var Aarsag til den første Konfusion i Købmands-Societetet¹⁾, gjorde en Bankerot paa nogle Tusinde Rigsdaler, hvorved mange Kristne her i Byen led meget over deres Kræfter«. »Daglig Erfaring giver tilkende, at de er et Slags Folk, der er for at ville be-

¹⁾ Hermed menes maaske »det almindelige Handelskompagni« i København.

drage de Kristne«. Og saa fremdeles. I 1696 bad Mathias Jacob Levi Jøde om, at hans to Sønner maatte tage Bopæl i Aarhus. Magistraten svarede, at den sidste her boende Jøde var gaaet Fallit og to andre Jøder bortflyttede paa Grund af Armod. Det var i det hele taget ganske usædvanlig faa Jøder, der i 17.—18. Aarh. bosatte sig i Aarhus; det er tvivlsomt, om ikke noget mindre Jødehad havde bidraget til at fremme Industri og Handel her i Byen. — I 1739 var der 5 Tobaksspindrier her, men ingen af dem holdt Svend, kun to holdt en Dreng. 1781 har Anders Kaarsberg & Co. en i 1778 anlagt Tobaksfabrik. Der var 1 Mester, 3 Svende, 8 Dreng og 64 Arbejdere. Der forarbejdedes hollandsk, Ukraine, stettinsk og indenlandsk Tobak. I 1780 var der forarbejdet 150,000 Pd. Blade. Afsætningen siges at være »nogenlunde«. Den industrielt saa interesserede Amtsforvalter Thygesen (han ejede det gamle Magasinhus ved Mindet samt tilliggende Jord) havde i 1785 beplantet over 10 Tdr. Land med Tobak. I hans Tobaksfabrik, anlagt 1779, hvor der forarbejdedes baade uden- og indenlandsk Tobak og produceredes i 1786 103,000 Pd. Røgtobak og 4200 Pd. Snustobak, anvendtes 1 Mester, 2 Svende, 2 Dreng, 8 Arbejdskarle og 34 Børn. Samme Thygesen havde 1787 en privil. Oljemølle med Sæbesyderi, hvortil brugtes en Sæbekoger med en Arbejdskarl. Den var anlagt 1772. Oljen formaledes og presseses paa Møllen eller købtes fra Østersøen, Potasken købtes sammesteds. Kalken kom fra Jylland eller Norge. Der lavedes kun »grøn Oljesæbe«, men i 1786 solgtes kun 163½ Pd. Sæbe. Afsætningen skete til Aarhus og Omegn, Kalundborg og Norge. Grunden til den ringe Afsætning var Konkurrencen med Sæbesyderierne i Aalborg og Odense. Samtidig var der dog et andet Sæbesyderi i Aarhus, anlagt af Johan Bardewick & Co. Han afsatte 1774 250 Td., men Magistraten skriver, at det er en stor Fejl, at Fabrikken selv hører Sæbe ud i Fjerding, ja Ottingevis, saa at de Handlende, som vil have Partier at handle med, ikke kan faa dem. Ved kgl. Bevilling faar Poul Frausing 1797 Privilegium paa en Oljemølle. Han vil selv dyrke Rapsen paa en Td. Land ved hans Gaard

i Vestergades Ende. Han faar Lov til at indhegne dette Stykke Land, saa længe han dyrker Raps der. Thygesen havde ogsaa 1774 anlagt en Læderfabrik eller Garveri med en Barkmølle. Der forarbejdedes af 4 Mand Kalveskind, Saaleæder, Ruslæder og Korduan, som alt afsattes paa Stedet, lidt til København og Norge. — 1780 anlægges Peter Andr. Møller & Co. en Klædefabrik med to Vævestole. Fabrikken var indrettet paa 60 Arbejdere, men fik kun 8, og Varerne kunde ikke afsættes »paa Grund af fordærvet Smag og Afsky for indenlandske Varer«.

Som man ser, var det kun daarlig bevendt med Fabriksvæsenet i Aarhus i 18. Aarh. Meget karakteristisk er den Modstand, der i Aarhundredets Midte rejste sig mod Regeringens Paabud om, at enhver Købstad skulde være pligtig til at besaa en Fjerdedel af sin Jord med Hamp, Hør eller Roe-Frø. Regeringen ventede sig aabenbart et vældigt Opsving i Industrien ved en stor Produktion af disse Raastoffer. At i alt Fald adskillige Købstadjorder slet ikke egnede sig til Dyrkelsen af dem, synes ikke et Øjeblik at være faldet den ind. Saa endes Ejerne af 56 af Bymarkens 214 Gaardsavl, Byens betydeligste Mænd, om en Slags Protest (¹⁴/₁₀ 1740). Først udvikler de (ironisk), hvorledes de maa anse det gavnligest at dyrke deres Jorder saaledes, som Magistraten dyrker sine, og Magistraten vil vist bedst kunne forklare det hele for dem. »Desuden ere Husene og Gaardene i Aarhus fornemmelig indrettede til Kornhandel og Købmandskab — selv om ogsaa desværre altfor mange er indtaget til Barakker, Stalde, Hø- og Halmhuse i Anledning af den Byen svækkende Kavalleri-Indkvartering. Selv om nu denne fremmede Sæd kunde give nogen Afgrøde, saa vilde man for at bringe den i Hus, maatte nedlægge Handels og Købmandsbrug og desuden udsætte sig for megen ulykkelig Ildsvaade — som Gud naadelig afvende. Byens Omstændigheder er formedelst Handel og Negotien af den Beskaffenhed, at den ikke kan undvære Heste og Køer, og da den ingen Enge har, hvor af deslige Kreaturer Sommer og Vinter kan underholdes, er det uomgængelig nødvendigt, om Byen skal konserveres, at dyrke

Jorden, som den fra vore Forfædres Tider er bleven dyrket, dels til Kornsæd, fornemmelig Byg og Havre, dels til Græsning at underholde Kreaturerne med, allerhelst naar Landmanden forbydes at føre Hø og Halm til Torvs, saa at Købstadmanden ikke kan forsyne sig med disse Ting ved Indkøb«.

Det er aabenbart, at der er to Ting, som de Herrer Bedsteborgere ikke kan tænke sig, og det er Plads i Byen for industrielle Anlæg og Forøgelse af Huse i Købstaden Aarhus. I umindelige Tider havde Byen omtrent haft den samme Størrelse, Købstadloven af 1682 havde fastslaaet Grænser, udenfor hvilke den ikke maatte strække sig («Købstadens Begreb»). At en By kunde udvide sig, optage nye Næringsveje, faldt dem ikke ind. Vi maa ikke kalde dette Mangel paa Drift, — disse Borgere vare vist baade driftige og flittige, naar det gjaldt deres nedarvede Negotie og Avlsbrug, — men det var Skrækken for Forandring, for noget nyt, den Skræk, som er saa almindelig i smaa Samfund ligesom hos de smaa Mennesker, der ikke tør smage den Mad, de ikke før har faaet.

Fabrikker skulde jo i ældre Tid drives enten ved Haand eller Vandkraft. Vi har ovenfor set, at der ganske vist i Begyndelsen af 18. Aarh. indførtes nogle Stenkul til Aarhus, men de har næppe været brugt til andet end Smedekul, Dampmaskinen var jo ganske ukendt. Vandkraft var der intet af inde i Byen, men nok udenfor ved Bækkene i Marselisborgskovene. Herude mellem nuv. Varna og Thorsmølle anlagdes allerede med Bev. ^{9/11} 1636 en P a p i r m ø l l e af Hans Skonning og Consorter, hvoriblandt Biskop Morten Madsen (Hüb. A. II, 70, 71). Vandmærket i Papiret var et C. IV med en Krone over. (Nyrup, Strandmøllen). V a r n a eller som den tidligere hed F ø l b e r e d e r m ø l l e n, var allerede før 1671 opbygget af Thomas Iversen Felbereder som en Stampemølle. — T h o r s m ø l l e har været baade Købermølle og Krudtmølle. Den sidste fik Wulff Baltzersen og Jens Jacobsen i 1637 Lov at opbygge. Da Byen i 1643 skulde stille et Udbud paa 100 Mand, købte Byen af W. Baltzersen

19½ Td. Krudt for 649½ Rdl. og desuden 25 »Büscher« Lunter. (Hüb. A. II, 108). 1694 brugtes Møllen som Stampe-mølle af Jens Rasmussen Lassen, der ejede baade den og Knuds mølle. Efter Lassens Død 1695 solgtes den til Felbereder Chr. Tørslev.

I de Tider, da Risskov endnu ikke kunde være Genstand for Borgernes Forlystelsesture, drog man fortrinsvis Syd paa. For omtrent 100 Aar siden var Jægergaarden et søgt Forlystelsessted og Sommerlokale for Byens Klub. Herude laa ogsaa Lyststedet »Elba«, Minde om napoleonske Sympatier hos Aarhus Borgere. — Længere ude var den nu forsvundne Nicolauskilde et yndet Valfartssted for Syge paa St. Hans-aften, men i 17. Aarh. var den tillige ofte Samlingsplads for Byens Ungdom. Kilden, der efter Datidens Sigende leverede det bedste Vand i Aarhus, holdtes vedlige ved en lille aarlig Indsamling af Penge blandt Borgerne. Fra Skansebakken drog allerede i den katolske Tid Skoledrengene den 1. Maj smykkede med Majgrene fra Skoven, der vistnok dengang strakte sig omtrent hertil, ind i Byen. — Ved Møllerne i Marselisborgskoven har der i meget gammel Tid været et Slags Traktørsted. I Hertels Beskr. af Aarh. Domk. fortæller Forfatteren, at der allerede i hans Ungdom omtr. 1769 var to Keglebaner derude. Dagen efter at Paaskeeksamen var overstaaet i »Domskolens«, trakterede de nybakte Studenter, der skulde rejse til København, deres i Mesterlektien tilbageblevne Kammerater med et Gilde i Stamps møllen, hvor der vankede koldt Køkken, Vin, Kaffe og Koldskaal (d. v. s. kold Punsch). Familje og Bekendte fra Byen toge om Eftermiddagen Del i Gildet. Hertel ser i disse Sammenkomster »en Skygge« af det Gilde, hvoraf Disciplene i Mesterlektien alt i den katolske Tid vare Medlemmer og som kaldtes »Vor store Frues Gilde«. Paa Skolen agerede Gildet Komedier og Tragedier paa Latin.

Omkring Aar 1700 lod Borgmester Anders Vendelboe, som havde mange industrielle Projekter, ved Egaen i Lisbjerg Sogn anlægge »Græmølle«, hvor der arbejdedes baade i Jærn og Kobber og senere etableredes en Sømfabrik. 1735

ejedes Graa Mølle af den rige Aarhuskøbmand Jens Andersen Møller. Allerede ^{13/11} 1713 havde han faaet kgl. Bevilling paa at maatte i sit Hus i Aarhus af det Kobber, der gøres paa hans Kobbermanufaktur ved Graa Mølle, forarbejde Kedler o. s. v. 1735 er Møllen nok i god Stand, men Møller klager dog over, at Palle Møllers Kobbermølle i Bryrup¹⁾ gør ham megen Skade. Han ønsker, at der maa nedlægges Forbud mod den Trafik, der drives af de brabantiske Kedelførere, som drage omkring i Landet og afkøbe Folk deres gamle Kobber og forsyner dem med nye Kobberredskaber. Han kunde ogsaa ønske sig og Familje fri for personlige Skatter i en halv Snes Aar.

En bekendt Kobbermølle i Aarhus Nærhed var *Harlev Mølle*. Den anlagdes ca. 1702 af *Jørgen Høvinghof* og skulde blot give sig af med at omsmelte gammelt Kobber for Smedene i de større Købstæder og valse det ud i Plader. Det ses forresten, at den ogsaa har indført endel Garkobber fra Røraas i Norge. 1705 brændte Møllen og 1707 døde *Jørgen H.* og *Kone*. Saa paatog *Casper Høvinghof* († 1729) en Broder til Anlæggeren, sig at bestyre den nyopførte Mølle for den umyndige *Johan Høvinghof*. Denne sidste tjente *Jens Andersen Møller* paa Graa Mølle og giftede sig med en af dennes Piger *Mette Rasmusdatter*. Deres Datter *Marie* fik i Gave af *Jens Andersen Møller* og *Hustru* 2000 Rdl. 1735 er dog *Johan H.* i daarlige Omstændigheder, Møllen er næsten standset paa Grund af manglende Kapital og de daarlige Konjunkturer.²⁾ Kort Tid efter at den var

¹⁾ Palle Møller Lasson, død 1757, anlagde 1716 i den nu forsvundne Bryrup Mølle en Fabrik for Høleer, Skæreknive. Søm osv. 1730 udvidedes den til ogsaa at være Kobberværk. Fabrikken nedlagdes omtr. 1767. Saml. t. j. Hist. 3. R., 1. B., S. 140 f.

²⁾ Johan Høvinghof havde iøvrigt en vistnok ældre Broder *Peter Vilhelm H.*, som omtr. 1700 købte af Aarhus Kapitel den nedbrændte Nørremølle i Bryrup. Han opbyggede Møllen og drev Mølleri her i mange Aar. Paa Møllens Grund anlagde ovennævnte Palle Møller Lasson 1707 en Fabrik, hvor der lavedes Leer, Knive osv. ligesom paa hans anden Mølle i samme Sogn. — I København var der en Kobbersmedemester *Jacob Høvinghof*, som udførte Arbejde ved Bygningen af det Spir paa Frue Kirke, som blev færdigt 1744.

anlagt, blev Høvinghof uenig med Kobbersmedene i Aarhus, fordi Møllen drev Landprang med gammelt Kobber, idet den købte af Bønderne, hvad man ikke havde Lov til i hine Tider, naar man boede paa Landet. Man begyndte ogsaa med selv at lave Kobberkedler og andre smaa Kobbersager, hvad der sikkert stred mod Privilegiet. Smedene i Aarhus paastod, at Møllen derpaa selv lod disse Sager falholde rundt om paa Landet. Dette var dog næppe Tilfældet, der løb nemlig hollandske Kedelførere nok omkring paa Landet, som gerne vilde paatage sig den Ulejlighed.

Aarhus i første Halvdel af 18. Aarhundrede.

Den svenske Konge Carl XII havde den 8. Juli 1709 lidt et stort Nederlag ved Pultava i Rusland, og det laa temmelig nær for Kong Frederik IV at fatte Haab om at genvinde Skaane og de andre i 1660 tabte Provinser. I Slutningen af Aaret erklærede han derfor Sverrig Krig. Denne Krig, der varede til 1720, bragte dog ikke Danmark den ønskede Erstatning for de lidte Tab, derimod havde den den gode Følge, at Holsten-Gottorpernes Magt knækkedes, og Sønderjylland kom ind under den danske Krone. Her skulle vi dog ikke komme ind paa Gangen i Krigen, uden for saa vidt den berørte de aarhusianske Forhold.

De Følelser, hvormed Datidens Købstadbefolkninger imødesaa Krigen, maa ikke bedømmes ud fra Nutidens Forudsætninger. Naar nu til Dags et livskraftigt Folk indvikles i Krig, gaar der en mægtig Opvækkelsens Aand igennem det, alle Hjærter banke i Takt. Haab, Frygt, Sorg og Glæde blive fælles Ejendom, Særinteresserne blegne for Fællesinteresserne, det er som en aandelig Rus griber Folket og driver det henimod Livets højeste Udslag: sejr eller dø. Det er jo Folkets eget Liv og Blod, der er med i Kampen, dets egne Sønner og Brødre: der er stærke Baand mellem Mødrene og Hæren. Taber man, gælder det baade materiel og aandelig Udsugelse af Sejerherren. Men for 200 Aar siden, da førtes Kampen for Storstedelen af lejede Tropper, for enhver Bor-

ger var Landets egen og Fjendens Hær lige meget at frygte. Krigen kom over ham ligesom Pest, Oversvømmelse eller andre Ulykker. Man foldede ydmygt sine Hænder, bøjede Hovedet og tænkte paa saa vidt muligt at »salvere« sig og sin Familje og sit rørlige Gods. Nationalitetsidéen, Modersmaalet spillede ikke for Borgeren nogen væsentlig Rolle. Af dansk Litteratur var for den store Hob kun Bibelen og Salmebogen af Betydning, og den første af disse læstes ovenikøbet hyppigt paa Tysk, at dømme efter de mange tyske Bibler, der forefindes i Købstadborgernes Biblioteker. Tysk var jo ubetinget det fineste Sprog. Det højeste Udtryk for det sociale saa Borgeren dengang i *B y s a m f u n d e t*. Landet var for ham kun et mer eller mindre tilfældig Aggregat af Byer, regerede af en Konge, som det kostede stor Møje at nærme sig til, og som i Reglen ikke vandt ved nærmere Bekendtskab, naar han som en besværlig og kostbar Gæst rejste rundt og besøgte sine kære Undersaatter. Begejstring og Beundring var ikke det, der fortrinsvis trivedes hos — ialtfald den jydsk Købstadborger, — det var derimod Taalmodigheden og Sejgheden. Beundringsværdigt, saa han kunde dukke sig, naar Ulykken kom, beundringsværdigt, saa han kunde bygge sine Korthuse op og op igen paany, hver Gang ublide Storme blæste dem om.

Den Slægt, der er opvokset under Rigsdagens, Dagspresens, Jærnbanernes, Telegrafernes og Telefonernes Skygger, har ondt ved at forstaa den Isolerthed, hvori Bysamfundene dengang levede. Borgerskabsbøgerne viser, hvor ubetydelig Tilgangen var fra andre Købstæder, den skete næsten altid fra Landet. Da Slægtsforbindelserne havde saa meget at sige, fjærnede man sig nødigt fra den By, hvor man til enhver Tid kunde søge Hjælp hos Familjen. Købstaden og dens Opland var en Verden for sig selv. Da Købstaden ikke havde Spor af Fabriksdrift, manglede den ganske Ekspansionslyst. I Kraft af sin utvivlsomt højere Frihed og Kultur betragtede Borgeren Oplandet som værende til for Byens Skyld, dets Produkter *s k u l d e* jo føres ind til Byen uden Forprang. Til Gengæld fandt Bonden saa ogsaa som oftest Slægt og

gode Venner eller ialtfald Kendinge i Købstaden. Købstadborgerens Blik gik ikke langt ud over Oplandet. Dette varede ved længer, end man skulde tro. Da Freden i Kiel var afsluttet 1814, bekendtgjordes dette ved Trommer i Aarhus, og Byen fyldtes straks med festlig Glæde over Fredens Velsignelser, men den forsmædelige Afstaaelse af Norge omtaltes ikke i Byens Avis og syntes overhovedet ikke at anses for at være Omtale værd.

Der er Eksempler nok paa, at de Købstadborgere, hvem Krigens »Haandværk« syntes at være helt fremmed, med Løvemod have forsvaret deres By. Det maa ogsaa erindres, at Byen og Landet var forskelligt stillede overfor de krigende Horder. Disse kunde ganske vist som sande Græshoppesværme kaste sig over Landet og næppe levne et Græstraa, men den frugtbare Jord kunde de ikke bortføre, næste Aar frembragte den atter sine Frugter. Den hærjede By derimod udslettedes næsten af Jordens Overflade ved Ild og Brand.

I Aarhus laa i 1661, nogle Aar efter den sidste Hærjning i 1659, hele Hovedgader, som f. Eks. Mejlgade, næsten ganske øde, kun enkelte Steder i de halvt nedfaldne, halvt forbrændte Huse fandt nogle betlende Stakler, tidligere velhavende Folk, et ynkeligt Ly. Det var derfor let forstaaeligt, at Borgerne med Skræk hørte om ny Krig. Men det var heller ikke af ringe Betydning det, at Byen skadedes ved Krigens i sine vitale Interesser, idet dens Skibe paa Havet kunde ødelægges, dens Penge »laantes« af Kongerne eller toges som Brandskat af Fjenderne, endelig dens Huse brugtes til Indkvartering af forskellig Art. Vi skulle se, hvorledes den store nordiske Krig, som dog førtes langt fra Aarhus Bys Enemærker, dog skadede denne By, saa at det sent forvandedes.

Aarhus havde ved det 18. Aarh.s Begyndelse en ret betydelig Skibsfart. I Aaret 1704 bestod Byens Skibsflaade af 63 Skibe (heri iberegnet 3 Færgesmakker) paa tilsammen 833 Læster, i 1711 var der 62 Skibe med 840 Læster. Samtidig havde Horsens kun 13 Fartøjer paa 127½ Læster. I

Aarhus Bys Sørulle stod der 1706 402 Sømænd, flere end i nogen anden By i Østjylland. De fleste Skippere vare selv Redere i deres Fartøjer og handlede med grove Varer mest paa Norge og Holland. Der var 7—8 Købmænd, som drev »Klæde- og Kornhandel«, og — foruden Skipperne — handlede 15—16 Købmænd med grove Varer, saasom Salt, Tømmer, Hamp, Humle, Tjære, Jærn o. s. v. I Februar Maaned 1709 fandtes i Behold hos Købmændene 35,000 Tdr. Korn, medens der i Horsens kun var 6600 og i Randers 5000. Den hele Restance af Aarhus Bys Skatter for 1710—1712 var kun 119 Rdl. efter Amtsforvalterens Opgivende og kun 28 Rdl. efter Magistratens. Alt dette peger hen paa, at Byen var i forholdsvis god Tilstand, og at Skibsfarten og Handelen trivedes. Men Erindringerne om de ødelæggende Hærgninger i det 17. Aarh., Udplyndringerne, Brandskatningerne og Ildebrandene hvilede endnu som en tyngende Skygge over Befolkningen, og det var intet Under, at den i høj Grad opskræmtes ved Krigsrygter. Allerede i September 1709 indsendes der fra Byen til Kongen en af Politi- og Commercekollegiet anbefalet Ansøgning om at maatte laane 10 Jærnkanoer af Tøjhuset med videre Fornødenhed til Byens Defension. Denne Ansøgning synes der dog aldrig at være svaret paa. Den 22. Oktbr. 1709 afsluttede Frederik IV et Forsvars- og Angrebsforbund med Peter den Store, Kejseren af Rusland, og den 12. November s. A. landede et Korps paa 15,000 Mand ved Råå i Skaane, tæt Syd for Helsingborg. Helsingborg erobredes, men ikke Landscrona og Malmø. Allerede nu fik Aarhus en Forsmag paa, hvad der ventede, idet alle i Havnen værende Skibe fik Ordre til at gaa til Nyborg for at transportere Militzen ¹⁾ over Bæltet. Endog 2

¹⁾ Formodentlig den af Frederik IV under ¹⁷⁰⁰ 1701 oprettede Landmilit. Den Almuevæbning, som Frederik III og Kristian V havde skabt efter den skaanske Krig var bleven ophævet. Det nye Værn blev paa 15,000 Mand Foldfolk og 17—1800 Dragoner. Landet deltes i Lægder, hvert paa 20 Tdr. Hartkorn. Af hvert Lægd stillede 1 Soldat. Dragonerne udskreves fra de Krongodser, der kaldtes Rytterdistrikter. De for 6 Aar udskrevne Soldater forblev i deres Hjemstavn og kunde tjene deres Brød der som Tjenestekarle. Men

af de 3 Færgesmakker beordredes derhen, men de sejlede dog hemmeligt bort fra Nyborg igen, da det varede dem for længe. I November forlangtes der atter Transportskibe til at føre Hø over til Helsingborg. Ganske vist laa der i Havnen en Mængde Skibe, hvoriblandt Chr. Basballes, Clemen Kryssings, Jørgen Vestergaards store Krejerter paa tilsammen c. 180 Læster, dernæst 15 andre Krejerter og Gallioter paa tilsammen henved 190 Læster foruden endel mindre Jagter. Men kun c. $\frac{1}{2}$ Snes af disse vare fuldt bemandede, de fleste manglede Skippere og flere eller færre Baadsfolk. Kun med stor Møje lykkedes det Magistraten at faa sluttet Akkord om Høtransporterne.

Den 10. Marts 1710 fandt det for Danmark ulykkelige Slag ved Helsingborg Sted, og Byen rømmedes af de Danske. Nu trak Krigen sig Syd paa, og Flaaden, som hidtil havde haft Skibe krydsende i Kattegat, gik til Østersøen.¹⁾ Kattegattet var altsaa næsten overladt til Fjenderne, og nu bliver Ængsteligheden stor i Aarhus. Dette finder sit Udtryk i en Skrivelse fra Raadet af ²⁷ 1710 og 29 Borgere, hvori det hedder: »Saasom vi underskrevne i denne Krigstid desværre maa fornemme, hvorledes svenske Kapere og Fartøjer vover sig ind paa Aalborg Bugt (!), i Randers Fjord og ved Grenaa og Tid efter anden borttager af hans Kgl. Majestæts Under-saatters Skibe, da vi ogsaa har fornummet, at en fjendtlig Lang-Aarer med Stykker (d. v. s. Kanoner) paa haver den

hver Søndag samledes de 2 Timer paa bestemte Exerçerpladser om Sommeren, om Vinteren noget sjældnere. Munderingen bestod i graa Kjoler med kulørte Opslag. Officererne havde hvide Kjoler med kulørte Opslag, Bukser og Strømper. De jydskke Dragoner havde blaa Kjoler med røde Opslag (Suhm, Nye Saml. 2, 5). ¹⁵,₁ 1710 faar den Bataillon af Aarhus Stifts National Infanteri, som endnu laa i Lægderne Ordre til at marschere til Holsten (J. T.). Denne Bataillon tog Del i Felttogene i Mecklenburg og Holsten 1711—12.

¹⁾ Sidst i April 1710 skulde Viceadmiral Raben afsejle med en Flaade Orlogsskibe og Fregatter fra Reden i København til Fladstrand at krydse mellem Skagen og Anholt, men visse fra Østersøen indkomne Tidender forvoldte, at den afsejlede til Østersøen. Dog beskikkedes nogle Fregatter til at krydse mellem Anholt, Kullen og Sjælland til de gennem Sundet sejlandes Sikkerhed.

25 Sptbr. sidst afvigte sejlet fra Grenaa og sønder paa og ladet sig se ved Hjelman og Norden for Samsø, saa er det højlig at befrygte, at denne Bys Skibe, saavel de, der ligge i Aaen som de paa Reden og de, der sejler, skulle af saadanne fjendtlige bevæbnede Fartøjer enten borttages eller werde opbrændt, aldenstund ej nogen af vor allernaadigste Herres og Konges Krigsskibe her i Farvandet befindes, og vi ikke her fra Byen haver et eneste Stykke, hvormed vi kunde forsvare enten Skibene eller Byen«. — Skrivelsen fortsætter nu med, at Raadet har overvejet, hvilken Defension der — næst den Højestes Beskærmelse — kunde være at foretrække. Da Søren Jensen, som nu i egne Anliggender havde en Rejse for til København, havde paataget sig den Kommission, giver man ham Fuldmagt til at forhøre i Kancelliet, om der er falden Resolution paa Ansøgningen af ^{22/} 1709, og hvis Stykkerne da er forundt Byen, at søge at faa dem ud af Tøjhuset og befordret til Aarhus samt til at akkordere med en Konstabel, som kan følge med Kanonerne, og endelig anskaffe til hvert Stykke en Snes Kugler og 4 Centner Krudt i alt. De ikke ubetydelige Omkostninger ved Søren Jensens Sendelse skulle forskudsvis udredes af Konsumtionsoverskudet for 1701—3.

At Frygten har været stor i Aarhus ses bedst af den pludselige Enighed mellem Magistrat og Borgere, som ellers i disse Tider stod skarpt overfor hinanden. De 29 Underskriverere ere villige til at kautionere for Kanonerne. Kongens Tilladelse (paa Tysk) indløber til Militæretaten 27. Oktbr. 1710. Den gælder: »4 12—14 Pfundiger und 8 8 Pfundige Canonen m. Zubehör, Lavetten u. Ladegeräthschaft nebst 90 Schuss, rund, scharf, 5 Fuss Schrot und 5 Fuss Knippeln auf jeden Canon«. Under 4. Novbr. 1710 skriver Politi- og Commercekollegiet til Magistraten: »Efter den Tidende de til os udi deres indkomne Skrivelse af 28. Oktbr.¹⁾ om Rygaards Ejendomme samt Mogenstrup Gaards Optrændelse har

¹⁾ Denne Skrivelse har jeg ikke kunnet finde, heller ikke har jeg kunnet opdage noget om de nævnte Gaardes Optrændelse.

kundgjort, . . . kan de nu forderligst til sig vente de Stykker, de forlængst til Aarhus Defension har været begærende .

Da Søren Jensen kom til København, havde han Held med sin Mission. Han fik Lov til, at Kongens Smakke, Der Friede, hentede nogle Kanoner, der laa paa Samsø i Lildørs og i Besser Revs Skanser. Da Kanonerne kom til Aarhus, nedsattes der en Kommission af fire Borgere, som skulde træffe Anstalter til Kanonerens Anbringelse »i Nærværelse af Ole Sørensen paa Raadets og Hans Bomholt paa Kæmnerens Vegne«.

I 1675 havde man ved Mindets søndre Side ladet opføre en Skanse, og her synes man oprindeligt at have tænkt sig Kanonerne opstillede, men efter disses Ankomst kom man til en anden Beslutning og lod dem føre op paa den sydligste Del af Olai Kirkegaard, det er den Have, der ligger bag ved nuværende No. 16 og 18 paa Mejlgade. Her var der nu Batteri indtil 1720, da Kanonerne skulde afleveres. Der manglede da c. 60 af de c. 1000 Kugler, som i sin Tid var fulgt med Kanonerne. Efter Magistratens Sigende var de fleste af disse bortskudte i Marts 1712, da en svensk Skærbaad nogle Gange lod sig se paa Bugten »og samme Tid skammeligen udplyndrede to af denne Bys Skibe«. 15 Jærnluntestikker vare »uformodentlig bortkomne«, d. v. s. bortstjaalne. Magistraten ansøgte om at blive fri for at erstatte det manglende (vurderet til c. 13 Rdl.), da det var forbrugt til Byens Forsvar, men fik allernaadigst Afslag (!). Det var dog maaske en Nemesis der traf den, fordi den havde afkortet Søren Jensen 10 Rdl. i hans Regning paa 30 Rdl. for hafte Udgifter ved hans 5 Ugers Rejse til København. Det Stykke af Olufs Kirkegaard, hvor Skansen havde været, blev solgt, maaske for at dække Udgifterne. En Baune blev 1710 rejst uden Munkeport, den havde man Uheld med, idet den engang imellem blæste om i Storm, og der maatte holdes Vagt ved den Dag og Nat.

Det er jo muligt, at Kanonerne har afværget et Angreb paa Aarhus, men Byens Skibe kunde de ikke beskytte. Efter 1711 mistede Byen ikke mindre end 20 Skibe med Ladninger

til en Værdi af 78,000 Rdl. Navnlig led de to store Købmænd Oluf Sørensen og Clemend Kryssing store Tab. Disse Tab opgav de for Regeringen 1714, ikke for at faa dem erstattede, det kunde der ikke være Tale om, men fordi man ved disse Angivelser vilde møde Reklamationer fra den engelske og hollandske Regering om Skadeserstatning for opbragte Fartøjer.

I 1713 skulde Hovedstaden snarligst provianteres, i hvilken Anledning alle de Aarhusianere, der havde Korn, Fedevarer, Brænde og Salt at sælge, fik Ordre til straks at lade dette føre til København og lade det sælge der gennem deres Korrespondenter. Hvis Betalingen ikke straks erlægges, skal alle Hovedstadens Huse og Gaarde være Pant. Til Transporten lægges Beslag paa alle Skibe i Havnen, og der loves, »at Baadsfolkene, som her til Staden med Provianskibene hidkomme, skulle i ingen Maade blive pressede til vores Tjeneste«. Da det var rimeligt, at Købmændene trods disse skønne Løfter vilde være betænkelige ved Forretningen, truer man med, »at de, der understaa sig til ikke at ville lade deres Varer komme Kjøbenhavns højstnødvendige Proviantering til Gode, skulle være Konfiskation undergivne«.

Farten paa Norge med Korn led naturligvis i en væsentlig Grad, da Skibene ikke kunde gaa for sædvanlig Fragt, idet de maatte betale højere Hyre og havde Vanskelighed ved at blive konvojerede paa de rette Tider. Ellers kunde der maaske have været tjent Penge, f. Eks. da Norge i Oktober 1710 hastig skulde provianteres. Det var en daarlig Tid at skaffe Korn paa, da det dels endnu var utærsket, dels for grønt og vaadt til at afskibes. Det maatte først ligge noget og kastes paa Lofterne. Først mellem Mortensdag og Jul plejede man i de Tider at levere Kornvarer i passende Stand. Da Norge skulde provianteres i 1717, befalede Kongen, at Stiftamtmanden skulde tilholde Skipperne at tage en lavere Fragt end den, de nu prætenderede, »at ikke Kongens Tjeneste skulde lide«. Han skulde sørge for, at de genstridige bleve irettesatte og straffede.

Der var Spørgsmaal om, hvorvidt Bagerne 1710 vilde

bage Brød til Flaaden af leveret Rug. De skulde præstere 9 Lpd. Hartbrød ¹⁾ pr. Tønde Rug à 5 Mk. Tønden i Bagerløn. Bagerne mente imidlertid kun at kunne faa 8 Lpd. 2 Pd. Hartbrød af en Tønde Rug. Brødet skulde opslaas saa stort som en Tallerken. Ugentlig kunde Borgerskabet og Bagerne levere 220 Td. Hartbrød.

Om det har været Kanonaden fra Batteriet paa St. Olufs Kirkegaard eller andre Ting, der har været Grunden dertil, ved jeg ikke, men 1713 synes Byfoged Oluf Andersen ganske at have tabt Hovedet af Frygt. Den 9. Juni skriver han til Borgmestre og Raad, at han uden Forhaling ønsker at udbetale de Penge, han sidder inde med for Auktioner i forskellige Boer, og mener ikke, at han i »denne kummerlige Tid« kan være ansvarlig for dem. Foreløbig vil han dog lade dem staa i sit Hus, — det var paa Mejlgade nuv. Nr. 18 — paa det Sted, han holder for sikrest, nemlig i hans Skriverkontor. Pengene staa i et velbeslaaet stort Egetræs Skrin »med 5 Jærn over«, og Vinduerne i Kontoret ere forsynede med Jærnstænger. Det var heller ikke ganske let i hine Tider, hvor Sedler ikke kendtes, at opbevare større Summer. Byfogden havde i alt ca. 2700 Rdl.; heraf laa Krone-mønten i 2 store Punge, 1000 Rdl. i den ene, 555 i den anden; saa var der to Punge med 800 Rdl. i Otteskillinger og endelig ca. 300 Rdl. i Toskillinger.²⁾ Byfoged Ole Andersen stod ikke paa nogen god Fod med Magistraten. Han mente ikke, at man ved Raadstueretten kunde underkende hans Domme paa Bytinget og havde i den Anledning udvekslet temmelig skarpe Skrivelser med Magistraten. Dernæst havde han flere Gange maattet støde den herskende Klike for Hovedet ved at anmelde, at en af dem havde gjort sig skyldig i Overtrædelse af et af Tidens mangfoldige

¹⁾ Hartbrød var ellers bagt halvt af Rug, halvt af Byg.

²⁾ Af Regnskabet, som følger med Skrivelsen ses, at Byfogden beregnede sig i Gebyr $1\frac{1}{2}$ —4 pCt. af Auktionsprisen og 3 pCt. for Opkrævning. Auktionerne bekendtgjordes ved at lade Trommen gaa 4—5 Dage (24 Sk. om Dagen) samt ved Opslag i Vinkældere og andre passende Steder. 4 Gaardsavl vare solgte for 348 Rdl. og Røde Mølle for 825 Rdl.

Luksusforbud. Der havde været flere Folk til en Begravelse end der maatte, eller der var ringet med flere Klokker ved en Barnebegravelse end tilstedeligt. Han fik da ogsaa af Magistraten (Borgmestrene Vinther og Basballe samt Raadmændene Oluf Sørensen og Rasmus Wærn) et temmelig skarpt Svar, hvori de lade ham vide, at han gør bedst i at holde sig til dem, hvem Pengene tilkommer, og forresten søge at faa de Skifter tilendebragt, som Pengene hørte til, snarest muligt, »da endel af hans og vore Forretninger dermed faulteres« (favoriseres?) og komme til Endelighed«.

^{25/3} 1710 udstedtes den første Forordning om Betaling af Krigsstyr. »Magistratspersoner og andre fornøftige Mænd« af hver By og hvert Herred i Aarhus Stift samledes i Aarhus for under Stiftamtmandens og Bispens Forsæde at udføre Ligningen. ^{7/11} 1711 kom Forordningen om Kop- og Hesteskatte n. Kopskatten betaltes efter Rang og Stand med fra 1—48 Rgd. for Voksne og fra 2 Mk. til 16 Rgd. for Børn. Dog skulde ingen betale for mere end 3 Børn. Fattige, kongelige Lakajer, Pager o. lign. vare fri. For hver Hest betaltes 2 Rgd. Denne sidste Skat skulde tjene som Afløser for den faa Aar tidligere paalagte Paryk-, Karosse-, Mouché-, Pudder-, Skørte- og Fontangeskat. Hvor meget denne sidste har indbragt i Aarhus, ved jeg desværre ikke; i Horsens betaltes af 54 Parykker og 8 Fontanger, i Randers af 58 Parykker og 79 »Topper«. Da de to Byer vare lige store, synes altsaa Kvinderne i Randers at have været mere pyntelystne. Kop- og Hesteskatte n forslog nu i ethvert Fald bedre, ti i 1711 indbragte den fra Aarhus 2696 Rbd. og i 1720 2040 Rbd. Samtidig hermed betalte Aarhus i Krigsstyr: 1710 4476 Rbd., 1711 5853 Rbd., 1713 3287 Rbd., 1720 5148 Rbd. Det er ingen Overdrivelse at antage, at Aarhus By i 1710—20 har betalt ekstraordinært henved 100,000 Rgd., et efter Datidens Forhold meget stort Beløb. I Aaret 1708 kostede nemlig Rug 4 Kr. 50 Ø. Tønden og Byg 2 Kr. 50 Ø.¹⁾ Dette var nu ikke alt, ti desforuden

¹⁾ I Familien Raas gamle Slægtbog, hvor der foruden Fødsler, Giftermaal og Dødsfald kun omtales de allermærkeligste Begivenheder.

plagedes de formuende Indbyggere ideligt med Opfordringer om at komme Kongen til Hjælp med Laan til Krigens Førelse. Allerede før den nordiske Krigs Udbrud havde man som det fremgaar af et foregaaende Kapitel, laant hos Undersaatterne 1678, 1681, 1684, 1685, 1689, 1692, 1694, 1697, 1700 og 1705.

I Aaret 1709 fik Stiftamtmanden Opfordring om at laane Kongen 5000 Rgd. — I 1710 skulde Biskop Braëm laane ham 2000 Rgd. Han mente ikke at kunne betale mere end 1000 Rgd., men saa lod man ham vide, at han jo kunde betale den anden Halvdel i Korn- og Fedevarer. Han svarede da, som sanden var, at slige Varer hverken havde han noget af eller handlede med. I Krigsstyr betalte han samme Aar 200 Rgd., mere end nogen anden i Byen. Næst efter ham kom den privilegerede Apoteker Jacob Gesius, der gav 100 Rgd., Borgmester Chr. Basballe med 80, Raadmand Peter Farfver med 60, Clemend Hansen Kryssing med 65, Borgmester Vinther med 40, Byfoged Oluf Andersen med 30, o. s. v. I Skr. fra Rentekammeret af ²⁸/₁₀ 1710 forlanges Laan af Aarhus mod Sikkerhed i næste Aars Told og Konsumtionsudgifter. Braëm og O. Worm undskyldte sig. L. Thura lover 50 Rdl. J. Hammerich undskylder sig. Jørg. Rhodius, Jung-hans, Hans Toxwærd, J. Harløv, J. Mørche, Mundelstrup, C. Blichfeld ligeledes.

I 1711 takseredes de »anseligste Mænd« ikke her i Aarhus, men ovre i København, til at betale: Biskop Braëm 300 Rgd., Stiftamtmand v. Plessen 400 o. s. v. Stiftamtmand v. Plessen synes ofte at have maattet holde for. I 1718 opfordres han af Kongen til at laane ham en større Sum i Sølvpenge mod $\frac{1}{2}$ pc. maanedlig Rente og Sikkerhed i næste Aars Intrader. v. Plessen rykker da ud med 2000 Rdl. mod Sikkerhed i Konsumtionsindtægten af Aarhus, men frabeder sig Renter. Han havde dengang 3 Aars Gage tilgode.

har Md. Anne Kryssing 1717 optegnet et stærkt Tordennevr Julenat og dernæst følgende: Nu i 4 Aar Krigsstyr 500 Rgd. og i det sidste af 1717 blev udsendt 3 Adelsmænd at lægge Krigsstyr og Kopskat over det ganske Land, og blev (vi) lagt for 150 Rgd. i Krigsstyr og 50 Rgd. i Kopskat.

Det var i det hele taget en indbringende Skrue for Kongen, og selv efter Krigens Slutning blev man ved. I 1760 vil Kongen rejse et Pengelaan imod Kgl. Obligationer og 5 pc. Rente. Aarhus Stift faar Ordre til at skaffe 50,000 Rbd., hvoraf 18,000 lignes paa Byen Aarhus. En Mand sendes nu rundt med en Liste for at presse Folk. 13 Personer tegner sig for 13,000 Rgd., men der mangler altsaa endnu 5000 Rgd. Stiftamtmand de Schouboe forlanger dem ubarmhertigt; Magistraten skriver til de »seks Mænd« og beder dem lægge Hovederne i Blød. Saa foranstaltes der en ny Presning. Biskop Hygom, som havde undskyldt sig ved den forrige, maa nu honorere den nye med 500 Rgd., og nogle andre Folk indfanges dels ved Trusler, dels ved Løfter, til at give fra 2—500 Rgd. Endelig leveres af Aarhus Skolers Kapitaler (!) 400 Rgd., og nu kunde Magistraten sove roligt.

I 1720 vare mange af dem, som i Skattelisterne fra 1717 vare opførte for en vis Krigstyr, saa forarmede, at de ikke mere kunde give det, de havde givet de foregaaende Aar. Rentekammeret befaler da, at Borgerne skulle kaldes sammen paa Raadhuset, og de, der sige, at de ikke kunne betale, skulle med Ed angive, hvor stor deres Formue er og da betale 2 pCt. af denne. Dette er et Bevis paa, at Kaarene ere blevne ringere end i 1710. Da skriver nemlig Biskop Braëm til v. Plessen: »Her i Stiftet haver jeg ellers ikke sporet, at nogen særdeles haver besværgt sig over det, han var ansat for til Krigsstyr, men alting er dermed roligere, end jeg havde formodet.« — I 1760 optager Kongen som ovenfor anført et Laan hos Købstæderne at forrente med 5 pCt. Aarhus skulde heraf skaffe 18,000 Rgd., som repareredes efter Handel, Næring, Brug og Formuenhed.

Ogsaa paa mange andre Maader søgte Staten at skaffe Penge. I 1719 arrangerede Regeringen et *S e d d e l l o t t e r i* med Gevinster af 3 Sædegaarde med tilliggende Bøndergods og 209 Gevinster i Bønder- og Skovridergods. Hvert Lod skulde koste 5 Rdl. »udi bare autoriserede Sedler«. Sagen var, at der i 1713—16 var udstedt Seddelpenge for 800,000 Rdl. Det var for at faa disse Sedler indløste, at Lotteriet op-

rettedes med 41,223 Lodder. Magistraterne i Købstæderne skulde lade to Mænd gaa rundt med en Bog, hvori de lyst-havende kunde tegne sig. Alle de, der var i »Rangen« i Aarhus Stift, bleve »ansatte« til at tage et vist Antal Sedler, fra 5 til 100. Mange af dem klagede sig gudsjammerligt over denne Afpresning, og man nødedes til af de 818 Lodder, som vare lignede paa Stiftets Rangspersoner, at nøjes med 568. Embedsmændene maatte ogsaa tage Lodder. Hvad der ikke straks indkom hos dem, skulde i n d d r i v e s v e d E k s e k u t i o n. I Aarhus By tegnede 10 Mænd sig for 43 Lodder. v. Plessen tog for sit Vedkommende desuden 40 Lodder.

Denne Maade at skaffe Penge paa synes Staten at have fundet saare bekvem. 1721 indrettedes »det perpetuerede kgl. Danske københavnske Lotteri« til de beskadigede Digers Reparation i Hertugdømmerne. 1724 kommer »det kgl. octroyerede Bergenske Grønlandske Compagnies allernaadigst bevilgede Lotteri«. Hertil bleve Bøger ombaarne i Aarhus, og det var Kongens Vilje, at alle, som formaaede det, skulde tegne sig for Lodder à 1 Rdl. Stykket. Chr. Basballe maatte tegne sig for 10 Lodder. Paa Lodsedlerne stod: »I Jesu Navn, som det hensigter til Guds Ære og Negotiens Forfremmelse, sætter jeg derudi« o. s. v. Samme Aar befales Indretningen af et Lotteri over Strøgods paa Lolland, som var bleven tilovers efter Ryttergodsets Indretning. Amtmændene skulde atter her presse Folk til at tage Lodder.

En trykkende Byrde for Byen var naturligtvis I n d k v a r t e r i n g e n, især af den store Mængde Fanger, som gjordes ved at Stenbock 16. Maj 1713 kapitulerede med den i Tönningen indesluttede svenske Hær. Denne, der bestod af hvervede Svenskere og Tyskere, skulde egentlig have været udvekslet mod danske Krigsfanger og Løsepenge, men denne Udveksling kom ikke i Stand, og nu gjaldt det om at faa de 11,000 Fanger anbragte. Allerede i Begyndelsen af 1712 var en Mængde svenske Officerer tagne til Fange ved Vismar og førte til Jylland, hvor de først anbragtes i Viborg, og den 23. Marts paa Grund af det forestaaende Snapsting, som lagde

Beslag paa alle Lejligheder i Byen, førtes til Holstebro. Her fik Byfogden Ordre til at have Opsigt med deres Opførsel. De maatte ikke fare omkring i Landet, men skulde hver Nat være i deres Logementer i Byen. Kosten skulde Fangerne selv betale.

Nu kom der den 22. Maj 1713 det Tordenbudskab til hele Jylland, at man skulde have Indkvartering af Fanger og Ryttere til at passe paa dem, baade i By og paa Land.¹⁾ Omendskønt Stenbocks Overgivelse var en Sejer for Danmark, kan det dog antages, at man i Anledning af denne Indkvartering snarere har betragtet det som en Ulykke. Aarhus Stift skulde have ca. 1500 Fanger at forsørge af de Strømfeldske og Døckerske Regimenter. Der var ingen Officerer imellem dem, men 100 Underofficerer, 1270 Menige og adskillige Hautboister, Gevaldigere, Mønstringsskrivere, Feltskærsvende, Fanesmede, Pistolsmede, Sadelmagere, Tamburer, Trosknægte og Profosser. Inden de kunde blive fordelt i Stiftet, maatte Aarhus huse dem alle i nogen Tid, det vil sige give dem Kvarter. Amsforvalteren fik Ordre til daglig at give dem 1½ Pd. Brød og 4 Sk. hver. Dette kunde de naturligvis ikke leve af, saa Indbyggerne maatte af Medlidenhed give dem Resten. 3—400 Kyrasserer til Hest bleve indkvarterede i de nærmest Aarhus liggende Byer for at passe paa Fangerne, og de kommanderende Officerer skulde indestaa for dem og for alle »Insolentzier«, der maatte begaaes. En Del »Feltpræster«, der var fulgt med og »som løb omkring og prækede for Fangerne«, havde vistnok vakt Mistanke, under 9. Juni faa nemlig Amtmændene Ordre til at sende dem til Fredericia, hvorfra de skulde beforders til Sverrig. Magistraterne faa Ordre til at anordne nogle »at Rettens Middel« til sammen med Postmestrene at aabne og gennemlæse alle ankommende og afgaaende svenske Breve.

Efter at Fordelingen i Stiftet havde fundet Sted, beholdt Aarhus for sin Del 600 af Fangerne og 150 Ryttere til at passe paa dem.

Saa hengik Resten af Sommeren og Efteraaret nogen-

¹⁾ Ogsaa Fyen og Sjælland fik Indkvartering af Fanger.

lunde roligt. Den 22. Juli ombares af »2 ærlige og forstandige Borgere, som kunde læse og skrive«, en Kollektbog rundt i Husene til dem, der af kristelig Medlidighed vilde give til den i Aske lagte Stad Altonas Borgere. I Aarhus indkom, trods de store Byrder, der hvilede paa Byen, 264 Rgd. — I August maatte der skaffes ekstra Kvarter til 5—600 svenske Fanger, der marscherede gennem Aarhus til Aalborg Stift, hvor de skulde indkvarteres i de Byer, der ikke laa ved Sø-kysten. — En stor Mængde af Fangerne ses at være blevne Itvervede til jyske Nationalregimenter, dog mest af de tyske Fanger, af de indfødte svenske maatte der kun hverves 10 til hvert Kompagni. Underholdningen af Resten' af Fangerne synes i Oktober at overstige Landets pekuniære Kræfter. Nu skal Fangerne selv arbejde for deres Føde. Enhver Proprietær paa Landet kan faa saa mange Fanger tilstillet, som han vil modtage, Købstadborgerne ligeledes. Men for hver Fange, der af Skødesløshed mistes eller undviges, skal betales 4 Rgd. Anbringelsen af Fangerne er dog næppe gaaet rask fra Haanden, og da Oberst Levetzaus Kyrasserer, som tidligere havde passet paa dem, i Slutningen af November forlægges til Koldingegnen, ved Stiftamtmanden ikke andet at gøre end at overlevere de tiloversblevne Fanger Mand for Mand til Øvrigheden til Bevogtning. Der var ikke faa af Fangerne, der havde deres »Fruer« med, hvilket kan ses af de Lister, som Magistraten efter Overdragelsen maatte indsende.

I April Maaned 1715 er der kun 1127 Fanger i Nørrejylland, og heraf paatænker man at sende 602 Mand til Norge. Af Resten skal der i Aarhus Stift anbringes 108 Fanger paa Landet, 81 hos Sognepræsterne (1 Fange for hver 2 Præster) og 60 i Købstæderne: De, som ikke vil eller kan arbejde, faa 2 Sk. eller 2 Pd. Brød daglig. De, som arbejde, skal have i Dagløn 6 Sk., eller Kosten og 2 Sk. De 60 Mand til Købstæderne fordeltes saaledes: Aarhus 20, Horsens og Randers hver 12, Ebeltoft og Grenaa hver 6 og Mariager 4.¹⁾

De 20 Mand, som Aarhus skulde anbringe, fordeles nu hos Borgerne, men der resterer desforuden endnu 55 Mand i

¹⁾ Aalborg og Viborg fik 20 Mand hver.

Byen, som det altsaa paatænkes at sende til Norge. Ifølge en af Magistraten under 1. Juli 1715 indsendt Liste er der dog endel Tyskere, som erklærer, at de kan underholde sig selv og ønsker at forblive i Byen. Flere af dem har Kone og Børn. Resten er gamle og svage Folk (henved 30 ere over 60 Aar), som ikke kan noget Haandværk, disse maa underholdes af Byen med 2 Sk. daglig. I 1718 sendes endel af Fangerne til Kolding og endel andre til Sjælland for at arbejde paa Esrom. Da Arbejdet her er endt, er der kun 5 af de i Aarhus tidligere anbragte Fanger, der kan tilbagesendes, og af disse synes endda de 4 at være forsvundne paa Vejen. Erik Simmesen Fugleberg, den eneste tiloversblevne, henvises da til sit gamle Kvarter hos Niels Jensen Farver. Hermed er de svenske Fangers Saga ude for Aarhus Bys Vedkommende. Enkelte af dem havde bosat sig i Byen, som f. Eks. Korporal Scheel, Sergeant Jørgen Brochman, Svend Lengren, Korporal Skeg o. fl. a. Mange maa være døde eller borttrømte. Byens Udgifter ved denne Indkvartering anslaaes til 30—40,000 Rdl.

Under Krigens Begyndelse rasede Pesten i Helsingør og København 1710—11. I sidstnævnte By døde 20,000 Mennesker. Til Aarhus naaede Sygdommen dog mærkværdigt nok ikke. Der blev naturligvis truffet mangehaande Foranstaltninger for at hindre dens Udbredelse. Paa Kyholm, en lille Ø ved Samsø, indrettedes der en Karantæneanstalt, hvor de Folk, der kom fra de smittede Steder ved Østersøen, skulde — som det hed — »have Retirade«. Hvilke Fordringer man dengang stillede til en saadan Anstalt, ses af en Beretning, som en Skriver, Hybert Stub, der havde været paa Kyholm for at tage Anstalterne i Øjesyn, sendte Borgmester Anders Vendelbo i Aarhus. Huset var paa 12 Fag. Væggene vare uden og inden beklædte med Fjæl uden Mur eller Ler imellem. 9 Fag vare bestemte til Pakhus og 3 til en Stue. Iøvrigt var Huset uden Vinduer, Døre, Gulv, Skorsten og Mønning.¹⁾ Intet Under, at ingen af de Aarhus Barberer havde Lyst til at tage derover, selv om ogsaa Forholdene senere forbedredes noget. Ifølge de Forordninger, der udstedtes senere, fik

¹⁾ Hübertz A. III, 44.

Strandvagterne Ordre til ikke at lade nogen komme iland, som ikke havde Sundhedspas, og Magistraten i Aarhus androg om, at Smakkerne, som gik mellem Aarhus og Kalundborg, maatte ligge stille, hvad dog ikke indrømmedes. Kontrollen med de rejsende har ikke været stor, i alt Fald ikke effektiv. I November 1711 oplyses det, at Aarhusianerne Bendix Jensen Linkøger og Thomas Todberg samt nogle andre Studenter, der havde »ranconneret« sig i Sverrig, vare gaaede til Kalundborg, havde der købt sig en Baad og ladet sig sætte over til Klakring ved Vejle Fjord, hvorfra Aarhusianerne drog til Aarhus. Ligeledes havde to Skibe med østersøiske Varer ligget i Kaløvig og løsset og ladet. Fire Skipper havde landsat en Mængde Personer ved Udbyhøj uden først at holde Karantæne ved Kyholm, hvortil de ikke havde været at bevæge. Studenterne kom til at betale Mulkt til Sundhedskommissionen i Aarhus. — I 1711 kom Justitsraaderne Chr. Scavenius og Peter Benzen d. 27. Aug. med Smakken fra Kalundborg til Reden ved Aarhus. Da deres Pas ikke var i Orden, forment Sundhedskommissionen dem at gaa i Land. Ikke desto mindre lode de om Aftenen sig selv og nogle af deres Følge sætte i Land paa Marselisborg Grund, »og retirerede sig derfra til Aarhus Mølle«. — Tolderen Jørgen Pedersen var ved flere Lejligheder opsætsig mod Sundhedskommissionen; han døde lige derefter, men ikke desto mindre anlagde man Sag imod den døde Mand. — Nogle Skibe listede sig ind ad Norsminde til Kysing By, indtil til Slut Sejladsen mellem Aarhus og Kalundborg blev helt forbudt.

RETTELSER OG TILFØJELSER

FØRSTE DEL

- S. 41. Aarhus nuværende Vaaben findes under et Dokument fra 1421. Dernæst forekommer det 1441 (Hüb. A. III, IX), 1536 (under Haandfæstningen) og 1548 (R. A. Top. Saml. Pergament No. 63). Under 1900 ³⁰/₁ er det efter Forslag af Købstaden approberet som Byens nubrugelige Vaaben. — I det ældste af Domkapitlets Segl findes Paulus Billede med et draget Sværd i Haanden (Nannestad, Hilaria, S. 69). Et andet meget gammelt Kapitelsegl viser Petrus og Paulus med et Skjold inellem sig med Klemens Anker. — Paa gamle Mønter findes Sværdet og Nøglen anbragte som Symboler paa Kongens og Biskoppens Myndighed.
- S. 43. L. 3 f. n. 1791 læs 1691.
- S. 46. Jeg er efterhaanden bleven tilbøjelig til at antage, at baade Trefoldighedskirken, Biskop Ulkelds Trækirke, det lille Trækapel og St. Klemens Domkirke har ligget paa omtrent samme Plads. Jvnfr. II, 64.
- S. 51. Der er stor Rimelighed for, at Bisperne efter Vendernes Hærgning 1159 en Tid lang have været forjagede fra det gamle Aarhus og senere, da de vendte tilbage, have taget Sæde ved Nikolajkirken. Først ind i det 13. Aarhundrede ere de, da de nødvendige Bygninger vare opførte, flyttede til Domkirken. Jvnfr. II, 3.
- S. 62. I 4—2 L. f. n. skal der staa: men senere synes den (neml. Ulkelds Trækirke) at være bleven forfalden eller for lille eller maaske ødelagt ved Vendernes Hærgning 1159 og derefter erstattet med et lille Trækapel.
- S. 67. Det fortælles, at da Præsten ved Olaikirken, Hr. Peder Vind, kom ind i Kirken Fastelavns Søndag 1548, hørte han en mistænkelig Knagen og Bragen. Han opfordrede da Menigheden til at forlade Kirken, og næppe var dette sket, før

Kirken faldt sammen. — Det er ikke umuligt, at denne Kirke har ligget ud til Gaden, Grundene paa Hjørnet af nuv. Olufsgade og Mejlgade laa nemlig ubebyggede lige til ind i 18. Aarh. — St. Mortens Altars Gaard har maaske ligget paa Mejlgade nuv. Nr. 20's Grund.

- S. 97. Aarhus har allerede 1388 haft et Helligaandshus. I dette Aar nævnes nemlig en Kannik: Michael de domo sancti Spiritus. (Scriptores VI, 242.)
- S. 111. Biskop Sven (II) og Kapitlet i Aarhus meddeler 1330 til Paven, at Kirken i Aarhus før længe siden er nedbrændt, og at det ikke er muligt at opføre den ved dens egne Midler, hvorfor de ansøge om, at en Trediedel af den Tiende, som skal bruges til Kirkernes Vedligeholdelse i Stiftet, maa blive givet til Opførelse af Aarhus Kirke. Dette giver Paven Lov til for et Tidsrum af 4 Aar. (Acta pontificum Daniae I.)
- S. 141. L. 7 f. n. »Gulvsten« læs »Gulvbrædder«.
- S. 149. Der haves Eksempler fra 16. Aarh. paa, at Kongen selv vil ride Markeskel (Nye danske Magazin 6 B. 167).
- S. 157. Navnet »Medelsbjærg« forekommer ogsaa andetsteds i Jylland og betegner her en Bakke, der ligger mellem en større og en mindre.
- S. 163. L. 1 f. n. »capitamus« læs »capitaneus« (=: Høvedsmand).
- S. 167. L. 7 f. n. Der skal staa: men der er dog adskilligt, der er stridende mod de af os skildrede Grænser.
- S. 177. Vorregaards Vang blev udskiftet og indtaget til Dyrkning 1559. Møllevangen indtoges 1568 og forenedes i 1580 med det søndre Fald i »den gamle Vang«. Denne sidste synes at have ligget Syd for Møllevangen, ti det hedder udtrykkelig, at dens norderste Fald begynder ved Kræmmersten i det norderste Hjørne at tælle Øst paa. — Om Oldjorden (der ogsaa skrives Alljord) siges 1731, »at den har ligget uden Dyrkning og til Græsning af Adels Tid, udi vore Fædres og Forfædres Dage«.
- S. 186. Note 3 under Siden. I Aaret c. 1630 forfærdigedes en ny Markbog, hvori hvert Gaardsavl fik sit bestemte Navn efter Ejeren; f. Eks. »Kristoffer Ibsens p. Studsgade«. Var et Gaardsavl bleven solgt, betegnedes det saaledes: »Chr. Ibsen til Sværdfevers Gaard p. Brobjærg« eller »Niels Ibsens til Frackers Eje p. Studsgade«. Disse Navne vedblev at holde sig til 19. Aarh.
- S. 195. L. 8 f. n. Mogens Friis' Have laa udenfor Munkeport.
- S. 209. Det vilde vist være rigtigst at skrive »Arhusiensis Liber«, men Skrivemaaden »Aarhusiensis« er saa almindelig og

saa tydelig for dem, der ikke kan Latin, at jeg har foretrukket den.

- S. 216. Jeg har fundet Anledning til i et og andet at forandre mine Anskuelser om »Torngaden« og den Gade, der bliver nedlagt. Se II, 65.
- S. 238. Anders Possin døde 1604. Hans Broder var Thomas Møller i Randers.
- S. 248. Jens Jensen Vissing var Købmand paa Kristianshavn. Han handlede med Tømmer og alle mulige Hørkramvarer. I Aaret 1664 havde han til Gode for Leveringer af mange Slags 11,008 Rdl. Herfor udlagdes ham 1. Aarhus Mølle, Hartkorn 234 Td. (Mølleskyld) à 40 Rdl. = 9360 Rdl. 2. Landgods, Hartkorn (Landgilde) $22\frac{1}{2}$ Td. $3\frac{3}{4}$ Skpr. $2\frac{1}{2}$ Alb. à 50 Rdl. = 1649 Rdl. 23 Sk. — Tilsammen 11009 $\frac{1}{2}$ Rdl. 23 Sk. — Under Københavns Belejring havde han leveret Kongen Varer og laant ham i Penge henved 900 Rdl., tilsammen 5040 Rdl., og havde herfor faaet i Pant Gods i Frederiksborg Amt, Gandløse Gaard ved Københav samt Gods og Kongetienden i Vissing ved Skanderborg. Dette Pantegods udløstes i 1666 mod Ejendom i Sabro og Framlev Herreder ca. 115 Td. Hartkorn à 50 Rdl. = 5750 Rdl. — I 1671 gør han atter Fordring paa 8385 Rdl. — Købmand Jens Jensen Vissing lod 1659—64 3 Børn nedsætte i Petri Kirke i København. 1674 $\frac{18}{12}$ begravedes han selv sammesteds og 1676 $\frac{25}{2}$ hans Enke Else. — Sønnen Jens Jensen Vissing d. y. var først Amtsskriver over Draxholm og senere over Ringsted og Sorø Amter.
- S. 263. L. 12 f. o. Anna Meulengracht Schou blev $\frac{18}{9}$ 1754 g. m. Major Malthé Sehested Hoff.
- S. 265. L. 4 f. n. Johanne Maric Althalt blev $\frac{23}{10}$ 1754 g. m. Chr. Henriksen Grotum.
- S. 268. Harboe Meulengrachts Søn var Laur. Chr. M. f. $\frac{30}{10}$ 1793. — Jacob Bregendahl var gift med Marie Bøggild.
- S. 289. Paa en Herredag i København 1525 anmodede Kongen Rigsraadet om at nævne, hvilke Slotte det syntes ønskeligt at have befæstede. Ved denne Lejlighed fandt Raadet, at det ikke var formaalstjenligt, at nogen af de Købstæder, som Borgerne havde befæstet, blev ved sin Befæstning undt. København og Malmø. Dsk. Mag. 2. V. 96.
- S. 326. Ogsaa Byen Kalundborg kan anføres her. Den vestlige Del, Overbyen, var anlagt af Esbern Snare og befæstet med en Ringmur. Lige Øst for denne Borg laa det gamle Hærvig, som forblev aaben og ubefæstet. I det 17. Aarh. var der stor Strid mellem disse to Byer, fordi Overbyen vilde benægte Nederbyens Købstadsret. — Hvad København an-

- gaar, synes der, efter Undersøgelser af Jordbunden, paa Absalons Tid at have været Vand over Kvarteret ved Stranden og omkr. Nikolaj Kirke.
- S. 333. I Neckelmanns Kommunalstyrelsen S. 22 siges, at der i Aarhus Arkiv skal findes Afskrift af et Andragende fra Købstædernes Repræsentanter ved Hyldingsakten 1648, hvori de bede om, at Kong Christoffer af Bayerns og Kong Hans's Stadsretter maatte blive trykte og det maatte befales alle Købstæder og Øvrigheder at rette sig efter dem. En kgl. Resolution gaar dog ud paa, »at det er betænkeligt, al den Stund der ikke vides, de have været i Brug og Observantie«. Hermed kan umuligt være ment de Privilegier, som — ganske fejlagtigt — kaldes for Christoffer af Bayerns »Stadsret for Aarhus«.
- S. 341. L. 9—10 f. o. Ordene »og Clemenssogn« udgaa.
- S. 392. L. 16 f. o. Købmand Mogens Blach, der var født i Lerberg $\frac{1}{3}$ 1704, var ikke Oluf Blachs Broder, men vistnok en nær Slægtning.
- S. 417. L. 1 f. o. I Stedet for »og ikke synes« skal staa »er ikke en Basballe«.
- S. 424. Hieronymus Basballe er vistnok død i København 1710, hvor han levede med Datteren Margrethe.
- S. 437. Christen Jensen var 1634 Vintapper i København. Da han var bleven g. m. Peder Nielsen Basballes Datter Lisbeth, flyttede han til Aarhus og antog Navnet Basballe. Hans Broder Jens giftede sig med Peder Basballes Enke Kirsten Pedersdatter. Hans anden Kone hed Anne Olufsdatter. Ogsaa han antog Navnet Basballe efter sin Kone.
- S. 446. L. 1 f. n. Jens Karlby nævnes som Raadmand fra 1648 til 1655.
- S. 489. L. 13 f. o. udgaa.
- S. 490. L. 5 f. n. Lossow (ikke Lowzow).
- S. 497. Note 4. Poul Reff var 1508 (ikke 1608) Rektor for Københavns Universitet.

ANDEN DEL

- S. 2. L. 18 f. o. skal der staa: den anden eller maaske tredje Kirke.
- S. 4. L. 4 f. o. Svend Bonde eller Fynbo nævnes som Ridder flere Gange i kgl. Breve 1290 og 1299. (Scriptores VI, 341, 342.)
- S. 8. L. 12 f. o. tilføjes: Der var altid 2 Borgmestre. Kun i ganske enkelte Tilfælde 3. Se I, 476. Ved Viceborgmester forstodes i 18. Aarh. en designeret Borgmester. Senere, da der kun

var een Borgmester, brugtes Benævnelsen Viceborgmester ofte om den ældste Raadmand.

- S. 16. L. 15 f. o. »Raadskræmmer« læs Raadskæmner.
- S. 18. L. 19 f. o. I Stedet for »Torngaden« læs »en Gades«.
- S. 41. L. 1 f. n. Ordet »ikke« udgaar.
- S. 73. L. 5 f. n. 1641 giver Kæmneren Christoffer Pikker 1 Dlr. »for Tinget, han opbrød og pikkede«. For et Træ til Tingstokken betaltes 1 Mk. 8 Sk.

FAG- OG STEDREGISTER.

(At medtage alle de i Bogen nævnte Personnavne vilde blive for vidtløftigt. Der er derfor kun medtaget nogle ganske enkelte.)

- Aagade. I, 291.
Aabosyssel (Opsyssel). I, 11, 73, 74.
Aarhus. — Navnet, I, 6, 40. — Stift. I, 12. — Vaaben. I, 41. II, 185.
Aarhusbogen. I, 209, 479.
Aarhusdalen. I, 3, 7, 225.
Aarhusgaard. I, 118, 122, 135, 138, 145. — Lenet. I, 123, 145.
Accise. II, 13, 119, 127, 148, 149.
Adam af Bremen. I, 8, 16.
Algade. I, 178.
Altare. Alle Helgens A. I, 224. — St. Annæ A. I, 128, 224. — St. Agnetes A. I, 161. — St. Antonii A. I, 128, 224. — St. Hans A. I, 224. — Helligaands A. I, 130, 132. — Hellig Kors A. I, 218, 220, 223. — Ithims (Jerusalems) A. I, 113, 224. — St. Jacobs A. I, 161. — Johannes Evangelistens A. I, 223. — St. Karens (Karines) A. I, 111, 127, 137, 152, 223. — Laurentius A. I, 212. — Jomfru Mariens A. I, 111, 113. — St. Magdalenes A. I, 224. — St. Margaretas A. I, 111, 223. — St. Mikkels A. I, 65. — St. Mortens A. I, 224. II, 186. — St. Nicolai A. I, 224. — St. Peders A. I, 100, 223. — St. Sebastians A. I, 224. — Tre-enighedens A. I, 161. — Vor Frue Besøgelses (Bebudelses) A. I, 224, 127, 293. — Vor Frue Undfangelses A. I, 224.
(St.) Anna Markedet. I, 285. II, 68, 155.
(St.) Anna Told. II, 27.
Ansgar. I, 24.
»Apud fratres« (Bag Klosteret). I, 93, 322.
»Arhusiensis Liber«. I, 209. (Se Aarhusbogen.) II, 186.
Arufast, Abbed. I, 109.
Arrester. II, 69, 70.
Arusa (Arhusa). I, 13, 17, 286.
Auktioner. II, 175.
Baadsmænd. II, 103.
Badstuen. I, 222, 300, 301.
Badstuegade. I, 92, 300, 313.
Bag Bisgaard. I, 122.
Bag Klosteret. I, 98 f., 287, 297, 314, 322.
Bagerlavet. I, 303.
Barakker. II, 76, 105, 153.
Bashallebro. I, 279, 410, 419. II, 77.

- Basballerne. I, 413 ff. II, 188.
 Batteri p. St. Olufs Kirkegaard. II, 173.
 Bedemand. II, 50.
 Befordringsvæsen. II, 85.
 Befæstningen. I, 289 ff., 325, 344. II, 67, 187.
 Begravelse p. Vor Frue Kirkeg. I, 453.
 Bekostning, Byens. II, 98.
 Benzon, Jacob, Stiftamt. I, 459. II, 21.
 Beringskjold, Magnus. I, 457.
 Bertelsen, Laurids, Superintendent. I, 140, 221.
 Besøg, kongelige, II, 87.
 Betleri. II, 51.
 Bilde, Ove, Biskop. I, 85, 122, 455.
 Bildbjærg. I, 157, 180, 196, 477.
 Bille, Peder Eskesøn. I, 134.
 Bindingsværk. I, 371.
 Birkeret. I, 331.
 Bisgaard. I, 408.
 »Biskopperne af Skanderborgs Bispegaard«. I, 145.
 Bispedømme. Det ældste. I, 19, 24. Det andet. I, 38.
 Bispegaarden, den katolske. I, 119 ff., 146. — Den lutherske. I, 129, 221.
 Bispesædet. I, 323.
 Bispetoften. I, 78, 99, 378.
 Björn Andersen. I, 137.
 Blach (Black). Familien. I, 392. II, 188.
 Blegeplads. I, 253.
 Bleghaver. I, 235.
 Bo, Abbed i Øm. I, 110.
 Bo Magnussøn, Biskop. I, 113, 151, 159 ff.
 Bogtrykkeri. I, 77, 497.
 Bolværker. II, 130, 138, 141.
 Bolværks- og Kanalpenge. II, 139, 148, 149.
 Bombardement. II, 135.
 Bording, Slægt. I, 497.
 Borgen. I, 314.
 Borgeleje. II, 102.
 Borgered. I, 357.
 Borgergaarde. I, 186, 372.
 Borgerskab. I, 336.
 Borgerskabsbogen. I, 351. II, 37.
 Borgerskabspenge. II, 90.
 Borgmester. I, 124, 343, 345. II, 5 ff. 188.
 Borgerskole. Vestergade I, 465.
 Borgersønner. I, 366.
 Borgervæbning. II, 46 ff.
 »Borgmestergaarden«. I, 439.
 Borgmesterhaven. I, 195, 398.
 Borgporten. I, 209, 292, 297, 298, 302 ff., 305, 307, 314. II, 68.
 Borrebæk. I, 91, 93, 312, 316, 317. II, 79.
 Borrebækshaven, I, 195.
 Bortlejning af Byens Grunde. I, 191. II, 94.
 Braketeater. I, 205.
 Brandskat. II, 96, 135.
 Brandvæsen. II, 58.
 Bregendal, Jacob. I, 268. II, 187.
 Briennus (Bryan) Abbed. I, 50.
 Bro, Basballe-. I, 410.
 Broberg, Slægt. I, 490.
 de Brobergue. I, 396.
 Brobjærg (Broberg). I, 75, 99, 328, 362.
 Brobjærgs Bro (Basballebro). I, 410.
 Brobjærg Hule (Brohule). I, 167, 395.
 Brochmann, Biskop. I, 120.
 Brohavre. II, 14, 144.
 Brølægning. II, 60 ff.
 Broncealderen v. Aarhus. I, 5.
 Bropenge. II, 148, 149.
 Bryske, Karl, Lensmand. I, 233, 283, 397.
 Brændstrupforten. I, 182, 191.
 Brøndum, Mathias. I, 268.

- Buegang. I, 119.
 Buchtrup, Hans Jensen. I, 382.
 Byens Vold. I, 293, 297, 305.
 Byfoged., I 124. II, 22 ff.
 Byfred. I, 167, 332, 335.
 Bymarken. I, 153, 160, 327. II, 8.
 Byskriver. II, 34.
 Bysvende. II, 44.
 Bytjenere. II, 33.
 Bytinget. I, 413. II, 19, 29, 73.
 Bøddelhaven. I, 194.
 Borup, Morten. I, 100.
 Bøsseskytter. II, 102.
- Charlotte Frederikke, Prinsesse. I, 507. II, 13.
 Christjern og Christian, se Kristjern og Kristian.
 Clausen, Niels, Biskop. I, 115, 175.
 Clemmensen, Niels. I, 306.
 Constantinsborg. I, 146.
- Daarekiste. II, 80.
 Dahl, Slægten. I, 269.
 Dameshave. I, 195.
 Danneskjold Samsø, Frederik. I, 459. II, 147.
 Defensionsskat. II, 124, 125.
 Delinkventskat. II, 102.
 Dam. I, 229.
 Dejholm. I, 261.
 Dombrev (Laascbrev), Kong Hans'. I, 174.
 Dominikanerkloster. I, 79.
 Domkirken. I, 63, 165. II, 64, 185, 186.
 Domkirkegaarden. II, 65.
 Dorthe Doctors. I, 101.
 Drakenberg. I, 460.
 Dronningsten. I, 153, 157, 169.
 Dynkarken (Dynkarkeriet). I, 399, 401. II, 1.
- Ebbe, Biskop. I, 63, 108.
 Ejler, Riskop. I, 171.
 Eksekution, militærisk. II, 15, 97.
 Eligerede Borgere. II, 21.
 Embedsjord, I, 184, 377. II, 12.
 Emmervad. I, 226, 306, 410 ff.
 Enemærke. I, 149.
 Erik Ejegod. I, 60.
 Erik Sejrsæl, Konge. I, 19.
 Eskild, Biskop. I, 49.
 Essenbæk Kloster. I, 310.
 Exactor, se Ombudsmand.
- Farvergade. I, 246, 255.
 Fastelavnsborgmestre. II, 6.
 Fattigfogder. II, 53.
 Fattigskat. II, 100.
 Fattigvæsen. II, 51 ff.
 Felberederemøllen (Varna). I, 133. II, 181.
 Fjerdinger. II, 1.
 Fiskeri. I, 338.
 Fiskergade. I, 397.
 Fiskerleje. I, 285, 339.
 Fog (Fogh), Slægt. I, 498.
 Foged, Kongens. II, 23 f.
 Følkelønsskat. II, 124 f.
 Folmerhaven. I, 194, 491.
 Folmersgyde. I, 99, 194, 395.
 Folmershave. I, 491.
 Formistoft. I, 75.
 Forskud. I, 218, 353. II, 66, 93.
 Forstæder. I, 328.
 Forte. I, 178. — Byens. I, 179. — Kongens. I, 180.
 Formalingsafgift. I, 251.
 Fortifikationsskat. II, 124.
 Fortov. I, 504.
 Frederik I. II, 117.
 Frederik II. I, 85, 125, 138, 406. II, 59, 81, 118.
 Frederik III. I, 119, 145, 242, 257. 408. II, 120.
 Frederik IV. I, 128.

- Frederik V. II, 13.
 Fripasser. II, 85.
 Frode, Konge. I, 13. II, 64.
 Frue Kirke, p. Brobjerg. I, 44, 75.
 Frue Kirkegaardsrst i Klostergade.
 I, 451.
 Frue Kirkerist. I, 314.
 Frøkenskat. II, 124.
 Fullings Have. I, 395.
 Fægdyde. I, 297, 375. -sport. I, 385.
 Fællesskabet. Ophævnning deraf. I,
 199.
 Fæmarkeder. II, 157, 158.
 Færgefart. I, 17, 136.
 Færgforhold. II, 131.
 Færghavn. II, 125, 127.
 Færgeløb. II, 27.

Gaard, den Bechske. I, 298.
Gaardsavl. I, 185, 349. — Navne.
 II, 186.
Gaasemaæn. I, 184, 252.
Gadebelysning. II, 60.
Galgebakken. I, 179, 191, 332.
Galgen. I, 84, 413. II, 79.
Galt, Peder Ebbesen. I, 125.
Garvergyde. I, 246, 255, 466.
Garveri. II, 163.
Gert Badskers Have. I, 395.
Gertruds Hospital. I, 87.
Gieding, Slægt. I, 392.
Gilde, St. Sebastians. I, 174. — Vor
 store Frues. II, 165.
Glarbjerg. I, 141.
Graa Molle. II, 165.
Graven (Gaden). I, 91, 92, 297, 310,
 311.
Graven (Renden). I, 91, 307, 309.
 312, 317. II, 79.
Grevens Fejde. II, 117.
Grims Eg. I, 153, 156.
Grotum, Chr. I, 256, 265.
Grundskatten. I, 250. II, 92, 115.
Græsning p. Bymarken. I, 188.

Græspenge. II, 94, 143.
Gronland. I, 402.
Guldager, Kirstine. I, 273.
Gæld. II, 94.
Gæstgiverier. I, 393.
Gæstgivergaard. Hasselmanns. I,
 393. — Høsts. I, 458. — Røm-
 mers. I, 447.

Haandværkere. I, 337. II, 160.
Haarbye, Slægten. I, 383.
Hadsherredsvej. I, 133.
Hans, Konge. I, 151, 173, 300, 305,
 333, 337, 338, 348. II, 13, 15,
 66, 67, 82, 188.
Hans Jensens Gyde. I, 45, 391. II, 68.
Hans Pedersens Gyde. II, 68.
Harald Haarderaade. I, 31, 37.
Hardeknud. I, 203.
Harding, Slægt. I, 482,
Harlev Molle. II, 166.
Hasle-Forten. I, 181.
Hasle Hage. I, 153, 155.
Have, Hellig Aands, I, 99. — Hol-
 ger Rosenkrantz. I, 294.
Haver. I, 172, 344.
Havneartikler. II, 141.
Havnefoged. II, 143.
Havneinspektion. II, 130, 142.
Havnepenge. II, 129.
Havneprocessen. II, 144 ff.
Havreballe, Enemærke. I, 149.
Havreballegaard. I, 128, 129, 133,
 142, 146. — -Gaarde. I, 133.
Havreballegaards Len. I, 145.
Havreballe Mark. I, 128.
Havreballe Skov. I, 129.
Hekseproces. II, 26.
Helligaandshus. I, 96, 413. II, 186.
Helligaandskapel. I, 97.
Hellig Kors Gaard. I, 218. — Grund
 I, 223. — Jord. I, 299. — Kapel.
 I, 761, 333.
Hellig Niels Kilde. I, 404.

- Herredsinddeling. I, 9.
 Hesselbakken. I, 181.
 Hesselbæk (Hasselbæk). I, 153, 181, 257.
 Hestehaveskov. I, 132.
 Hestemarkeder. II, 158.
 Hestemølle. I, 267.
 Histrud. I, 263, 349.
 Holck, Eiler, Stiftamt. I, 430, 459.
 Holmstrup Mark. I, 196. II, 12.
 Hospital. I, 61, 87 f. 261. II, 92.
 Hospitalshaven. I, 453. 455.
 Hovedvagt. II, 104.
 Humlehave (Humlegaard). Klosters (Hospitalets). I, 91, 96, 197, 469. — Kongens. I, 142, 289, 398. II, 91.
 Husleje af Ejendomme, der tilhøre udenbys. II, 93.
 Huslejeskat. II, 124.
 Hutfeld. Jesper Nielsen. I, 474.
 Hvidtold. II, 13, 130, 134.
 Hyrder. I, 190. II, 50.
 Hærgning, Harald Haarderaades. I, 31, 37. — Vendernes I, 322. II, 185.
 Hærvig. I, 18.
 Høegh Guldberg, Ove, Stiftamtmand. I, 183, 461. II, 57, 87.
 Høskov. I, 72.
 Høvinghof, Slægten. II, 166 ff.
- Ibshave. I, 195.
 Ildebrand. I, 310.
 Ildstedskat. II, 124.
 Illuge, Biskop. I, 49.
 Immervad, se Emmervad.
 Indbyggertal. II, 137.
 Indkvartering. I, 136. II, 102 ff.
 Indkvartering af svenske Fanger 1565. I, 136. — 1713. I, 69. II, 179 ff. — Af Spanioler. I, 379.
 Indridning af Markeskel. I, 150. II, 186.
 Inne. II, 111.
- Jacob Lauridsen, Møller. I, 243, 245.
 Jacob Madsen, Biskop. I, 472.
 Jens Andersen, Munk. I, 85.
 Jens Jenssøn af Clausholm, I, 83.
 Jens Nielsen (Løvenbalk) til Avnsbjærg. I, 83.
 Jens Pedersens Gyde. I, 45. II, 68.
 Jeronimus-Bakke. I, 158, 377, 416.
 Jessen, Peiter, Farver. I, 246, 255, 263.
 Johannes Askersøn, Biskop. I, 98.
 Jordbroen. I, 180.
 Jordebog, Kong Valdemars. I, 345. II, 111.
 Jordemødre. II, 41.
 Jordskyld. I, 218, 296. II, 66, 91, 110.
 Jordskyldbogen af 1562. I, 192.
 Juel, Jens. I, 134.
 Juel, Slægt. I, 503.
 Justerkammer. II, 14.
 Jærgaarden. I, 399.
 Jernalderen ved Aarhus. I, 5.
 Jøder. II, 161.
 Jørgenshus. I, 77.
 Jørgensgaard. I, 87.
 Jørgenskloster, I, 77.
- Kanalen. II, 77, 130, 139.
 Kannekegaarde, I, 127, 218, 293. — Den graa K. I, 127.
 Kannekegade, I, 216, 292, 293. 294. II, 65, 99.
 Kannekehave. I, 294.
 Kanneketorvet. II, 72.
 Kannekerne. I, 214.
 Kanoner, Laan. II, 172 ff.
 Kapitelgaard. I, 215, 221.
 Kapitelshaven. I, 194.
 Kapitelshuset. I, 111.
 Kapitlet. I, 99, 102, 104, 107, 108, 109, 118, 128, 132, 218, 243, 323, 325. II, 65, 185.

- Karensgaard. I, 87, 88, 91, 234, 456.
 (St.) Karens Gade (ell. Stræde). I, 91, 236.
 (St.) Karens Grund. I, 95, 96, 469.
 Karantæneanstalt paa Kyholm. II, 182.
 Karlshaven. I, 195.
 Karlsgyden. I, 400.
 Karmeliterkloster. I, 76, 77.
 Karosseskat, II, 124.
 Kartheuserkloster. I, 100.
 Kilde, Hellig Niels. I, 404.
 Kirke, den ældste i Aarhus. I, 13, 15, 286. — Ulkelds. I, 40, 56, 62, 64. II, 185.
 Kirkebøgerne. I, 262.
 Kirkegaard, Vor Frues. I, 449, 454.
 Kirkegaardsmur. I, 297, 449, 452.
 Kirkestien. I, 297.
 Kirkeværger. II, 49.
 Klemenskirken. I, 58, 63, 102.
 (St.) Klemensstræde. I, 295.
 (St.) Klemenstov. I, 216.
 Klippinger. I, 205.
 Klodt, Bernt. I, 89, 238.
 Klodt, Hans. I, 239.
 Kloster, Sortebrødrenes. I, 61, 455, — Øm. I, 110.
 Klostereng. I, 89, 235, 260. Se Mølleeng.
 Klostergade. I, 93.
 Klostergangen (Hospitalet). I, 453.
 Klosterrik. I, 297.
 Klædefabrik. I, 239. II, 163.
 Knub, Slægt. I, 502.
 Knud VI. I, 107.
 Knudrisbakke. I, 152, 154.
 Knudsmølle. II, 165.
 Kobberskat. II, 118, 120, 124.
 Koketorp Præbende. I, 129.
 Kolkotte Præbende. I, 223.
 Kommuneskoler. II, 57.
 Konsuler. II, 4.
 Konsumtion. I, 251. II, 120 ff.
 Konsumtionsforpagtning. II, 17, 122.
 Konsumtionsoverskud. I, 69. II, 71, 143.
 Konsumtionsporte. II, 78.
 Kontributioner, til Fjender. II, 95.
 Kongebesøg. II, 87.
 Kopskat. II, 124.
 Kop- og Hesteskat. II, 124, 176.
 Kopsvenne-Lag. II, 74.
 Kordegarder, II, 76 ff.
 Kornavl. I, 193, 328, 349.
 Kornhaver. I, 191, 193.
 Kornhuse. I, 141.
 Kornmagasin. I, 144.
 Korshøj. I, 376.
 Krig, den store, nordiske. II, 138, 170 ff.
 Krigsstyr. II, 119, 124,
 Kristjern I. I, 289, 337. II, 66, 74.
 Kristjern II. I, 84, 290, 308, II, 26, 116.
 Kristian III. I, 87, 126, 205, 207. II, 117.
 Kristian IV. I, 238, 407. II, 20, 119.
 Kristian V. I, 145. II, 124, 131.
 Kristjern, Biskop. I, 39, 47.
 Kristoffer af Bayern. I, 167, 210, 333, 335.
 Kryssing, Slægten. I, 247, 444.
 Kræmmerhus. II, 74, 149.
 Kræmmersten. I, 153, 175.
 Kudhovsbakke. I, 152, 154.
 Kvartalsskat. II, 115.
 Kvægavl. I, 327.
 Kæmner. I, 359. II, 18, 35.
 Købmandslag. II, 74.
 Købstad. I, 330.
 Købstadsfred. I, 329.
 Kokkenstyr. II, 124.
 Laan, Kongernes. II, 116 ff., 177, 178.
 Laasebrev, se Dombrev.
 Ladegaarden. I, 125, 128, 348.
 Ladehaven. I, 195.

- Laksegaard. I, 231.
 Landmilits. II, 170.
 Landstingsret. II, 19.
 Lang, Mads, Superintendent, I, 97.
 Lange, Jens Iversen, Biskop. I, 113, 151, 167.
 Latinskolen. I, 100 ff.
 Leding. II, 111.
 Lensmanden. I, 123. II, 23, 24, 36, 123.
 Ligningsmaader. II, 100.
 Lilletorv. I, 413, 443. II, 93, 63.
 Lindenov, Laurids. II, 239.
 Lisbet Refs Have. I, 195.
 Lisbjærg. I, 39, 40, 43.
 Lodehat, Peder Jensen, Biskop. I, 112.
 Loppetorp. I, 130.
 Lotterier. II, 178 f.
 Lydichsen, Anders. I, 481. II, 136.
 Lykke, Erik, Lensmand. I, 142 f., 232.
 Læse- og Skriveskole (Pogeskole). II, 55.
 Løkke, Bispens. I, 131, 176. — Markvard Skernovs. I, 170.
 Løvenørn, Poul, Stiftamtmand. I, 429, 459.
Magasinhuset (Trods-Katholm). I, 379, 397. II, 133.
 Magdalenemølle. I, 281.
 Magistratsjorder. I, 184. II, 12.
 Magnus den Gode. I, 35, 204.
 Maren Smeds Gyde. I, 305.
 Margareta, Prinsesse. I, 51.
 Margrete, Dronning. I, 113, 148. II, 81.
 Marianerkloster. I, 76, 78.
 Marineintendant. II, 141.
 Markdirektion. I, 188. II, 49.
 Markfællesskab. I, 344.
 Marked ved Stranden. I, 215.
 Marknedet. I, 321.
 Marselis, Constantin. I, 146. — Gabriel, I, 145, 242 f. — Vilhelm I, 146.
 Marselisborg, Baroni. I, 146, 409.
 Mathias Jacobsens Slægt. I, 471.
 Matrikel, II, 114.
 Matrikelskat. II, 145.
 Medelsbjærg. I, 153, 157. II, 186.
 Mejlgade. I, 157, 311, 361, 481. II, 99.
 Mejlgedes Port. II, 79.
 Meulengracht. Slægt. I, 262, 266, 268. II, 187.
 Michel Willers Skat. II, 96, 97.
 Mindebro. II, 77, 123, 134, 141.
 Mindegade. I, 400. II, 99.
 Mindeport. I, 292. II, 1, 79.
 Mindet II, 43. — N. for Aaen, II, 1. — S. for Aaen II, 1. — Torvet. I, 294.
 Mogens Friis Have. I, 195. II, 186.
 Mogens Thomsen t. Damsgaard. I, 84.
 Morten Madsen, Biskop. II, 95, 136.
 Muddermølle. II, 141.
 Munkegade. I, 288.
 Munkeport. II, 79.
 Munthe de Morgenstjærne, Casparus. I, 461.
 Mølle. Aarhus M. I, 22, 158, 255 ff. — Altrop M. I, 230. — Bygholm M. I, 272.
 Mølleaa, Aarhus. I, 4, 226. — Gam-melt Udløb. I, 227.
 Møllendistrikt. I, 282.
 Mølledæmning. I, 228, 239.
 Mølle-Eng (Klostereng). I, 89, 96.
 Møllegdyden (Møllevej). I, 237, 378, 467.
 Møllekirkegaarden. I, 234, 253, 260.
 Mølleport. II, 79.
 Møller, Henrich. I, 89, 240.
 Møllestien. I, 254.
 Mølletofte. I, 195, 236, 255.

- Møllevangen. II, 186.
 Møllevej. I, 78, 175, 230, 378.
 Møntsted i Aarhus, I, 203.
- Nannestad. I, 121.
 Nathold. II, 111, 185, 301.
 Natmanden. II, 41.
 Nedlægning af en Gade. II, 65.
 Niels, Hellig. I, 57, 58, 64, 65, 73, 108, 324, 325.
 Nikolai Kirke. I, 44, 59, 62, 79, 287, 322, 455. II, 185.
 Nikolaj Sogn. II, 2.
 Ning Herreds Bro. I, 410.
 »Nobiles«. I, 325.
 Nordre Vang. I, 307.
 Norketoft I, 129.
 Norsminde. II, 126.
 Næringsdrivende. I, 337.
 Nørre Allé. I, 183.
 Nørregrave. I, 92, 309.
 Nørreport, I, 314, 316.
 Nørrevold. I, 92, 297, 309, 312.
- Odingar den unge. I, 29.
 Offerpenge. II, 13.
 Olai Kirke, se Olufskirke.
 Olai Kirkegaard. I, 488.
 Olai Kirkes Sogn. II, 2.
 Oldermænd. II, 4.
 Oldjorden. I, 178, 184, 186, 236, 349. II, 186.
 Oljemøller. II, 179.
 (St.) Olufskirken. I, 44, 48, 56, 65, 105, 285. II, 185.
 Olufsmarked. II, 157.
 Ombudsmand. II, 3, 23.
 Omfang. I, 375.
 Organist. II, 49.
 »Over den nye Bro«. II, 99.
 Overformyndere. II, 39.
 Overkøbmanden. II, 33.
- Pantsætning. I, 168. II, 113, 125.
 Papirmølle. II, 181.
 Paryk- og Fontangeskat. II, 124, 176.
 Paulus Eliae. I, 76.
 Peder Ebbesen (Galt). I, 125.
 Peder Elafsen, Biskop. I, 109.
 Peder Jensen (Lodehat), Biskop. I, 112.
 Peder Ugedson, Biskop. I, 109.
 Peder Vagnsen, Biskop. I, 44, 57, 103, 107, 213, 324, 342.
 (St.) Peders Stræde. I, 101.
 Pest. 1565—78: II, 119. — 1484: I, 76. — 1580: I, 144. — 1710—11: II, 82.
 v. Plessen, Christ. Ludvig, Stiftamtmand. I, 459.
 Plyndringer. II, 135.
 Polakhaven I., 195, 379.
 Politi. II, 33.
 Politibetjente. II, 44.
 Pontoppidan, Erik. I, 121.
 Poppo. Biskop. I, 28, 39.
 Porte. II, 78, 121. — Bent Rolpis P. I, 317. — Brobjærgets P. I, 379. — Fægydes P. I, 385. — Mejl-gades P. I, 384. II, 79. — Mindep. I, 402. II, 1, 79. — Munkep. II, 79. — Møllep. II, 79. — Nørrep. I, 314, 316. — Studsgades P. I, 385. — Sønderp. I, 289 ff., 292, 294.
 Posthussmøgen. I, 395. II, 121.
 Possin, Anders. I, 231, 236. II, 187.
 Prinsesseskat. II, 124.
 Priveter. II, 42.
 Privilegier, Kristoffer af Bayerns. I, 332.
 Prokuratorer. II, 51.
 Proviantering af København og Norge. II, 174.
 Præbender. Degnepr. I, 213. — Holmstrup P. I, 212. — Koke-

- torp P. I, 129. — Sacristiae P. I, 120.
 Prækestolen. I, 92, 311.
 Præstebolig, Domkirkens. I, 120.
 Pustervig. I, 300, 305, 323.
 Pælen. I, 413. II, 79.

Raadet. I, 342. II, 18.
Raadhuset. I, 331. II, 66. ff.
Raadhusmøde. II, 21.
Raadmænd. II, 4 ff.
Raadskæmner. II, 10, 16. II, 189.
Raadsvinkælder. II, 14, 71.
Raadstueret. II, 19.
Randers Landevej. I, 182. 313.
Randulf, Slægt. I, 501.
Reginbrand, Biskop. I, 27.
Regne- og Skriveskoler. II, 55.
Renholdelse. II, 42 f.
Renteboder. I, 185.
Rentepengeskate. II, 124.
Revision. II, 144.
Ridderstræde. I, 399.
Risgards Bæk. I, 153, 154.
Risskov. I, 151, 176. II, 81, 130, 134, 145.
Rist (Rost). I, 312.
Roddengyde. I, 297.
Roder. II, 2.
Rodemestre. II, 38.
Rortold. II, 27.
Rosenkrantz, Folmer. I, 135 f.
Rotter. II, 71.
Rugbjærget (Rubakke). I, 153.
Rulpis-Gade (Bent Rolpis-Gade). I, 67.
Runestene i Aarhus. I, 20.
Rytterhaven. I, 195.
Røkind. I, 315, 324.
Rømer, Ole. I, 447.

Sacristi-Gaarden. I, 219, 220.
Sagefald. II, 27.
Sakshøj. I, 403.

Salomon, Munk. I, 80.
Saltenbæk (Saltkornbæk). I, 154. II, 83.
Saltkedel. I, 161.
Saltskat. II, 115.
Sandemænd. I, 169. II, 50.
Sefeld, Jakob, Lensmand. I, 144.
Seniorer (Senatorer). II, 4.
Severins Have. I, 197.
Sigillantes. II, 29.
Sildemarked. I, 285, 339.
Silistria. I, 133.
Silkeborg Landevej. I, 183.
Silkjær. I, 195, 378.
Skambæk Mølle. I, 132.
Skanse. Wallensteins. I, 403. — S. for Mindet. II, 76, 173.
Skansebakken. I, 3, 226.
Skanseskilde (Nicolauskilde). I, 404.
Skarpretter. II, 40.
Skat, kgl. II, 112 ff., 126.
Skattefrihed. II, 15.
Skeiby, Kirke. I, 162.
Skernov, Markvard. Løkke. I, 170.
Skjalm, Biskop. I, 107, 213.
Skibsflaade. II, 137, 139.
Skiden-Sig. I, 93.
Skidenstræde. I, 444.
Skifter. II, 19.
Skjold. I, 316.
Skipæn. I, 10.
Skolegaarden. I, 101, 122.
Skolegade. I, 105, 215, 292, 295, 316, 447. II, 99.
Skolegyde. I, 101, 102.
Skoletrappe. I, 313.
Skolevæsen, det danske. II, 53.
Skongsmark. I, 128.
Skorstensfejerskat. II, 99.
Skovfogder. II, 49.
Skov, Viby. I, 376.
Skult. II, 26.
Skyttehuset. I, 399.
Slagtergaard, Kongens. I, 483.

- Slutter. II, 45.
 Smedegaarden. I, 137, 313, 503.
 Smedelavets Gaard. I, 503.
 Smidstoft. I, 133.
 Smuen. I, 291, 413. II, 72. — S.
 mellem Badstuegade og Guld-
 smedgade. I, 301.
 Sogne. St. Clemens S. 340. — St.
 Olafs S. I, 341. — Vor Frue S. I,
 340. II, 2. — Nicolai S. I. 341.
 Spanien. I, 379.
 Spindeskole. II, 58.
 Sprøjter. II, 59.
 Sprøjteskat. II, 99.
 Stadsret, Kristoffer af Bayerns. I,
 167, 333. II, 186, 188.
 Stadsretter. II, 187.
 Stampemolle. II, 165. — I Marselis-
 borg I, 274.
 Stenalderen v. Aarhus. I, 4.
 Stenbroer. II, 78.
 Stenhuset. I, 97, 214, 221, 247. II,
 64.
 Stenkul. II, 140, 141.
 Stentrappen. I, 216, 290, 291, 295,
 365. II, 72.
 Stiftamtmand. I, 427.
 Stiftamtmandsgaarden. I, 458.
 Stiftsarkivet. I, 478.
 Stiftslensmand. I, 123, 126.
 Stiftsprovst. I, 463.
 Stiftsprovstebolig. I, 121.
 Stiftsskriveren. I, 136, 137, 141, 299.
 Stodderkonger. II, 53.
 Stokkemænd. II, 29.
 Storetorv. I, 321, 504 ff. — II, 63.
 Stormklokken. I, 304.
 Strandbredden. I, 105.
 Stranden v. Mindet. I, 5, 295.
 Stud. II, 111.
 Studsgade. I, 92, 313, 317.
 Stygge, Eiler, Biskop. I, 171.
 Stygge, Ulrik, Biskop. I, 167.
 Sundhedsværen. II, 63.
 Svaler, I, 311.
 Svaneapoteket. I, 540.
 Svend, Biskop. I, 50, 324. II, 186.
 Svend Estridsen. I, 34, 38.
 Svinetorvet. I, 216. II, 72.
 Syvaarskrig, den nordiske. I, 136.
 Syvningbrude. I, 130, 132.
 Syvningmark. I, 128.
 Sysseлиндdeling. I, 10.
 Søboder. II, 138.
 Søhavnen. II, 139.
 Søkaptajnen. II, 107.
 Sølvskat. II, 96, 117.
 Sønderlykke. I, 129.
 Sønderport. I, 289 ff. II., 292, 294 f.
 Søndervold. I, 298.
 Taarnvægter. II, 48.
 Takserborgere, II, 36, 39.
 Taksering af Ejendomme. II, 99.
 Tangen. I, 93, 314. II, 2.
 Tasker. I, 301, 304.
 Teglgård, Kirkens. I, 104, 174, 483,
 II, 91.
 Teglhaven. I, 483.
 Tegltage. I, 311.
 Teglværkstoften. I, 191, 468.
 Terræntorhold i Aarhus. I, 226 ff.,
 287, 322. II, 2.
 Testantes. II, 29.
 Thangbrand. I, 26.
 Thorsmølle. II, 164.
 Thunø. I, 108.
 Tilnavne. I, 414.
 Ting, I, 11. II, 73, 189.
 Tingsted. II, 30.
 Tinghørere. II, 29.
 Tobaksspinderier. I, 301. II, 161 f.
 Tofter. I, 129, 131, 176, 191, 193,
 197, 346.
 Toldbod. II, 149 ff.
 Toldfrihed. I, 335, 338,
 Toldindtægter. II, 149.

- Tolstrup (Tulistorp). I, 44, 170. 237
327.
- Torngade. I, 215, 216. II, 64, 66.
187, 189.
- Torvegade. I, 303, 330.
- Torvefred. I, 329.
- Torvegade. I, 321, 331.
- Torvehandelen. II, 20.
- Torvet (ved Stranden). I, 44, 216,
284, 326. II, 1, 63, 67.
- Torvet (paa Immervad). I, 321, 413.
- Trefoldighedskirke i Aarhus. I, 16,
25, 37, 61. II, 185.
- Trilhaven. I, 195.
- Trods-Katholm. I, 379, 397. II, 133.
- Troldborghaven. I, 154.
- Træhesten. II, 76.
- Trækapellet. I, 103, 105. II, 185.
- Trækirken, Frodes. I, 26. Ulkelds.
II, 64, 185.
- Trojborg. I, 152, 154.
- Tulstrup, se Tolstrup.
- Tværgade. I, 375.
- Tværhuse I, 372.
- Tvættesteder. II, 80.
- Tyge, Biskop. I, 109.
- Udskiftninger. I, 197, 198.
- Udvalg p. 24 Mænd. II, 21.
- Ulkeld, Biskop. I, 40, 49, 56.
- Ulrik, Biskop. I, 167.
- Unionsskat. II, 119.
- Vaaben (Aarhus Bys). I, 41. II,
185.
- Vadesteder. I, 288.
- Vagt. I, 354. II, 45 ff.
- Valdemar II. . 107, 108.
- Valdemar Atterdag I, 63.
- Wallensteins Skanse. I, 403.
- Vandmølle i Thorskov. I, 238.
- Vand- og Vindmøller. I, 229.
- Vangene. I, 177. II, 186.
- Vangherrer. II, 49.
- Vangvogtere. II, 49.
- Varna. I, 133. II, 181.
- Varnabæk. I, 133.
- »Ved Mindet«. I, 284.
- »Ved Stranden«. I, 215, 286. II, 1.
- Vegener (Veigner), Slægten. I, 427 ff.
- Veje. I, 135, 182, 313. II, 78.
- Vejer og Maaler. I. 259. II. 13.
- Vejerhus. I, 413. II, 75, 149.
- Vejlby Hule. I, 167.
- Vejrmølleforten. I, 191.
- Weis, Slægten. I, 280.
- Vesterenge. I, 157, 180.
- Vestergade. I, 361, 443 ff.
- Vesterport. I, 236, 308.
- Vestervang. I, 129.
- Vestindisk Handels-Kompagni. II,
154.
- Viby. I, 73. — V. Skov. I, 74,
376.
- Vicariegaarde. Annae Altars V. I.
127. — Antonii Altars. I, 128. —
Karens Altars. I, 127. — Vor
Frue Bebudelses Altars. I, 293.
- Vildsvin. II, 86.
- Vilhelmsborg, Baroni. I, 146.
- Vindmølle. I, 267. — I Holme. I,
275.
- Vinther, Slægt. I, 510.
- Vissing, Jens Jensen. I, 244, 246.
248. II, 187.
- Vissing, Slægt. I, 262.
- Visttorpmark. I, 45, 127.
- Viveltorpmark. I, 131.
- Volden. I, 305.
- Volden (Gaden). I, 92, 313.
- Vor Frue Bebudelses Altars Gaard.
I, 293.
- Vor Frue Kirke. I, 60 ff., 453. II,
2, 237.
- Vor Frues Kirkegaard. I, 297.
- Vor Frue Kirkes Sogn. I, 62. II, 2.
- Vorregaard. I, 128, 135, 155, 213,
348.

Vorregaardsmark. I, 135, 176.
Vorregaards Vang. II, 186.
Worthoc Riis. I, 213. II, 81.
Vognlejeskat. II, 85.
Vognmandslav. II, 86.
Voldssager. II, 91.
Worm, Slægt. I, 504.
Vragere. II, 20.
Vægtene. II, 48.

Vægterskat. II, 99.
Wærn, Slægt. I, 486.

Zise, se Accise.

Ægter. II, 85, 111.

Ølsalg. I, 337.

Østervang. I, 129.